

1 • 2023

ALABU

Tidsskrift for nordjysk kulturhistorie

1 • 2023

ALABU

Tidsskrift for nordjysk kulturhistorie

ALABU

Tidsskrift for nordjysk kulturhistorie

Redaktion

Karin Johannesen, Nordjyske Museer

Torben Sarauw, Nordjyske Museer

Bodil Frandsen, Nordjyske Museer

Stig Bergmann Møller, Nordjyske Museer

Niels Haue, Nordjyske Museer

Ansvarshavende redaktør

Karin Johannesen, Nordjyske Museer

© Nordjyske Museer 2023

Tidsskriftsdesign og layout | Journal design and layout:

Kirsten Bach Larsen, Nordjyske Museer

ISSN: 2794-6355

Yderligere information

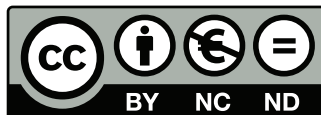
<http://tidsskrift.dk/>

Udgivet af: Nordjyske Museer

Algade 48

9000 Aalborg

Danmark

1 • 2023

Indhold

- 4** Thomas Rune Knudsen, Nordjyske Museer
Jacob Kveiborg, Moesgård Museum
Vesterbjerg. Udredning af Aalborgs nordlige udvidelse fra 1500-1900
- 37** Karin Johannesen, Nordjyske Museer
Tidligmiddelalderlig landbebyggelse og dyreknogler fra Vesterbjerg, Brovst
- 96** Lars Egholm Nielsen, Nordjyske Museer
Sdr. Tranders. Bebyggelse gennem 1300 år fra yngre bronzealder til ældre germansk jernalder
- 145** Christian Vrængmose Jensen, Nordjyske Museer
Pilgrimsmærker og pilgrimme i Aalborg

Thomas Rune Knudsen,
Nordjyske Museer

Jacob Kveiborg,
Moesgård Museum

Vesterbjerg

Tidligmiddelalderlig landbebyggelse
med begravede og nedkulede dyr

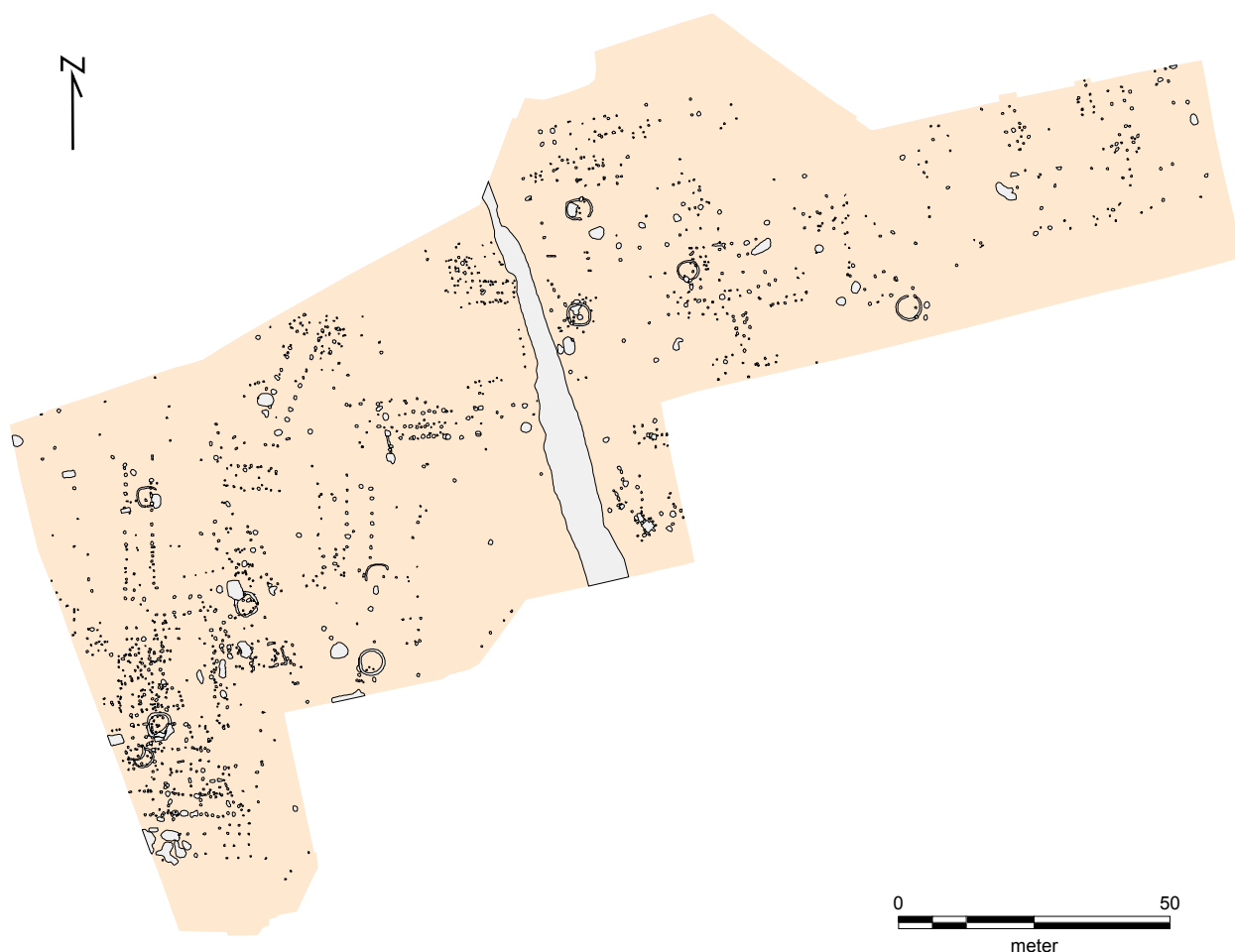
Keywords: Hustypologi, middelalder, dyregrave, landbebyggelse, zooarkæologi

Abstract

Udgravningen ved Vesterbjerg i Brovst afslørede en bebyggelse der dækkede 1,5 ha og inkluderede 44 bygninger, primært dateret til tidlig middelalder. Bemærkelsesværdige fund inkluderer to store enkeltskibede langhuse, hvor alle gårdens funktioner sandsynligvis har været under ét tag samt små vinkelformede toskibede bygninger. Den dominerende hustype syntes at være det enkeltskibede hus med rektangulær grundplan, selvom der var betydelig variation i husenes dimensioner, konstruktion og orientering. Udgravningen resulterede i en stor mængde dyreknogeter, primært fra domesticerede arter. En hund var blevet gravlagt, mens en hoppe var blevet nedkulet i et hul efter en mislykket foling. En gennemgang af knoglematerialet antyder, at nogle af landsbyens dyr måske er blevet sendt til nærliggende markeder, hvorimod fx udtjente heste, til trods for kristendommens forbud mod spisning af hestekød, alligevel kunne ende på spisebordet.

Introduktion

På trods af stor udgravningsaktivitet så er det ikke ofte, at der bliver udgravet tidligmiddelalderlig landbebyggelse inden for Nordjyske Museers ansvarsområde. Således ved vi mere om livet i de mere urbane bebyggelser som for eksempel Aalborg, end vi gør om livet i landbebyggelserne i middelalderen. I 2020 udgravede Nordjyske Museer en middelalderlig landbebyggelse i den sydlige del af Brovst.¹ Med sine 1,5 ha er det den langt mest omfattende undersøgelse af middelalderlig landbebyggelse, som er udført i museets historie (fig. 1). Arealet viste sig at have været bebygget igennem det meste af middelalderen, men med hovedvægten i tidlig mid-

Figur 1. Oversigtsplan over udgravningens hovedfelt med alle arkæologiske anlæg.

delalder (1050-1250 e.Kr.). Ved udgravningen er kendskabet til rurale huse blevet henved fordoblet inden for museets ansvarsområde, hvilket fører til spørgsmålet, om hvorfor der så sjældent er blevet registreret middelalderlig landbebyggelse i Østhimmerland, det sydlige Vendsyssel og ved Jammerbugten.

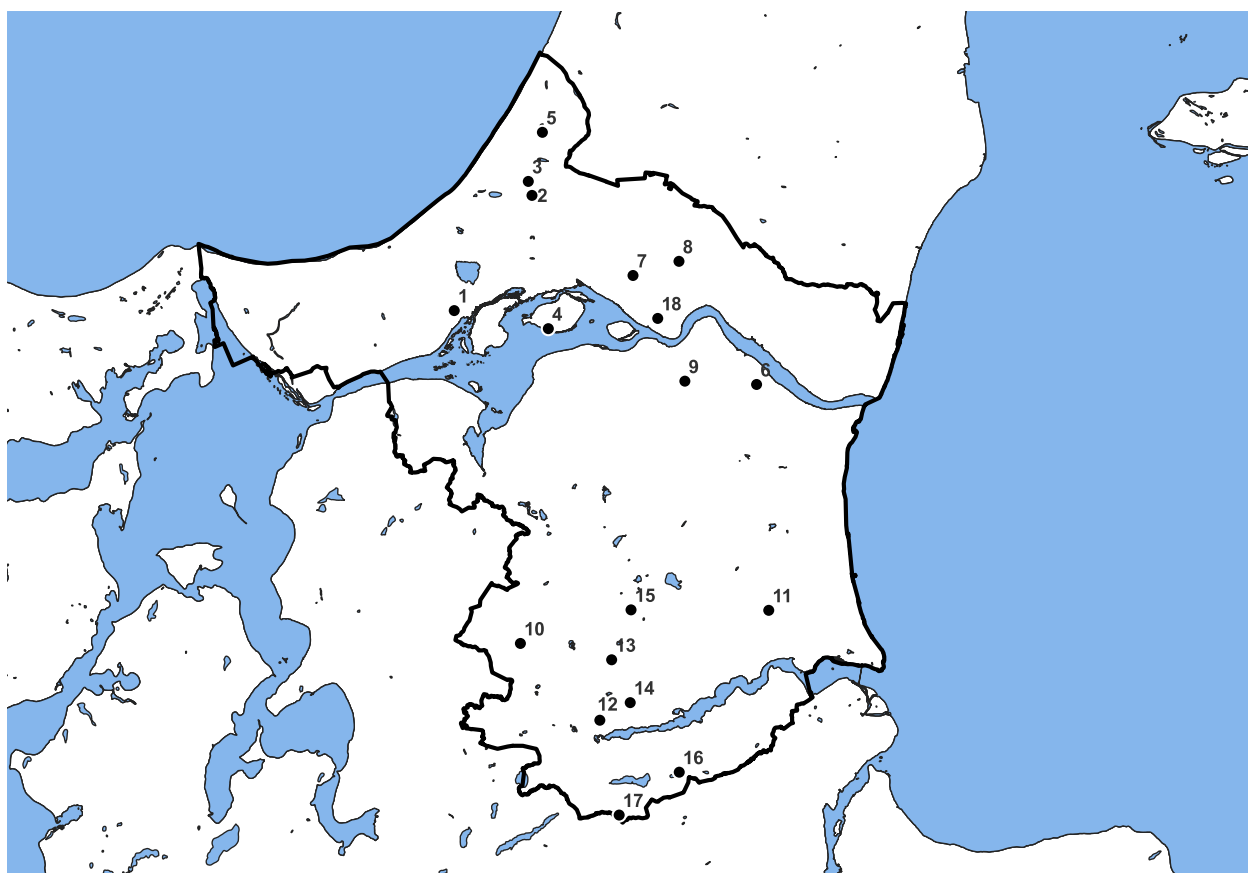
Hustyperne rummer både gammelkendte typer såsom rektangulære etskibede konstruktioner, men også toskibede vinkelhuse uden paralleller i museets ansvarsområde. Hovedtypen er fortsat det rektangulære etskibede hus, selvom det ikke er enerådede som hovedhus på pladsen. Hertil er der også treskibede huse, som ved ¹⁴C-datering og keramikfund er dateret til tidlig middelalder, selvom de på baggrund af grundplanen med lethed kunne forveksles med oldtidens langhuse.

En ting, der særligt springer i øjnene i forhold til hustyperne, er den store variation, som findes på pladsen. Dette gælder i forhold til tagkonstruktion, dimensioner og orientering. Den arkitektoniske heterogenitet antyder, at den tidligmiddelalderlige byggeskik, i hvert fald i Brovst, bærer præg af flere samtidige tekniske løsninger i forhold til især tagkonstruktionen. Samtidigt var alle etskibede huse rektangulære i grundplan.

På grund af gode bevaringsforhold er der også et stort knoglemateriale fra Vesterbjerg. Knoglemateriale i museets ansvarsområde kendes langt overvejende fra Aalborg og Nibe, så der er nu for første gang et større materiale, som mere direkte afspejler dyreholdet på landet og dermed dagligdagslivet for en meget stor befolkningsgruppe. Knoglerne er primært fra domesticerede arter som kvæg, får, hund, hest og svin, men der er også vilde fugle- og fiskearter. Knoglematerialet blev dels fundet spredt i gruber eller stolpehuller, men nogle af dyrene var også nedkulet hele eller delvist hele blandt andet en tamhund og en hoppe med et nyfødt føl. Dyreknoglerne fra udgravningen på Vesterbjerg fortæller ikke blot om landsbyens dyrehold i middelalderen, men giver også et indblik i både den verdslige/daglige håndtering af slagteaffald og selvdøde dyr og egentlige gravlæggelser af visse arter. Samtidig bidrager materialet også med et vigtigt sammenligningsgrundlag for dyreholdet på landet i forhold til knoglematerialet fra urbane bebyggelser som for eksempel Aalborg.

Hvor er de nordjyske bønder?

Vores viden om den middelalderlige landbebyggelse og middelaldergårdens konstruktion og tidsmæssige udvikling i Nordjylland er begrænset.² Der er registreret overraskende lidt middelalderlig landbebyggelse i museets ansvarsområde til trods for en høj udgravningsaktivitet. I løbet af de sidste tre år (2020-2022) er årligt forundersøgt ca. 130-140 ha i det åbne land, uden at dette har sat sig et nævneværdigt aftryk på antallet af middelalderlige landsbebyggelser – med undtagelse af Vesterbjerg. Oftest findes middelalderhusene enkeltvist som fx ved Vebbestrup syd for Mariagerfjord, hvor et etskibet hus er blevet ¹⁴C-dateret til tidlig middelalder. Dette skal ses i kontrast til den hyppige udgravning af især bebyggelse fra yngre bronzealder og ældre jernalder. I sammenligning hermed fremstår den middelalderlige landbebyggelse meget underrepræsenteret. Underrepræsentation skyldes næppe manglende udgravningsaktivitet, da der er omfattende forundersøgelsesaktivitet i Nordjyske Museers ansvarsområde.

Figur 2. Udbredelseskort over steder med spor efter middelalderlig landbebyggelse i museets ansvarsområde. 1) Vesterbjerg, Brovst; 2) Pandrup Sundhedshus, Pandrup; 3) Vestergård, Pandrup; 4) Torpet, Gjøl; 5) Højbogård, Saltum; 6) Vestermarksvej 15, Storvorde; 7) Øster Halne Møllegård, Vadum/Sneumvej 48; Vadum; 8) Vestbjerg matr. 6gy, Melsted; 9) Trandersgård, Sønder Tranders; 10) Kærholt, Gug; 11) Alstrup Hede, Kongens Tisted; 12) Kirketerp, Hobro; 13) Stockholm Sø, Vebbestrup; 14) Hørshøjgård, Valsgård; 15) Arden Vest, Store Arden; 16) Svenstrup, Svenstrup; 17) Handest, Gundestrup og 18) Lindholm Høje, Lindholm.

I museets ansvarsområde kendes 18 lokaliteter med middelalderlig landbebyggelse (fig. 2). En god del af pladserne er fra Aalborg-området eller lidt nord for Limfjorden. Fx er der ved Pandrup i det sydlige Vendsyssel udgravet to huse med tilhørende hegn samt staklader.³ Ved en forundersøgelse ved Gjøl lidt nord for Limfjorden er erkendt bebyggelsesspor fra senmiddelalder i form af kulturlag, kridtbelagte gulvlag, gruber og grøfter fra minimum seks huse. Ved Storvorde øst for Aalborg er udgravet tre gårdsanlæg med ni bygninger og fem brønde, som er dateret fra 1400-tallet til 1864.⁴ De øvrige pladser ligger hovedsageligt i det sydøstlige Himmerland fx ved den middelalderlige landsby Alstrup, hvor

der i 2003 og 2006 blev udført undersøgelser med registrering af stolpehuller og grøfter/diger tilhørende en hustomt.⁵

Kun en mindre del af de arkæologiske udgravninger af middelalderlig landbebyggelse i Østhimmerland og Jammerbugten samt det sydlige af Vendsyssel er provisorisk fremlagt.⁶ Vesterbjerg-lokaliteten er med sine 24 huse den første store, sammenhængende plads fra museets ansvarsområde med middelalderlig landbebyggelse.⁷ Det er samtidig første gang, at et større knoglemateriale fra en tidligmiddelalderlig landbebyggelse er indsamlet og analyseret inden for Nordjyske Museers ansvarsområde. Bebyggelsen fra Vesterbjerg adskiller sig således fra de øvrige kendte middelalderlige landbebyggelser på flere parametre.

Store arealmæssige udgravninger med middelalderbebyggelse kendes dog også fra andre steder i landet fx Store Valby,⁸ Tårnby,⁹ Østergård,¹⁰ Mellemmarken 1 og Tidselbjerg.¹¹ Under en stigende undersøgelsesintensitet op igennem 1990'erne og frem er der således kommet en del nye landbebyggelser på landkortet. MIRU-DA-projektet er desuden medvirkende til at danne et nationalt overblik over den middelalderlige landbebyggelse, og det estimeres, at der er ca. 1.500 huse på landsplan.¹² Hvis dette estimat holder stik, så udgør museets andel af huse i den middelalderlig landbebyggelse højst 5 % af det nationale antal. Dette må siges at være en meget lille andel, og man fristes til at spørge: Hvor er de nordjyske bønder?

I middelalderen boede sandsynligvis over 90 % af befolkningen på landet, og når der ses på intensiteten af det middelalderarkæologiske feltarbejde, så er landbebyggelsen meget underrepræsenteret i forhold til datidens befolkningsfordeling.¹³ Arkæologiske undersøgelser af middelalderlig bebyggelse bliver som regel igangsat som følge af planlagte anlægsarbejder, og her fylder byggeri og kloakering i storbyerne som fx Aalborg en stor del. Hermed ikke sagt at der ikke sker undersøgelser i de mindre byer eller i det åbne land, men hovedvægten af museets middelalderarkæologiske feltarbejde har foregået i de større byer eller i deres opland. Udgravningen ved Vesterbjerg står som en tydelig undtagelse af det generelle billede.

Dertil kommer, at den middelalderlige landbebyggelse ofte er skjult under de nuværende landsbyer, og dermed er utilgængelige eller tilintetgjort.¹⁴ Der foreligger også den mulighed, at en del af husene kan være fejltolkede eller på anden vis ligger gemt i oldtidsbebyggelsen. En mere dybdegående gennemgang af det nordjyske materiale kunne derfor være væsentligt for at fremdrage et mere retvisende billede af denne oversete del af middelal-

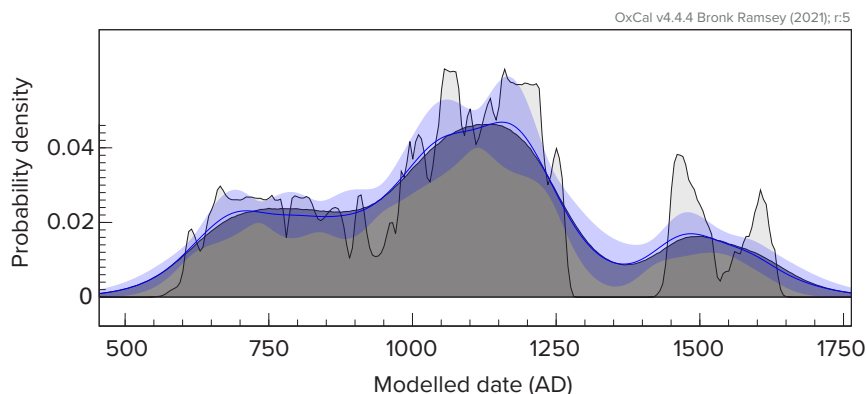
derlivet i det nordjyske område. For nu må denne fremlæggelse stå som en foreløbig status.

Datering af husene

Dateringen af husene har vist sig at være forholdsvis udfordrende, eftersom flere af de gængse metoder til at etablere kronologiske holdepunkter kun sjældent har kunnet datere de enkelte konstruktioner præcist hverken absolut eller relativt. Stratigrafi mellem stolpehuller spiller kun en minimal rolle i udredningen, da det ofte er usikkert, hvilken konstruktion de forskellige stolpehuller hører til. Fra pladsen er der næsten udelukkende fundet keramik, som er dateret til middelalder. Der er et enkelt skår fra en grube, som antageligt er fra den sene del af vikingetiden (1000-1050 e.Kr.). En relativ kronologisk bebyggelsesudvikling har hermed været besværliggjort pga. manglen på entydig stratigrafi mellem de enkelte huse og gårdsanlæg.

Keramikken består af 87 skår, som næsten alle var hårdtbrændt gråvare (ca. 1100-1550 e.Kr.).¹⁵ Skårene stammer fra henved 50 forskellige anlæg fra hele pladsen, men de kan næppe bruges til at underbygge en entydig datering til tidlig middelalder, da gråvaren er meget bredt dateret. Dateringen af pladsen bliver også broget, når ¹⁴C-dateringerne tages i betragtning. Der er gennemført 30 ¹⁴C-dateringer på makrofossiler, hvoraf ti falder i middelalderen, mens ti falder i perioden fra yngre germansk jernalder til vikingetid. De øvrige dateringer er enten tydelige fejldateringer eller har så stort et spænd, at deres anvendelighed er begrænset. ¹⁴C-dateringerne antyder hermed, at der sandsynligvis forefindes anlæg fra yngre jernalder/vikingetid samt enkelte anlæg fra 1500-tallet blandt bebyggelsessporene fra tidlig middelalder.

¹⁴C-dateringerne gør det klart, at der har været mere eller mindre vedvarende aktivitet fra 600-tallet og frem til 1500-tallet (fig. 3), selvom der er forsvindende få erkendte anlæg og genstande fra perioden før og efter tidlig middelalder (ca. 1050-1250 e.Kr.). Aktiviteten ser ud til at tage til i begyndelsen af middelalderen og fortsætte frem til ca. 1250 e.Kr., hvor der er et klart brud og formentlig ophør i bebyggelsen. I perioden 1450-1750 e.Kr. antyder ¹⁴C-resultaterne, at der er lidt kortvarigt aktivitet, som herefter forsvinder igen. ¹⁴C-dateringerne kan hermed give et overordnet billede af aktivitetsniveauet, men kan næppe anvendes til at etablere en detaljeret kronologisk udvikling af fx hustypologien. Til dette formål er dateringerne ganske enkelt for få og med for ringe udsagnsværdi.

Figur 3. KDE-plot af alle udgravningens 30 ^{14}C -dateringer på makrofossiler. Dateringerne er kalibreret i OxCal ultimo 2022. KDE-plotning er velegnet, da det viser den overordnede distribution i et materiale, hvor der ingen forhåndskendskab er. Den minimerer kalibreringsstøj og fremhæver nogle generelle tendenser og holdepunkter i bebyggelsens kronologi.⁶²

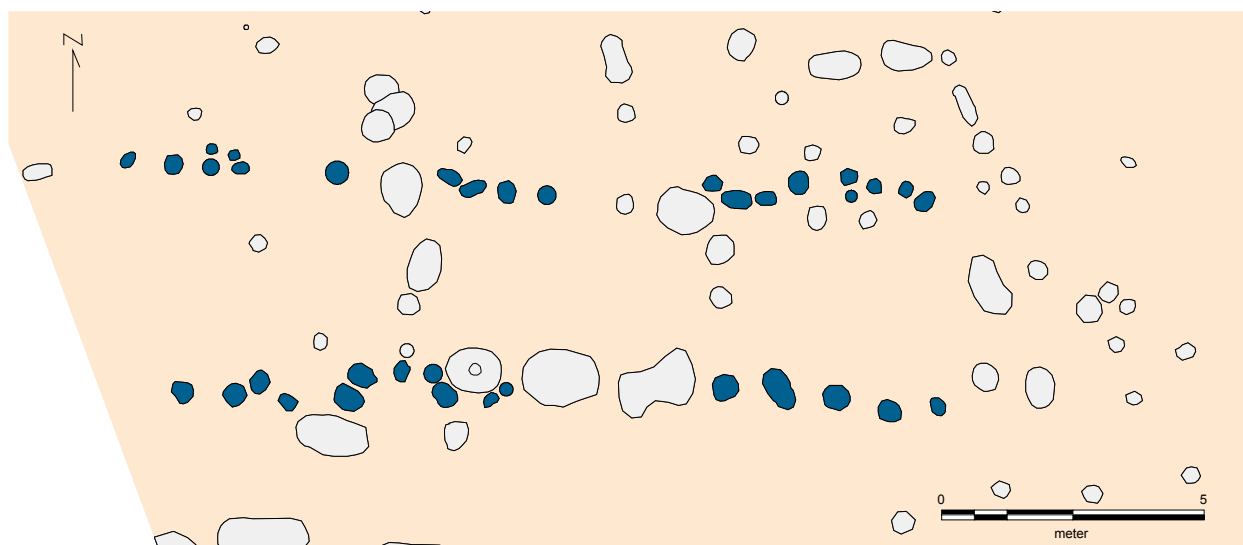
Hustyper ved Vesterbjerg

Der er ikke bevaret verdslige bygninger fra tidlig middelalder på landet i Danmark, men der findes bevarede gårde fra fx 1600- og 1700-tallet. Kendskabet til den tidligmiddelalderlige bebyggelse er en kombination af observationer fra de arkæologiske udgravninger og analogislutning til de efterfølgende, bevarede hustyper. Hustyperne kan groft inddeles i et-, to- og treskibede huse.¹⁶

Etskibede huse

En af de mest klassiske hustyper fra tidlig middelalder er mindre etskibede langhuse,¹⁷ hvor tagets vægt er båret af væggene, og der altså ikke er nogen indre stolper i huset med denne funktion. De etskibede huse er også en af de mest almindelige typer på Vesterbjerg. Disse huse kendes på landsplan både som rektangulære, krumvæggede og trapezformede,¹⁸ men ved Vesterbjerg er rektangulære grundplaner enerådende (fig. 4). Til sammenligning med andre landsdele som Østjylland, Sønderjylland og Vest- og Nordøstsjælland¹⁹ er de etskibede huse fra Vesterbjerg hermed en mere ensartet gruppe, da alle husene er retvæggede og desuden uden ydre støttestolper.

Overgangen fra en treskibet til en etskibet konstruktion øgede indretningsmulighederne af huset betragteligt, men samtidig blev tagkonstruktionen en teknisk udfordring, hvilket blev løst ved at reducere husbredden.²⁰ Ved Vesterbjerg var de etskibede huse forholdsvis smalle, kun ca. 4-5 m i bredden og mellem 6 og 18 m lange.

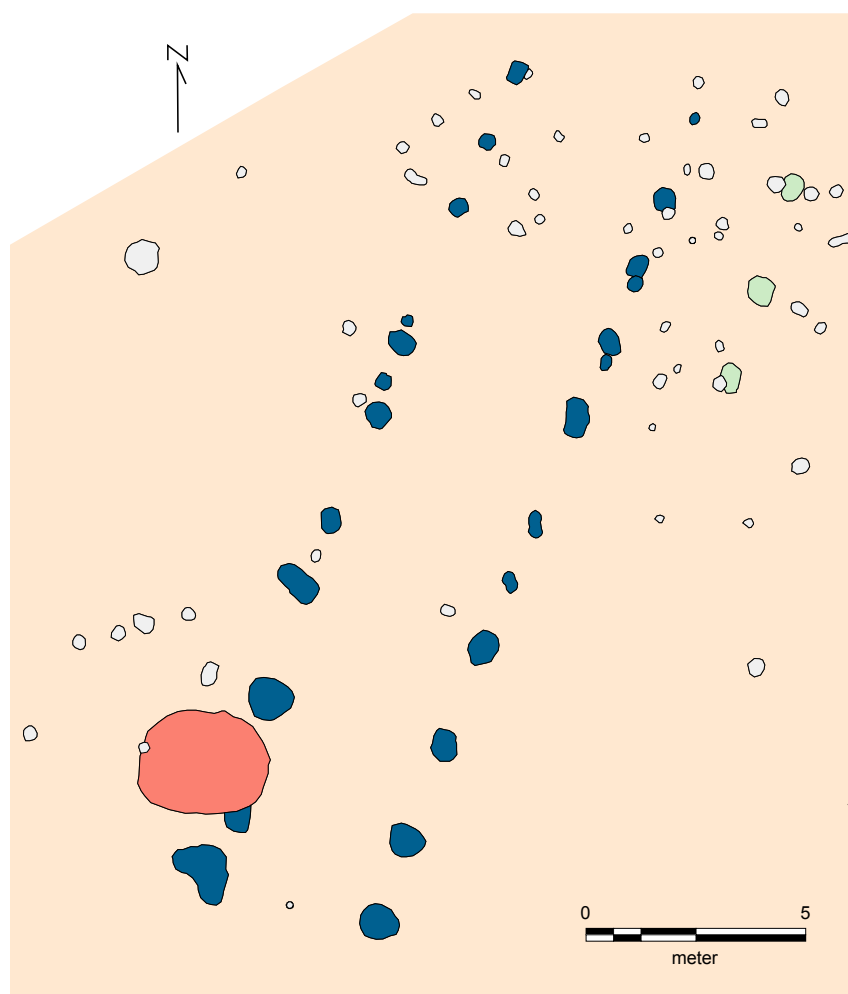

Figur 4. Grundplan af et skibet hus (blå). En del af anlæggene omkring vægforløbene skyldes grubegravning.

Husene ved Vesterbjerg er kendetegnet ved uregelmæssige rækker af stolpehuller, og kun undtagelsesvist står stolpehullerne parvist. Der er lavet flere synteser om en mulig kronologisk udvikling fra regelmæssige til parvise stolpesætninger.²¹ Denne kronologiske udvikling er blevet udfordret af tilkomsten af nye hustomter i Sønderjylland, hvis datering viser en modsatrettet kronologisk udvikling, hvor regelmæssig stolpesætning er karakteristisk for 1000- og 1100-tallet.²²

Det store antal af stolpehuller i væglinjerne indikerer muligvis, at stolper er blevet udskiftet, og at husene har stået i flere faser. Det har i reglen ikke været muligt at fasebestemme de mange stolpehuller, men det kan konstateres, at de etskibede huse kan have været flerfasede. De etskibede huse fra Vesterbjerg er alle med åbne gavlparter.

To af de etskibede huse har betydelige dimensioner. Husene er 20-25 m lange og ca. 5,2 m bredde, og de er klart de største huse på lokaliteten. Bygningerne er hermed så store, at der er mulighed for, at alle gårdens funktioner her var samlet under ét tag (fig. 5). Det nordligste hus har et udskud på den østlige side, men ellers minder de ganske meget om hinanden, blandt andet har begge huse åbne gavle. Husene er dateret ved hjælp af hustypologi, keramikfund og ¹⁴C-dateringer. Det ene hus er således ¹⁴C-dateret til 1028-1172 e.Kr (95,4% sandsynlighedsfordeling).²³ Det er i øvrigt de eneste huse fra Vesterbjerg, hvor stolpehullerne var kvadrati-

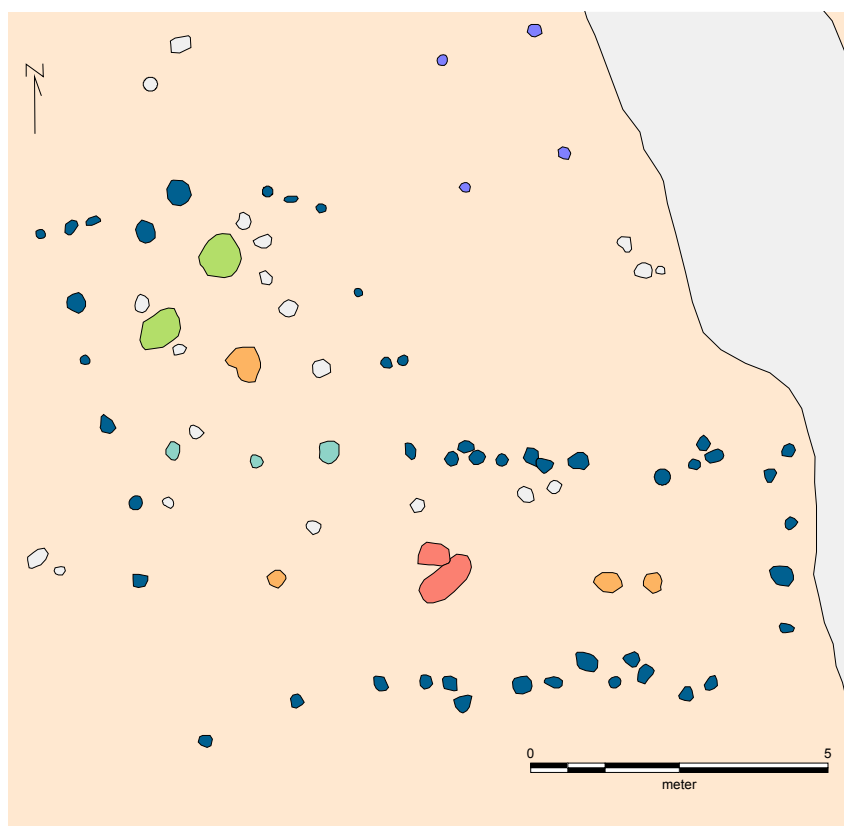
Figur 5. Stort etskibet hus (blå) med udskud i nordøst (grøn) og ovn i sydvest (rød).

ske. De kvadratiske stolpehuller er et byggetræk, som kendes fra andre huse fra tidlig middelalder bl.a. fra Alstrup, hvor et større etskibet hus er blevet udgravet og efterfølgende ^{14}C -dateret til tidlig middelalder.²⁴

Toskibede huse

I de toskibede huse er tagets vægt båret af en central række af stolper, midtsuler, som er placeret i husets længderetning. Hustypen kendes fra neolitikum og bronzealder, men den dukker op igen i tidlig middelalder.²⁵ Midtsulehusene har været i brug fra ca. 1100-tallet med jordgravede stolper og efterfølgende på syldsten godt op i tid.²⁶ De toskibede huse fra Vesterbjerg er en broget gruppe, hvilket generelt er kendetegnende for hustypen.²⁷

Figur 6. Vinkelhus i flere faser.
Der er bevarede væg-
stolpehuller (mørkeblå),
tagstolpehuller (orange),
skillerumsstolpehuller (turkis),
ovn/ildsted (rød)
og et par indre gruber (grøn).
Til gården hører et spinkelt
firstolpeanlæg (lyseblå), som
ligger mod nord.

Overordnet set bestod den middelalderlige gårdsenhed sædvanligvis af minimum to bygninger, som kunne ligge enten parallelt eller retvinklet som fx ved Pebringe, Tårnby eller Store Valby.²⁸ Dette gør sig sandsynligvis også gældende ved Vesterbjerg, selvom dette langt fra kunne erkendes ved alle gårdene. To af husene har utvivlsomt haft sammenbyggede længer (fig. 6). Begge huse ligger i det lavestliggende terræn på pladsen. Husene er ikke meget mere end 4 m brede og består af to længer, som danner en ret vinkel. Det ene af husene er højst sandsynligt i flere faser, mens det andet hus kun stod i en fase. Både vægge og gavle har været rette i begge huse, og i det ene hus var bevaret et ildsted/ovn og stolpehuller fra en mulig skillevej. Dette hus er blevet ¹⁴C-dateret til tidlig middelalder 1027-1220 e.Kr.²⁹

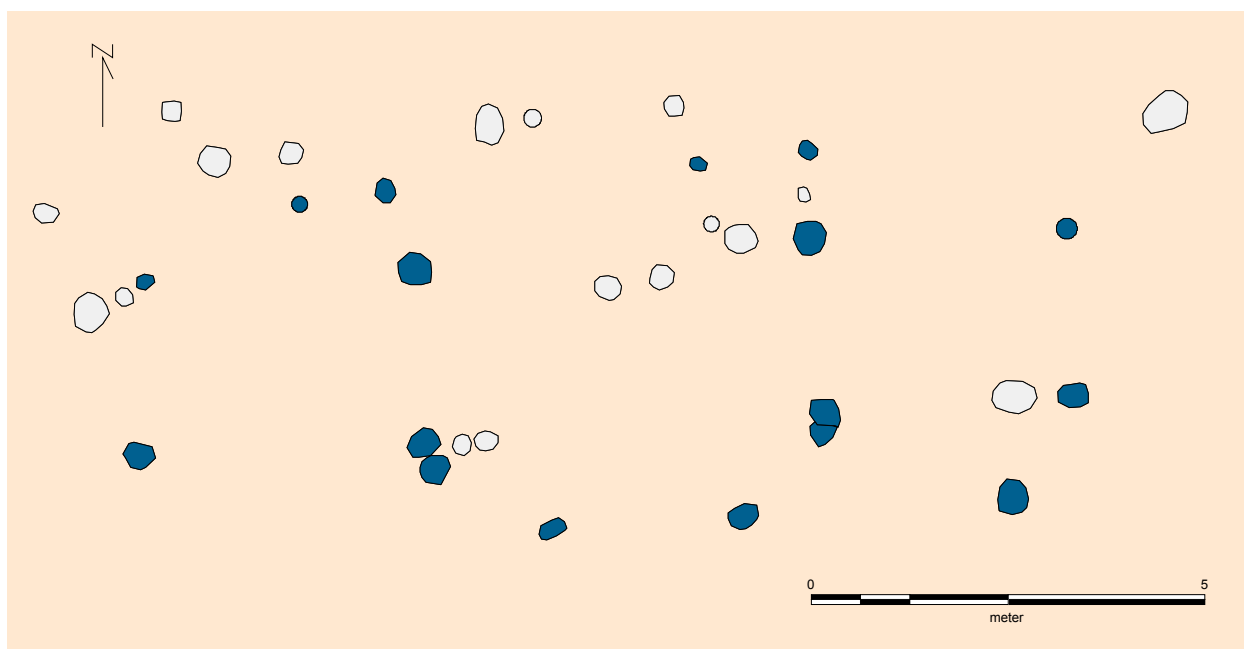
Vinkelhuse er ikke en hustype, der normalt forbindes med tidlig middelalder. Det er i den sammenhæng også en udfordring at adskille egentlige sammenbyggede vinkelhuse fra to fritstående længer, som tilsammen danner en vinkel. Hertil er der risiko for at sammenrode forskellige faser og udskille et vinkelhus, som reelt

ikke har eksisteret. Det ene hus ligger så rent, hvor anlæggene danner en sammenbygget vinkel så overbevisende, at dette hus med sikkerhed må kunne siges at have bestået af to sammenbyggede længer (fig. 6).

Treskibede huse

Treskibede huse er atypiske, men ikke helt ukendte i tidlig middelalder.³⁰ Der er en håndfuld huse ved Vesterbjerg, som antageligt har været treskibede. De treskibede huse har alle fire tagstolpesæt, hvor tagstolpehullerne er placeret overfor hinanden på samme måde, som kendes fra de treskibede langhuse fra bronzealder, jernalder og vikingetid.

To af husene minder en del om hinanden (fig. 7). De er ca. 8,5 m lange og med sæt afstand på 3 til 3,4 m. Diameteren på stolpehullerne er ca. 40-50 cm. Husenes grundplan kan til forveksling minde om treskibede huse fra bronze- og jernalderen, og det var da også sådan, at husene først blev tolket under feltarbejdet. Der er dog flere faktorer, som taler for en datering til tidlig middelalder. Flere af de treskibede huse indeholdt hårdtbrændt gråvare (ca. 1100-1550 e.Kr.),³¹ men derimod ingen genstande, som kunne dateres til oldtiden. I flere af stolpehullerne fandtes desuden også dyreknogler,

Figur 7. Et treskibet hus (blå), som kan være fra tidlig middelalder.

som passede med det fundbillede, som ellers kendes fra pladsen. Orienteringen af husene var desuden sammenlignelig med den middelalderlige toftestruktur.

Når husene så let kan forveksles med ældre, ikke-middelalderlige hustyper, så kan det derfor ikke overraske, at der er en risiko for, at denne hustype kan være underrepræsenteret i den arkæologiske arbejdsmark. Selv ved enkelte fund af skår af gråvare eller middelalderlige ¹⁴C-dateringer, kan der måske være en rygmarvsreaktion, der tilskriver dette som tilfældigheder og forurening i stedet for at undersøge nærmere, hvorvidt disse huse kunne være af yngre dato og ikke oldtidshuse. Ved sporadisk forekomst som ved Vesterbjerg er det muligt, at flere sådanne huse er fejldaterede, da oldtidens hustypologi let kan vægtes tungere end "afvigende" keramikfund og ¹⁴C-dateringer.

Småbygninger

Firstolpeanlæg, som der i alt kendes 14 af på pladsen, er små, stolpebyggede kvadratiske konstruktioner bestående af fire tagbærende stolpehuller. Nogle af disse har været staklader eller små økonomibygninger. Kendskabet til staklader er velkendt i både oldtid og middelalder.³²

Der er syv firstolpeanlæg med svære stolpehuller, der er tolket som staklader. De er kvadratiske med sidelængder på ca. 2-3 m. Stolpehullerne har en betydelig diameter på ca. 50 cm, og hermed blandt de største på pladsen. Konstruktionerne har været velfunderede med stolper, der ofte er gravet 40-50 cm ned. Grundet denne dybde er det ikke utænkeligt, at de bør tolkes som egentlige staklader med tag, der kunne hæves og sænkes på høje stolper, og som derfor var gravet tilsvarende dybt ned i undergrunden. En arkæobotanisk analyse viser, at en af småbygningerne sandsynligvis har været anvendt til opbevaring af byg, rug og havre. Stakladen er blevet ¹⁴C-dateret til ca. 1170-1270 e.Kr.³³

Spredt på lokaliteten er syv firstolpeanlæg, hvor stolpehullerne er mindre bastante. Stolpehullerne er sjældent over 20 cm i diameter, og de har en tilsvarende beskeden dybde. Sætafstand og -bredde er også omkring 2 m og dermed en anelse mindre end i stakladerne. Det er muligt, at nogle af konstruktionerne har været staklader eller småbygninger, men i de fleste tilfælde er en nærmere tolkning ikke mulig.

Der var også konstruktioner, som bestod af seks stolpehuller. Dimensionerne og stolpesætning har gjort, at hustypen er blevet forelået til at være en efterfølger for grubehuse.³⁴ Anlæggene fra Ve-

sterbjerg havde beskedne dimensioner med en sætbredde på 2,3-3,4 m samt en længde på ca. 4,3-6,4 m. Der er hermed øjensynligt tale om småhuse, men de virker alligevel for store til at kunne underbygge tolkningen af dem, som grubehusets funktionelle arvtagere. Desuden er der ingen stolpehuller i gavlene. Seksstolpeanlæg kendes fra bl.a. tidlig middelalder ved Østergård i Sønderjylland.³⁵

Bebyggelsen ved Vesterbjerg

Bebyggelsesudviklingen ved Vesterbjerg passer godt med det etablerede billede af, at der blev udskilt udflytterbebyggelser, de såkaldte torp-byer, i 1000-1100-tallet,³⁶ selvom der også er indikationer på, at denne proces var i gang langt før.³⁷ I perioden skete en befolkningstilvækst, som udtrykte sig i en ekspansion af bebyggelsen, der fortsatte ind til 1200-tallet. Mange landbebyggelser blev opgivet i 1300-tallet grundet landbrugskrisen og pestepidemien. Krisen ramte særlig hårdt flere steder i Jylland bl.a. i Himmerland.³⁸ Dette overordnede kronologiske forløb passer nogenlunde med ¹⁴C-dateringerne, selvom de antyder, at nedgangen af bebyggelsen ved Vesterbjerg måske allerede var undervejs i midten af 1200-tallet. Pladsen blev måske også først for alvor etableret i 1100-tallet, da der ikke er erkendt krumvæggede huse, og keramikken peger også i samme retning.

Hvorvidt Vesterbjerg bør beskrives som en udflytning eller en del af selve Brovst-landsbyen, som har strakt sig ud på Vesterbjerg-bakken, står ikke klart. Der er blot 300 m fra bebyggelsen til Brovst Kirke, så hvorvidt bebyggelsen har været særskilt eller udkanten af den allerede eksisterende landbebyggelse er diskutabelt og sammen med en diskussion af toftestrukturen uden for rammerne af denne artikel.

I stedet har udgravningen af bebyggelsen givet anledning til en kort status over den tidligmiddelalderlige hustypologi. Især den store variation, som findes i hustyperne ved Vesterbjerg, er bemærkelsesværdig. Der er både et-, to- og treskibede huse samt yderligere huse, hvor den tagbærende konstruktion ikke kunne udledes. Den arkitektoniske heterogenitet antyder, at den tidligmiddelalderlige byggeskik i hvert fald i Brovst bar præg af flere samtidige tekniske løsninger i forhold til især tagkonstruktionen. Hovedtypen er fortsat det rektangulære etskibede hus, selvom det ikke er enerådende som hovedhus på pladsen.

Funktionen af husene er svær at afgøre uden samme detaljerede indsigt i den indre indretning, som byudgravningerne ofte giver. Fra udgravningerne i det middelalderlige Tårnby viste det sig, at

bygningskonstruktionen ikke var afgørende for hvorvidt, der var tale om en økonomibygning eller en bolig. Heller ikke dimensionerne var afgørende for funktionstolkningen, men derimod var tilstedeværelse af ildsteder eller genstandsmaterialet afgørende.³⁹

Der er erkendt varmekilder til tre af husene ved Vesterbjerg. Centralt i et af to af de toskibede vinkelhuse, var spor efter et ildsted eller eventuelt en ovn. Blandt to af de etskibede huse var ovne påsat på ydersiden af husenes henholdsvis øst- og vestvægge, hvor bagenden af ovnene stak ud fra husene. I en af ovnene fandtes rester af brændt ler, som muligvis stammer fra ovnkappen. Dette tyder på, at der er tale om lerbyggede kuppelformede røgovne, som blev fyret indefra. Ovnene afveg fra normalen ved at være jordgravede, hvilket ikke er set før i museets ansvarsområde.

En funktionstolkning af husene hviler hermed på et spinkelt grundlag. I småbygningerne med forrådsgruber synes der ikke at være plads til ildsteder, så det er muligt, at der her var tale om økonomibygninger. Hvorvidt firstolpeanlæggene udgør økonomibygninger i form af staklader kan ikke afgøres med sikkerhed, men de spinkle af slagsen er dog så lette konstruktioner, at der her næppe har været tale om permanent beboelse. Derimod er de svære firstolpeanlæg så velfunderede, at en tolkning som egentlig staklade virker ganske overbevisende.

Væggens konstruktion

Ingen af husene på nær en enkelt lidt tvivlsom undtagelse havde væggrøfter. Bygninger med væggrøfter er ellers set på andre pladser såsom Lindholm Høje og Torpet ved Vadum.⁴⁰ Det er i øvrigt et gennemgående træk, at væglinjerne er en anelse ujævne, og stolpehullerne i reglen ikke fandtes parvist. En del af forklaringen på de irregulære væglinjer skal nok findes i, at der kan være tale om flere faser i nogle af husene. Manglende stolpehuller og irregulært placerede stolpehuller kan også skyldes reparationer samt placeringen af forskellige åbninger i form af døre og porte. Hertil spiller bevaringsgraden også en rolle. Alligevel er fænomenet så udtalt, at det må betegnes som et forholdsvis gennemgående arkitektonisk træk. Hertil har antageligt en andel af de yngre huse været helt eller delvist anlagt på en stensyld, hvilket ved Vesterbjerg ikke har sat sig spor i undergrunden.

Der var 66 bevarede stolpespor, hvilket udgør 4,6 % af de 1.425 erkendte stolpehuller. Stolpesporene har en gennemsnitlig bredde på ca. 20 cm, hvilket er sammenstemmende med resultaterne fra den vestjyske lokalitet Farup, hvor der var nogle stolpehuller med

bevaret tømmer. Der er også bevaret tømmer fra en østjysk lokalitet Havgård, men her har stolperne en bredde på ca. 40 cm.⁴¹ På dette punkt minder Vesterbjerg med andre ord mere om den vestjyske end den østjyske lokalitet. Om det hænger sammen med, at nærområdet var mere træfattigt end Østjylland, er en mulighed, men der skal naturligvis tages forbehold for, at der ikke er tømmer bevaret ved Vesterbjerg. Desuden er der ikke lavet nogen landskabsanalyse af oplandet i forbindelse med udgravningen, men muligheden foreligger, at ressourcetsituationen gav grobund for en mere træbesparende byggeskik som fx tørvebygning i det mere træfattige Nord- og Vestjylland end i det østjyske område.

Tørvebyggede huse kendes fra hele 19 lokaliteter i Thy og Mors, og hustypen udgør hermed en betydelig andel af den middelalderlige landbebyggelse i dette område. De etskibede huse i Vesterbjerg er forholdsvis smalle, hvilket er kendetegnende for de tørvebyggede huse i Nordvestjylland. Tørvebygningen er tolket som om, at tørvenerne udgjorde den egentlige væg, og der var ingen indre træbygget væg. Denne tolkning er baseret på udgravningen af en særdeles velbevaret bygning ved Nykøbing Mors.⁴² På dette punkt minder husene i Vesterbjerg ikke om sådan en tørvebygning, da husene her langt overvejende havde bevarede vægstolpehuller. Såfremt der har været tale om tørvebygning i forbindelse med et eller flere huse i Vesterbjerg, må der have været tale om en ydre tørvebeklædning og altså ikke en tørvekonstruktion, der har stået alene som væg. Det er fortsat også et åbent spørgsmål, hvorvidt tørvebyggede huse, som normalt vist kun erkendes på pladser med kulturlag, har været en byggeskik i Nordjylland udenfor Thy og Mors. Det ville være meget nærliggende, men indtil videre er typen ikke erkendt med sikkerhed, selvom landskabsbetingelser for Thy og Mors minder meget om de øvrige kystnære strækninger langs Jammerbugten og dele af det sydlige Vendsyssel. Den ringe fundering i undergrunden, som tørvebyggede huse har, kan måske være en medvirkende årsag til at rurale huse sjældent erkendes?

Bosættelsesmønster

Den lave andel af middelalderlig landbebyggelse i Himmerland kan dog næppe forklares på samme vis. Denne underrepræsentation af rurale bygninger må have andre årsager. Det er tænkeligt, at en systematisk gennemgang af Nordjyske Museers arkiver kunne give et mere komplet billede af den middelalderlige landbebyggelse i landsdelen. Dette er dog næppe hele forklaringen, og en medvirkende begrundelse må næsten være, at især den himmerlandske

bebyggelse har været anderledes, end den man kender fra andre landsdele. Har det bakkede landskab med vådområder resultatet i et mere åbent bosættelsesmønster, hvorved der mere sjældent bliver påtruffet større landsbystrukturer end andre steder i landet? Er der flere enkelt- og enestegårde i Nordjylland end i resten af landet, således at der mere sjældent er anledning til at udgrave større bebyggelsesstrukturer?

Det er desuden en mulighed, at der kan være en højere grad af stedkontinuitet i Nordjylland end i andre dele af landet. Pest- og landbrugskrisen i 1300-tallet har øjensynligt betydet affolkning i store dele af landet, men det er også muligt, at affolkningen kommer til udtryk på forskellige måder i forskellige egne. Blev færre landsbyer fraflyttet i fx Himmerland end i Sønderjylland? Kan det tænkes, at der var en højere grad af kontinuitet i landsbyerne i Nordjylland, og hermed færre efterladte middelalderlandsbyer, som potentielt set kan blive genstand for større arkæologiske udgravninger?

Der ligger utvivlsomt et stort potentiale i at gøre den middelalderlig landbebyggelse til et fokusområde, og som udgravningen af Vesterbjerg viser, så adskiller landbebyggelsen sig tydeligt fra den urbane bebyggelse, og den har måske også sin egen regionale og kronologiske udvikling i forhold til fx sammensætningen af hustyper, ovnanvendelse og bosættelsesmønster.

Landbebyggelsen ved Vesterbjerg giver et varieret billede af byggetraditionen i middelalderen, men den demonstrerer også nogle af udfordringerne ved denne type bebyggelse i forhold til fx udredning og datering af de enkelte konstruktioner. Selvom der ikke er erkendt deciderte stalde i husene fra Vesterbjerg, så antyder analysen af dyreknogeterne, som var bevaret i flere af bebyggelsens konstruktioner, at der må have været tale om en bebyggelse med eget dyrehold og heraf følgende aktiviteter.

Dyreholdet på Vesterbjerg

Vores viden om middelalderens husdyr og dyrehold stammer primært fra byudgravninger, borgbanker og slotsholme, hvor knoglematerialet ofte er bevaret i betydelige mængder.⁴³ De metertykke, iltfattige og beskyttende kulturlag her bevirker, at bevaringsforholdene ofte er langt bedre end i landbebyggelserne, hvor knogler primært er bevaret i dybe nedgravninger,⁴⁴ som har beskyttet dem mod ploven og mod vind og vejr. Knoglernes vidnesbyrd om middelalderens dyrehold i byerne og på landet er dog væsensforskellige. Hvor man på landet producerede varer (og dyr) til eget forbrug og til omsætning på byens markeder, fandt kun en mindre land-

brugsproduktion sted i byerne. Her omsattes oplandets produkter til videresalg og viderebearbejdning og til forsyning af byens befolkning. Dyreknoget fra byerne fortæller således kun indirekte om det faktiske dyrehold på gårdene i oplandet, hvor langt størstedelen af befolkningen havde deres daglige virke. På landet mangler vi derimod de dyr, som blev solgt videre til byerne og de store markeder. Til gengæld finder vi her de dyr, som bukkede under for fx alder og sygdom og i bebyggelsens husholdningsaffald generelt. Vil man forstå middelalderens dyrehold, er det altså nødvendigt både at se på dyreholdet på landet og de knogler, som findes deponeret i byerne og på borgene. Trods flere fund og et større fokus på knoglefund i landsbyerne de senere år,⁴⁵ dominerer knoglematerialet fra byerne fortsat. Det er derfor kærkomment, at der fra Vesterbjerg er fremkommet et forholdsvist stort og velbevaret knoglemateriale, der kan supplere til den eksisterende viden om dyreholdet på landet i den tidlige middelalder.

Materialet og dets repræsentativitet

Knoglematerialet fra Vesterbjerg er analyseret på Moesgaard Museums Afdeling for Konservering og Naturvidenskab.⁴⁶ De enkelte knoglefragmenter er forsøgt bestemt til højest mulige taksonomiske niveau (art/slægt/familie etc.), specifikt knogleelement samt side/placering i kroppen. Ligeledes er knoglernes ontogenetiske alder (dvs. deres udviklingsmæssige stadie), forekomster af gnavemærker og patologiske forandringer samt spor efter ild og skærende redskaber noteret. Knoglerne fra hele og partielt hele dyr er forsøgt aldersbedømt vha. Habermehl 1975, Prummel 1989 og Sutton et al. 2018, mens dyrenes størrelse er beregnet vha. von den Driesch & Boessneck 1974. Alle mål følger von den Driesch 1976.

De indsamlede knogler stammer fra forskellige typer af anlæg og er indsamlet på tre forskellige måder. Hovedparten af materialet, som stammer fra en række deponeringer af mere eller mindre hele dyr, er indsamlet uden brug af sold under selve udgravningen. Hertil kommer knogler fra en række jordprøver, som efterfølgende er blevet vådsoldet gennem et fintmasket net på 2 mm, hvorfra selv de mindste knoglestumper er indsamlet og forsøgt identificeret. I alt blev der udtaget 13 jordprøver med hver ca. 10 l til vådsoldning. Prøverne fordeler sig på fem gruber, fem grøfteanlæg og tre stolpehuller. Hertil kommer en mindre mængde knogler fra jordprøver indsamlet spredt i hele udgravningsfeltet i jagten på forkullede frø og kornkerner til ¹⁴C-datering. De forskellige forhold, hvorunder knoglerne er indsamlet, betyder, at beva-

ringsgrad og fragmentering varierer kraftigt. Herudover har indsamlingsmetoden stor betydning for materialets sammensætning og kvalitet. De knogler, som er indsamlet under selve udgravningen uden efterfølgende soldning, udgøres næsten udelukkende af pattedyr, mens knogler af fisk og fugl er forsvindende få. I jordprøverne, hvorfra selv bittesmå knogelstumper er indsamlet og forsøgt identificeret, udgør fisk derimod 79 % af alle identificerede knogler. Indsamlingsmetoden er altså af afgørende betydning for materialets sammensætning, og overordnet set var fisk sandsynligvis af større betydning, end det indsamlede knoglemateriale giver udtryk for. Det kan derfor være svært at sammenligne forekomsten af hhv. pattedyr, fugle og fisk på tværs af de forskellige anlægstyper og de forskellige indsamlingsmetoder.

Knoglernes datering

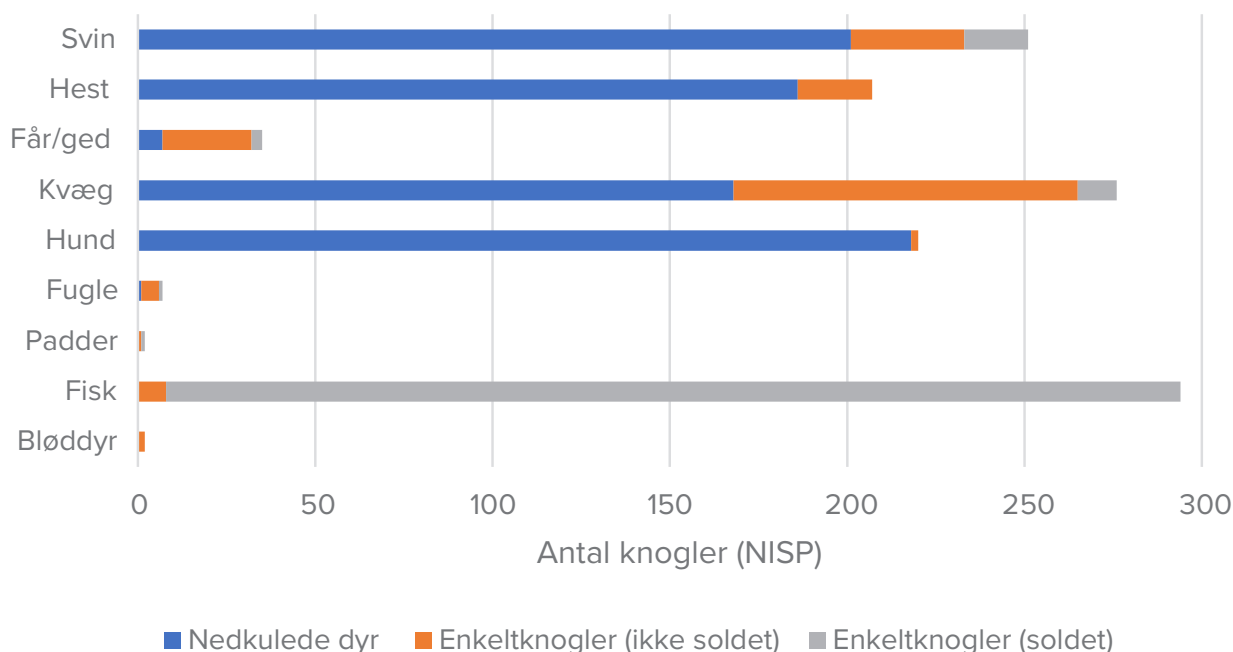
Tre samlinger af dyrekno­gler er blevet ¹⁴C-dateret. Dateringerne passer fint med bebyggelsens hovedvægt fra 1050-1250 e.Kr. En hund er dateret til 1045-1231 e.Kr.,⁴⁷ mens en hest er dateret til 1117-1219 e.Kr.,⁴⁸ og en ko er dateret til 1214-1278 e.Kr.⁴⁹

Også de øvrige dyrekno­gler synes primært at skulle dateres til tidlig middelalder ud fra fundkonteksten og dateringen af de anlæg, som de indgår i. En undtagelse er knoglerne fra en grube, som på baggrund af keramikken bør dateres til 1000-1050 e.Kr. I gruben fandtes knogle fra kvæg, svin, får (og ged) samt ål, ålekvabbe, fladfisk og sild. Hertil kommer et enkelt fragment af et sneglehus fra en almindelig konk (*Buccinum undatum*). Sammensætningen af knoglerne i gruben adskiller sig ikke nævneværdigt fra pladsens samlede fundbillede, og det er sandsynligt, at det billede, som her tegner sig af dyrehold og fiskeri i tidlig middelalder, allerede var på plads fra vikingetidens slutning. Materialet er derfor analyseret samlet.

Analysens resultater

Det samlede materiale består af 1.884 fragmenter (tabel 1). Der er blandt dyrekno­glerne en klar overvægt af pattedyr (83 %), mens fisk udgør 16 % og fugle 1 %.

Hvad angår knogler fra pattedyr og fugle, synes der, med en enkelt undtagelse, udelukkende at være tale om knogler fra tamdyr. Følgende arter er identificeret: Gås – sandsynligvis tamgås (cf. *Anser anser domesticus*), tamhøne (*Gallus domesticus*), stor hornugle (*Bubo bubo*), hund (*Canis familiaris*), tamkvæg (*Bos taurus*), får (*Ovis aries*) og muligvis ged (*Capra hircus*) samt hest (*Equus caballus*) og svin (cf. *Sus domesticus*). Hertil kommer knogler fra fisk samt enkel-

Figur 8. Fordeling af dyrearter på Vesterbjerg. Materialet i oversigten er kvantificeret i form af antal fragmenter (NISP: Number of Identified Specimens).

te skaldyr (*Mollusca*). Blandt de identificerede fiskeknogler er knogler fra ål (*Anguilla anguilla*) altdominerende. Der er dog også et mindre indslag af knogler fra sild (*Clupea harengus*), ålekvabbe (*Zoarces viviparus*) og fladfisk (*Pleuronectidae*) i materialet. Hvad angår knogler fra pattedyr, så er der overordnet set en forholdsvis jævn fordeling af antallet af knogler fra kvæg, hest, svin og hund.

Den umiddelbare og jævne fordeling af dyrene omfatter både slagteaffald og deponeringer af mere eller mindre hele dyr (fig. 8). Ser man bort fra sidstnævnte kategori (se tabel 1), synes kvæget dog at dominere. Det gælder både i antallet af artsbestemte fragmenter fra pattedyr (52 %) og i andelen af anlæg med knogler. Mere end 45 % af de anlæg, som indeholder knogler (N: 114), indeholder knogler fra kvæg, mens kun cirka hvert femte anlæg indeholder knogler fra får og svin (hhv. 22 % og 18 %). Knogler fra hest og ikke mindst hund stammer primært fra anlæg, som indeholder mere eller mindre hele dyr, mens kvæg, svin, får (og ged) findes mere spredt i forskellige typer anlæg. Denne fordeling afspejler sandsynligvis forskelle i arternes sociale og økonomiske position, hvor ikke mindst hunden og i en vis grad også hesten ikke indgik i den primære subsistensøkonomiske produktion. Knogler fra heste udgør dog en væsentlig større andel af knoglerne fra Vesterbjerg end i samtidens bymæssige bebyggelser og fra vikingetidens proto-urba-

ne miljøer, herunder Aalborg,⁵⁰ hvilket indikerer, at hestens rolle på landet og i byen var forskellige. I knoglematerialet fra Tårnby ses ligeledes en højere andel knogler fra hest end i byerne.⁵¹ Den relativt høje andel knogler fra heste i materialet fra Vesterbjerg ses også i antallet af anlæg, hvori der er fundet hesteknogler. Ser man bort fra deponeringer af mere eller mindre hele dyr, er der fundet knogler fra hest i 12 % af de anlæg, hvorfra der er indsamlet knogler. Det samme tal for hund er 1 %. Der er desuden fundet hugspor på en enkelt bækkenknogle fra en hest, ligesom enkelte knogler er kløvede. Materialet indikerer således, at man på landet, modsat i byerne, fra tid til anden har spist de udtjente heste, trods tidens religiøse forbud. Måske dette forbud først og fremmest blev efterlevet i byerne, hvor der var mere justits og større social kontrol end på landet, hvor vikingetidens traditioner fik lov at leve videre i middelalderen? I byerne forekommer hesteknogler ofte som håndværksaffald fra knogle- og kamværkstederne.⁵²

Det er desuden værd at bemærke, at fåret (og geden) kun udgør 4 % af det samlede antal identificerede fragmenter fra de artsbestemte husdyr, og 13 % når man ser bort fra de nedkulede dyr. Dette står i skarp kontrast til det billede, vi ellers kender af dyreholdets sammensætning i Limfjordsområdet i både forhistorisk og historisk tid, hvor fåret har en central rolle.⁵³ Årsagerne hertil kan være mange. Mulige forklaringer kan være, at en stor del af landsbyens får blev sendt til markedet i Aalborg eller andre større byer, eller at man havde omlagt tidligere tiders landbrug til primært at omfatte kvæg og svin (tabel 1). I materialet fra Tårnby ses en meget stor andel af knogler fra fuldt udvoksede får. Aldersfordelingen blandt de slagtede får fra Tårnby adskiller sig markant fra fordelingen i materialet fra eksempelvis Holbæk, hvor en stor del af de slagtede får er meget unge.⁵⁴ Dette er tolket som en indikation på, at lammene fra landbebyggelserne blev solgt videre til byerne.⁵⁵ Måske det samme gjorde sig gældende i Aalborg-området? Materialet fra Vesterbjerg er dog ikke stort nok til, at en lignende analyse kan laves her.

Fiskeri

Det resterende materiale består af knap 700 knoglefragmenter. Af disse udgør knogler fra fisk knap 43 %, hvoraf godt 200 har kunnet identificeres til familie/slægt/art-niveau. Som beskrevet, dominerer knogler fra ål (*Anguilla anguilla*). Der er dog også et mindre indslag af knogler fra sild (*Clupea harengus*), ålekvalbe (*Zoarces viviparus*) og fladfisk (*Pleuronectidae*) i materialet (tabel 1). Materialet peger således både bagud og fremad i tid. Fra forhistorisk tid og langt op i

historisk tid har man fisket ål og fladfisk i Limfjorden.⁵⁶ Det samme gælder sildefiskeriet, som dog først for alvor tog fart fra den tidlige middelalder, hvor tøndevise af sild blev landet fra de nærliggende fiskerlejer, såsom Nibe, Nørholm og Løgstør, og via Aalborg udskibet til især Nordtyskland.⁵⁷

Der er fundet knogler fra alle dele af fiskene. Om de dermed stammer fra lokale fangster, og om det er bønderne selv, der har været afsted, kan vi kun gisne om. De bevarede fiskeknogler er dog med stor sandsynlighed rester af måltider. Sammen med knogler fra pattedyr og fugle giver de et sjældent indblik i den tidligmiddelalderlige konsumtion og produktion på landet.

Nedkulede og begravede dyr

Som beskrevet stammer en stor del af de indsamlede knogler fra dyr, som var nedkulet i mere eller mindre hel stand eller som artikulerede dele af kroppen. Alt i alt er der fundet rester af minimum 15 nedkulede dyr, hvor knoglerne synes at ligge i anatomisk forbandt. Fem nedgravninger indeholder dele af kvæg, og tre indeholder rester af grise, mens tre indeholder hunde. I et enkelt anlæg er der nedlagt en hest og et føl samt hovedet af et får.⁵⁸

Ser man på dyrenes art, sammensætningen af knogleelementer og måden, hvorpå knoglerne er behandlet, er der tydelige forskelle mellem de forskellige nedgravninger. Samlet set synes de fem nedgravninger af kvæg at repræsentere slagteaffald, mens grisene, hundene og hestene er nedlagt som hele dyr.⁵⁹ Nogle af dyrene synes deponeret med en omhu, som sandsynliggør, at der er tale om begravelser. Det drejer sig bl.a. om en fuldt udviklet hanhund med en beregnet skulderhøjde på godt 45 cm. Hunden ligger på venstre side med let bøjede ben (fig. 9). Sammen med hunden fandtes en enkelt tåknogle fra en større fugl og en mellemfodsknogle fra en hest. En nærmere bestemmelse af fugleknoglen har vist, at der er tale om en knogle fra en stor hornugle (*Bubo bubo*). Hvad knoglen laver sammen med hunden er uvist, men det er nærliggende at tolke den som en form for amulet. Måske har hunden båret den om halsen?

I en af de andre gruber fandtes skelettet af en hest. Der er tale om en ca. 4-5 år gammel hoppe med en beregnet skulderhøjde på 137 cm. Sammen med hoppen var nedlagt et skelet af et nyfødt/dødfødt føl (fig. 10). De to heste synes ikke nedlagt med samme omhu eller omsorg som hunden beskrevet ovenfor. Hoppen synes nærmest smidt i graven med ryggen nedad. Hoppen er mere eller mindre komplet, og der er ikke observeret snit- eller hugspor på

Figur 9. Skelet af hanhund.

Figur 10. Skelet af ung hoppe med skelet af dødfødt/nyfødt føl. Knoglerne af føllet ses øverst til venstre og under hoppens ribben. I toppen af anlægget blev desuden fundet rester (hals og hoved) af et lam/kid.

knoglerne. Der synes derfor ikke umiddelbart at være tale om slagteaffald, og det er nærliggende at tolke fundet som en mislykket foling, hvor hverken hoppe eller føl overlevede.

Som omtalt, fandtes en række nedlæggelser af kvæg. I alle tilfælde er der tale om et eller flere partier af kroppen (kranie, torso, hals, fødder osv.) og ofte med tydelige tegn på slagting og partering. Som et eksempel kan nævnes en deponering af dele af en kalv på ca. 1-1½ år. Kalven er repræsenteret ved kranie, underkæber, de seks øverste halshvirvler samt halehvirvler. Der er tydelige slagtespor på nakkebenet, den øverste halshvirvel, begge underkæbegrene og på den 6. halshvirvel, som er kløvet på tværs. Begge hornstøjler er afhugget. Som det fremgår af figur 11, synes kranie og hals nedlagt i anatomisk orden. Af billedet fremgår det også, at (enkelte) knogler fra halen synes placeret i eller nær kalvens mund.

Et andet eksempel var et stykke ungvæg, en formodet tyrekalv på ca. 1½ år. Kalven er repræsenteret ved forskellige partier af kroppen. Det drejer sig om hoved og hals, den nedre del af ryggen samt bagben. Knoglerne synes i flere tilfælde artikulerede, og der er ikke observeret slagtespor bortset fra, at hornstøjlerne er afhuggede, inden kalven er nedkulet. Det er dog tydeligt, at dyret har været parteret inden nedlæggelsen. Således er hovedet med hals nedlagt først fulgt af et stykke af kroppen. Oven på disse har man placeret bagbenene.

Nedkulede, selvdøde dyr samt større partier af slagtedyrl kendes fra en række andre landbebyggelser fra den sene vikingetid og middelalderen.⁶⁰ De giver et spændende indblik i både håndterin-

Fig. 11. Kalv fra knoglehob.

gen af slagteaffald og selvdøde produktionsdyr samt den mere omsorgsfulde håndtering af menneskets bedste ven – hunden.⁶¹

Konklusion

Langt størstedelen af middelalderens befolkning levede på landet, men vores viden om periodens bebyggelse, produktion og dyrehold stammer overvejende fra byudgravninger. Vesterbjerg-bakken i udkanten af Brovst indeholdt en ca. 1,5 ha stor middelalderlig landbebyggelse, som var en torp, udflytter- eller randbebyggelse tilhørende Brovst landsby. Dateringerne viser, at hovedvægten af bebyggelsen ligger i tidlig middelalder (1050-1250 e.Kr.), selvom det er tænkeligt, at der også var bebyggelse i mindre grad både før og efter denne periode.

Byggeskikken udviste en betydelig variation især i de tagbærende konstruktioner, og der føjes dermed vigtig ny viden til vores begrænsede viden om middelalderens landbebyggelser og byggeskik. Der blev udgravet 44 bygninger, hvor de rektangulære etskibede konstruktioner var hovedtypen. Pladsen bød også på to- og treskibede konstruktioner. Heriblandt to etskibede langhuse med tilhørende ovne, hvor det er sandsynligt, at alle gårdens funktioner var samlet under samme tag, og hermed en indirekte videreføring af den på daværende tidspunkt allerede flere tusind år gamle langhustradition. På pladsen var også en håndfuld treskibede langhuse, som også med forsigtighed kan dateres til tidlig middelalder. Til trods for pladsens tidlige datering, så er krumvæggede huse fuld-

stændigt fraværende, så en direkte hustypologisk videreudvikling fra vikingetiden ser ikke ud til at være tilfældet. Derimod opstår pladsen med tydelig middelalderlig karakter i både tagkonstruktioner, orienteringer af husene og deres indbyrdes placeringer.

I den tidlige middelalder fik den toskibede huskonstruktion en genopblomstring, selvom den kun kendes i få eksemplarer fra pladsen. To af husene var små vinkelhuse, hvoraf der i det ene fandtes et ildsted eller en ovn. Den toskibede hustype med sikker sammenbygning af to længer er ikke tidligere erkendt i museets ansvarsområde. Der kan hermed være tale om en ukendt hustype, i hvert fald i museets ansvarsområde.

Den arkitektoniske heterogenitet antyder, at den tidligmiddelalderlige byggeskik, i hvert fald i Brovst, bar præg af flere samtidige tekniske løsninger i forhold til især tagkonstruktionen. Hovedtypen er fortsat det rektangulære etskibede hus, selvom typen ikke var enerådende som hovedhus på pladsen. Udgravningen har vist, at byggeskikken i perioden var indebåret af stor variation, og at denne variation ikke umiddelbart var udtryk for en kronologisk udvikling. Derimod eksisterede forskellige hustyper sideløbende, både som hovedhuse og sidebygninger. På grund af bevaringsforholdene var der ikke spor efter bygningernes funktioner, men til gengæld var der et stort knoglemateriale fra pladsen, som belyser husdyrholdet på pladsen.

Knoglematerialet giver et indblik i en underbelyst del af middelalderen, dyreholdet på landet og bidrager ligeledes med et særdeles godt sammenligningsgrundlag for fremtidige analyser. På Vesterbjerg er blandt dyreknoglerne en klar overvægt af pattedyr på 83 %, mens fisk og fugle udgør hhv. 16 % og 1 %. Knoglerne kan henføres til tidlig middelalder bl.a. ved ¹⁴C-datering af en hest, en hund og en ko. En hund var nedlagt i en separat dyregrav, mens der også var nedkullet en hoppe efter en mislykket foling. Fra pladsen er der også flere steder nedlagt partier af kvæg.

De deponerede hele og delvist hele dyr viser, at der var en varieret praksis i forhold til håndteringen af de forskellige arter afhængig af deres relation til menneskene, hvor fx en hund synes at være begravet med mere omsorg end for eksempel kvæg eller heste. Dyreknoglerne fra Vesterbjerg bidrager også med et vigtigt sammenlignende materiale i forhold til knoglematerialet fra middelalderens større byer. Antallet af hesteknogler er for eksempel større, mens antallet af fåreknogler er mindre. Enkelte hesteknogler fra Vesterbjerg har også hugspor, hvilket indikerer, at man her har slagtet og sandsynligvis spist de udtjente heste i modsætning til i

byerne, hvor kristendommens forbud mod at spise hestekød i større grad blev håndhævet.

Både hustyperne og dyreholdet fra den tidligmiddelalderlige bebyggelse ved Vesterbjerg viser, at denne type bebyggelser tydeligt adskiller sig fra de bymæssige bebyggelser, hvilket i sig selv ikke er overraskende, men pladser som Vesterbjerg ved Brovst belyser stadig et vigtigt aspekt af middelalderens samfundsstruktur, da de repræsenterer vigtige produktionssteder, der har muliggjort de urbane centre, hvor man i højere grad har været fokuseret på handel og håndværk. Forskellen i andelen af fx får på Vesterbjerg i forhold til i bymæssige bebyggelser indikerer, at man har produceret fødevarer med henblik på salg i fx Aalborg, men flere pladser skal udgraves, for at forstå dynamikken mellem land og by i middelalderen.

Summary

A settlement covering 1.5 ha and comprised of 44 buildings has been excavated at Vesterbjergvej in Brovst. This was a thorp or marginal settlement associated with the historically known village of Brovst. ¹⁴C dates, pottery finds and house typology date the locality primarily to the Early Middle Ages (AD 1050-1250). The medieval farmsteads generally consisted of at least two buildings, but despite the considerable extent of the excavation, recognition of individual farmstead units continues to present a major challenge.

Two striking single-aisled longhouses were identified, in which all the farmstead's functions were probably gathered under one roof. There were also two L-shaped buildings where two wings were built together at right angles. Single-, two-, and three-aisled buildings were represented at the site, but the main type appears to have been a single-aisled house with a rectangular floor plan. Several buildings were, however, of irregular form and there was great diversity regarding dimensions, roof-bearing construction and orientation.

The excavation yielded a large animal-bone assemblage, which can be assigned to the Early Middle Ages, partly based on ¹⁴C dates. The bones are primarily of domesticated species such as cattle, sheep, dog, horse and pig. A dog had been interred in a separate animal grave and the corpse of a mare which had died while foaling had been thrown into a pit. Cattle body parts had also been buried in several places around the site. In addition to the domesticated animals, bones were also found of wild birds and fish. The species distribution of the bones of domesticated animals from Vesterbjergvej differs slightly from assemblages recovered at contemporaneous urban settlements. This could be because some of the villages' animals were sent to markets in for example Aalborg.

	Nedkulede dyr	Øvrige (ikke soldet)	Øvrige (soldet)	Total
Bløddyr (Mollusca)	-	2	-	2
Alm. konk (<i>Buccinum undatum</i>)	-	1	-	1
Uspec. musling (<i>Bivalvia</i>)	-	1	-	1
Fisk (Pisces)	0	8	286	294
Ål (<i>Anguilla anguilla</i>)	-	5	152	157
Sild (<i>Clupea harengus</i>)	-	2	19	21
Ålekvabbe (<i>Zoarces viviparus</i>)	-	-	12	12
Fladfisk (<i>Pleuronectiformes</i>)	-	1	10	11
Uspec. fisk	-	-	93	93
Padder (Amphibia)	-	1	1	2
Frø/padde (<i>Rana/Bufo</i> sp)	-	1	1	2
Fugle (Aves)	1	5	1	7
Stor hornugle (<i>Bubo bubo</i>)	1	-	-	1
Grågåås (<i>Anser cf. anser domesticus</i>)	-	2	-	2
Tamhøns (<i>Gallus domesticus</i>)	-	3	-	3
Uspec. fugle	-	-	1	1
Pattedyr (Mammalia)	1200	294	89	1583
Hund (<i>Canis familiaris</i>)	218	2	-	220
Tamkvæg (<i>Bos taurus</i>)	168	97	11	276
Får/ged (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	7	20	3	30
Får (<i>Ovis aries</i>)	-	5	-	5
Hest (<i>Equus caballus</i>)	186	21	-	207
Svin (<i>Sus cf. domesticus</i>)	201	32	18	251
Mellemstore pattedyr	30	25	-	55
Større pattedyr	43	51	3	97
Uspec. Pattedyr	347	41	54	442
NISP total	1201	310	377	1888

Tabel 1. Fordelingen af dyrearter på Vesterbjerg. Materialet i oversigten er kvantificeret i form af antal fragmenter (NISP: Number of Identified Specimens).

Noter

- 1 Knudsen 2023.
- 2 Jensen 2007, 42ff.
- 3 Haue & Sarauw 2013, 65.
- 4 Klinge 2015.
- 5 Møller 2018, 3-11.
- 6 Klinge 2015, 7-13; Møller 2018, 3-11. De andre pladser er kun offentliggjort i form af udgravningsberetninger og på Fund & Fortidsminder.
- 7 Hertil er 20 småbygninger i form af firstolpeanlæg, seksstolpeanlæg m.v.
- 8 Steensberg 1974.
- 9 Kristiansen 2005, 67.
- 10 Sørensen 2011, 20.
- 11 Borake 2021, 13.
- 12 Kristiansen 2019, 70.
- 13 Kristensen 1999, 55.
- 14 Kristensen 1999, 55.
- 15 Linaa 2022.
- 16 Rasmussen 2009, 113-115.
- 17 Rasmussen 1994, 76-77.
- 18 Rasmussen 1994, 76-77.
- 19 Kristiansen 2019, 72-73.
- 20 Hansen 2015, 88-89.
- 21 Kristiansen 2019, 72-73.
- 22 Sørensen 2011, 82-85.
- 23 Poz-144174, 940 ±30.
- 24 Møller 2018, 7-10.
- 25 Hansen 2015, 95.
- 26 Rasmussen 1994, 77.
- 27 Klemmensen 1999, 108.
- 28 Kristensen 1999, 62.
- 29 Poz-144180, 895 ±30; Poz-143818, 945 ±30; Poz-143918, 930 ±30.
- 30 Rasmussen 1994, 78; Skov 1994, 142-144, Klemmensen 1999, 117-118.
- 31 Linaa 2022.
- 32 Rasmussen 1994, 77.
- 33 Poz-143812, 825 ±30 BP.
- 34 Sørensen 2003, 447.
- 35 Sørensen 2011, 99, 103.
- 36 Kristensen 1999, 55-60.
- 37 Hansen 2015, 123-124.
- 38 Kristensen 1999, 60.
- 39 Sørensen 2003, 438-439.

- 40 Pedersen 1994, 41-44; Andersen 2008, 4-5; Christiansen 2011, 5.
- 41 Klemmensen 1999, 89.
- 42 Mikkelsen & Olsen 2019, 48-49.
- 43 Møhl 1961, 1971; Hatting 1997; Enghoff 2005.
- 44 I 2021 blev ved Kærholt i Gug udgravet en kælder med en foreløbig datering til 1400-tallet indeholdende et stort materiale af dyr og fisk. Lokaltiteten (ÅHM 7509) afventer bearbejdning og forventes publiceret.
- 45 Gotfredsen 2005; 2011.
- 46 Kveiborg 2021; Kveiborg & Ritchie 2022.
- 47 Aar-34857, 994 ±26.
- 48 Aar-34859, 901 ±29 BP.
- 49 Aar-34858, 800 ±28 BP. Dateringerne af dyreknoglerne er ikke indeholdt i KDE-modellen (fig. 3), og hermed i dateringen af bebyggelsen. Ved dateringen af hunden er der udført korrektion for reservoir-effekt.
- 50 Gotfredsen 2005, 463-465; Kveiborg & Jensen 2021, fig. 156.
- 51 Gotfredsen 2005, 463f.
- 52 Møhl 1971; Kveiborg 2022, 383.
- 53 Hesel 2009; Kveiborg 2008; 2019; Kveiborg & Jensen 2021.
- 54 Gotfredsen 2005, fig. 10.12.
- 55 Ibid.
- 56 Enghoff 1999; 2011.
- 57 Ørnbjerg 2022, 30, 69-71.
- 58 Kveiborg 2021, 2-8.
- 59 Kveiborg 2021, 2-8.
- 60 Hatting 1974; Gotfredsen 2011.
- 61 Ingen systematik er erkendt i placeringen af nedkullinger, begravelser eller lignende. Ligeledes er dyrearterne fundet spredt på pladsen og fra forskellige typer anlæg.
- 62 Bronk Ramsey 2017; Søndergaard & Willumsen 2022, 33.

Litteratur

- Borake, T. 2021: En middelalderlig landbebyggelses udvikling og relationer. Mellemmarken 1 og Tidselbjerg fra 900-1300. *Geffon* 2021 (6), s. 9-77.
- Bronk Ramsey, C. 2017: Methods for summarizing radiocarbon datasets. *Radiocarbon* 59, s. 1809-1833.
- von den Driesch, A. 1976: *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Peabody Museum Bulletin 1. Cambridge, USA.
- von den Driesch, A. & J. Boessneck 1974: Kritische Anmerkungen zur Widerristhohenberechnung aus Langenmassen vor- und fruhgeschichtlicher Tierknochen. *Säugetierkundliche Mitteilungen* (22), s. 325-348.
- Enghoff, I.B. 1999: Fishing in the Baltic Region from the 5th century BC to the 16th century AD: Evidence from Fish Bones. *Archaeofauna* (8), s. 41-85.
- Enghoff, I.B. 2005: Dyreknogler fra vikingetidens Viborg. I: M. Iversen, D. E. Robinson, J. Hjerminde & C. Christensen (red.): *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 239-270.
- Enghoff, I.B. 2011: *Regionality and biotope exploitation in Danish Ertebølle and adjoining periods*. Scientia Danica. Series B, Biologica (1). Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, København.
- Gotfredsen, A.B. 2005: Husdyrhold og jagt – pattedyr og fugle. I: M. S. Kristiansen (red.): *Tårnby. Gård og landsby gennem 1000 år*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 447-468.
- Gotfredsen, A.B. 2011: The faunal material at Østergård. I: A.B. Sørensen: *Østergård – vikingetid og middelalder*. Skrifter fra Museum Sønderjylland 5. Museum Sønderjylland, Haderslev, s. 381-398.
- Habermehl, K.-H. 1975: *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*. Parey, Berlin/Hamburg.
- Hansen, J. 2015: *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelsehistorisk regionalstudie*. Ph.d.-afhandling fra Syddansk Universitet.
- Hatting, T. 1974: Store Valby. Zoological remains. I: A. Steensberg, & J.L.Ø. Christensen (red.): *Store Valby: Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland*. Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, København, s. 405-454.
- Hatting, T. 1997: Dyreknoglerne fra udgravningen i Ahlgade 15-17. I: Ahlgade 15-17, Holbæk. En arkæologisk historisk undersøgelse fra 1200 til nutiden. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1994-1995, s. 193-203.

- Haue, N. & T.B. Sarauw 2013: Arkæologi som værdiskaber. Formidling i forbindelse med byggeri og anlægsarbejder. *Årbog 2013*. Nordjyllands Historiske Museum, s. 62-67.
- Hesel, A. 2009: Husdyr og vildt fra Nr. Hedegård. I: M. Runge (red.): *Nørre Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 209-240.
- Jensen, C.V. 2007: Middelalderen på landet – undersøgelser i Torpet og på Alstrup Hede. *Årsberetning 2006*. Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg, s. 42-47.
- Klemmensen, M.F. 1999: *Huskonstruktioner i tidlig middelalderlig landbebyggelse. En kritisk vurdering af udviklingsteorier og terminologi samt en analyse af udgravede hustomer i Jylland ca. 1100-1300*. Publiceret speciale fra Aarhus Universitet.
- Klinge, C. 2015: Melgaard i Storvorde. *Årbog 2015*. Nordjyllands Historiske Museum, s. 7-13.
- Kristensen, H.K. 1999: Land, by og bygninger. I: E. Roesdahl (red.): *Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie*. Gyldendal, København, s. 55-82.
- Kristiansen, M.S. 2005: Udgravningens forløb og metode. I: M.S. Kristiansen (red.): *Tårnby. Gård og landsby gennem 1000 år*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 67-76.
- Kristiansen, M.S. 2019: Bondens bygninger i Danmarks middelalder – med fokus på typologi. I: M. S. Kristiansen & C.B.H. Andersen (red.): *Bygning og bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 69-75.
- Kveiborg, J. 2008: Fårehyrder, kvægbønder eller svineavlere. En revurdering af jernalderens dyrehold. *KUML 2008*, s. 59-100.
- Kveiborg, J. 2022: Zooarchaeology. I: S.M. Sindbæk (red.): *Ribe – Northern Emporium. Vol. 1. A High definition archaeology*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 363-388.
- Kveiborg, J. & P.M. Jensen 2021: Archaeobotanical and zooarchaeological surveys of plant and animal remains from the 4th to the 11th centuries AD in the Odense and Aalborg study areas. I: M. Runge, M.R. Beck & T.B. Sarauw (red.): *From Central Space to Urban Place. Urbanisation processes in Viking Age and Medieval Odense and Aalborg, Denmark*. University Press of Southern Denmark, Odense, s. 180-196.
- Mikkelsen, P. & A.-L.H. Olsen 2019: Middelalderens tørvevægshuse. En arkæologisk guldgrube. I: M.S. Kristiansen & C.B.H. Andersen (red.): *Bygning og bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 47-60.

- Møhl, U. 1961: Oversigt over dyreknogler fra Næsholm. I: V. la Cour (red.): *Næsholm*. Nationalmuseet, København, s. 364-429.
- Møhl, U. 1971: Et knoglemateriale fra Vikingetid og Middelalder i Århus. Husdyrene og den vilde fauna. I: H.H. Andersen, P.J. Crabb & H.J. Madsen (red.): *Århus Søndervold. En byarkæologisk undersøgelse*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter bd. 9, Højbjerg, s. 321-329.
- Møller, S.B. 2018: Alstrup Gårdsted – en torp fra middelalderen. *Folk Fortæller 2018*, s. 3-11.
- Pedersen, A.: 1994. Landsbyerne på Lindholm Høje. I: E. Johansen & A.L. Trolle (red.): *Lindholm Høje. Gravplads og landsby*. Selskabet for Aalborgs Historie, Aalborg, s. 39-52.
- Prummel, W. 1989: Appendix to Atlas for identification of foetal skeletal elements of Cattle, Horse, Sheep and Pig. *Archaeozoologica III (1/2)*, s. 71-78.
- Rasmussen, U.F. 1994: Middelalderhuse. Nyere undersøgelser ved Køge. *Hikuin 21*, s. 65-84.
- Rasmussen, U.F. 2009: Middelalderlig landbebyggelse i det gamle Roskilde Amt. *Historisk Årbog for Roskilde Amt 2009. Mellem fjord og bugt 2009*, s. 107-160.
- Skov, H. 1994: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyper i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e.Kr. *Hikuin 21*, s. 139-162.
- Steensberg, A. 1974: *Store Valby: Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland*. Kongelige Danske Videnskabers Selskab, København.
- Sutton, L.K., J.H. Byrd & J.W. Brooks 2018: Age Determination in Dogs and Cats. I: J.W. Brooks (red.): *Veterinary Forensic Pathology (2)*, s. 151-163.
- Søndergaard, M. & S. Willumsen 2022. Landsbyens tid. *Gefjon 7*, s. 26-65.
- Sørensen, A.B. 2003: Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – huse, gårde og bebyggelser. I: P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen & A.B. Sørensen (red.): *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid & middelalder*. Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev, s. 434-457.
- Sørensen, A.B. 2011: *Østergård – Vikingetid og middelalder*. Skrifter fra Museum Sønderjylland 5, Museum Sønderjylland, Haderslev.
- Ørnbjerg, J. 2022: *Det vilde sildeboom. 100 Danmarkshistorier*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.

Andre kilder

- Andersen, L. 2008: *ÅHM 5782 Øster Halne Møllegård, Vadum sogn, Kær herred, Nordjyllands tidl. Ålborg amt. Stednr. 120612-23*. Udgravningsberetning fra Aalborg Historiske Museum, Aalborg.
- Christiansen, T.T. 2011: *ÅHM 6077 Torpet, Gjøl sogn, Høetbo herred, tidl. Hjørring amt. Sted nr. 10.04.02. Sb. 36*. Forundersøgelsesrapport fra Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg.
- Knudsen, T. R. 2023: *ÅHM 7290 Vesterbjergvej*. Udgravningsberetning fra Nordjyske Museer, Aalborg.
- Kveiborg, J. 2021: *Zooarkæologisk analyse af knoglemateriale fra ÅHM 7290 Vesterbjergvej (FHM 4296/3456)*. Upubliceret rapport fra Afd. for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum, Højbjerg.
- Kveiborg, J. & K. Ritchie 2022: *Zooarkæologisk analyse af knoglemateriale fra ÅHM 7290 Vesterbjergvej (FHM 4296/3456). Supplement 1*. Upubliceret rapport fra Afd. for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum, Højbjerg.
- Linaa, J. 2022: *Keramik for feltarkæologer*. Moesgård Museum. Upubliceret handout.

Karin Johannesen,
Nordjyske Museer

Fragmenterede grave

Gravskik og våbengrave i Nordjylland i yngre førromersk jernalder

Keywords: Førromersk jernalder, brandgrav, våbengrav, sværd, gravritual

Abstract

Våbengravsskikken introduceres i slutningen af førromersk jernalder i Nordjylland. Både våben og andre gravgenstande tolkes ofte som gravgaver, men kan nogle af genstandene også have været del af gravritualerne? Med udgangspunkt i en mindre gravplads ved Jetsmark Skole i det sydvestlige Vendsyssel med 24 brandgrave, hvor to er våbengrave, analyseres brandgravsmaterialet fra Nordjylland. Sammensætningen af gravgenstande er meget ensartet, og især keramik og dyreknogler tolkes som dele af gravritualet snarere end som gravgaver. Kun i den ene af de to våbengrave fra Jetsmark Skole adskiller mængden af keramik sig fra de øvrige grave, og dette tyder på, at våbnene har indikeret de gravlagte individers identitet fremfor rigdom og status. Dermed både bryder våbengravene med en tidligere tradition, hvor gravene kun indeholdt få gravgenstande, og indikerer begyndelse på en ny tradition, hvor gravskikken i højere grad udtrykker individets identitet igennem gravgenstande som fx våben.

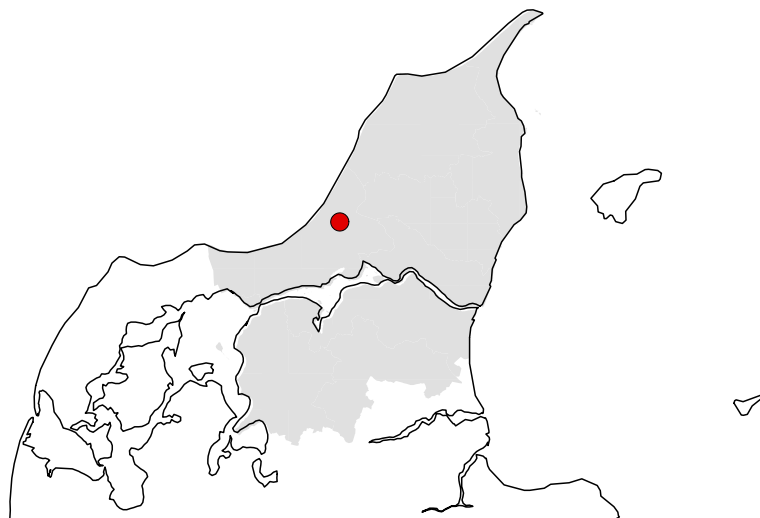
Introduktion

Brandgravene er en problematisk fundgruppe på grund af indholdets fragmenterede tilstand og bevaringsforhold, og som desuden lider under moderne dyrkning. Derfor fremstår brandgravene ofte som fattige, selvom der også er eksempler på brandgravspladser i hele Jylland med rigt udstyrede grave.¹ Gravgodset, som typisk kaldes for gravgaver, bliver ofte tolket enten som udtryk for den afdødes status² eller som udtryk for de religiøse overbevisninger, som gravritualerne var en del af.³ Mens nogle af genstandene kan have udtrykt den afdødes identitet, så kan andre

have indgået i gravritualerne, så man bør have et mere nuanceret syn på gravgenstandene.⁴

I fremlæggelserne af brandgrave fra førromersk jernalder bliver der ofte lagt vægt på de rige grave med genstande som sværd, skjoldbuler, fibler og bronzebælter,⁵ men det er nødvendigt også at vende blikket mod de grave, som ikke indeholder mange genstande. Dette både for at skabe et helhedsbillede af brandgravstraditionen og de tilhørende ritualer, men også for at belyse variationen i gravene og forskellene mellem for eksempel våbengrave og grave med kun knogler. Ved at kigge på gravmaterialet som helhed, er det muligt at undersøge ligheder og forskelle i gravmaterialet og dermed definere de genstandstyper, som var en fast bestanddel af gravritualet.⁶

Med udgangspunkt i en brandgravsplads med 24 brandgrave udgravet ved Jetsmark Skole i det sydvestlige Vendsyssel (fig. 1), vil grave og gravmateriale blive præsenteret og analyseret med henblik på at belyse gravritualer og samfund i yngre førromersk jernalder. Ud fra disse grave vil gravritualerne i forbindelse med brandgravene blive belyst, hvor der vil blive lagt vægt på hvilke genstande, der kan tolkes som dele af gravritualet og hvilke genstande, der kan anses som gravgaver. Da brandgravspladserne i Nordjylland ofte er forholdsvis små, vil materiale fra andre pladser i Vendsyssel og det nordlige Himmerland også blive inddraget i analysen af både gravritualer og sociale markører i gravene.

Figur 1. Danmarkskort hvor undersøgelsesområdet er markeret med gråt og placeringen for Jetsmark Skole med rød cirkel.

Nordjylland i førromersk jernalder

Det arkæologiske materiale fra Nordjylland skiller sig ud fra materialet i det øvrige Jylland på flere punkter, og det lader til, at der i Nordjylland har været lokale traditioner, som gjorde at grave, bebyggelse og genstandsgrupper som for eksempel keramik og fibler havde særtræk. Det er igennem tiden blevet diskuteret, om materialet i Vendsyssel adskiller sig fra Himmerland. C. J. Becker mente, at de to områder kunne betragtes som en samlet lokalgruppe,⁷ men den generelle antagelse har været at materialet Himmerland i højere grad kan sammenlignes med materialet i Centraljylland, mens Vendsyssel udgør sin egen lokalgruppe.⁸

Gravmaterialet i Nordjylland i førromersk jernalder er, ligesom i resten af landet, kendetegnet ved brandgrave, men i modsætning til i Syddjylland, så er flertallet af brandgravene ikke urnegrave, men brandpletgrave.⁹ Gravene har tilsyneladende ikke været markeret med konstruktioner, i hvert fald ikke konstruktioner, som kan erkendes arkæologisk.¹⁰ I modsætning til de store kendte gravpladser i Syddjylland, så bestod de fleste gravpladser kun af en til fem grave i Nordjylland dog med enkelte undtagelser, som for eksempel gravpladsen ved Vogn, hvor der er udgravet 123 grave fra ældre jernalder.¹¹

I ældre førromersk jernalder var tilstedeværelsen af gravgraver i brandgravene kun sparsom og bestod oftest af nåle og et lerkar.¹² I begyndelsen af yngre førromersk jernalder ændrer indholdet af gravgaver i brandgravene sig. Nu er der flere grave med for eksempel våben, men generelt også flere genstande som for eksempel værktøj og flere lerkar. Denne udvikling ses i hele Jylland i yngre førromersk jernalder, men starter lidt tidligere i det nordjyske område.¹³ Den første bølge af våbengrave ses ligeledes i Nordjylland i førromersk jernalder periode IIIa og opstår formentlig på grund af indflydelse fra det polske område, mens de første våbengrave i Midt- og Syddjylland først kommer lidt senere med anden bølge.¹⁴

I begyndelsen af romersk jernalder genintroduceres skikken med jordfæstegrave,¹⁵ og i området nord for Randers Fjord er en af gravformerne de stenbyggede grave,¹⁶ og især i Vendsyssel forekommer denne gravtype særligt hyppigt sammen med en række andre særtræk, som for eksempel stempelornamentik og fodbægre med hul fod.¹⁷

Selvom brandgravsskikken var udbredt i det meste af Nordeuropa i ældre jernalder, så viser både gravform og genstande, at Nordjylland havde regionale særtræk i førromersk og ældre romersk jernalder. Dette kommer til udtryk allerede i førromersk jernalder,

men bliver tydeligere i den efterfølgende periode.¹⁸ Der er samtidig også fælles udviklingstræk og genstandstyper i gravmaterialet fra hele landet, som viser, at den nordjyske brandgravsskik var en del af en overordnet tradition.

Vogn og Kraghede

De to mest kendte brandgravspladser i Nordjylland fra yngre førromersk jernalder er Vogn og Kraghede. Gravpladsen ved Vogn adskiller sig fra områdets øvrige gravpladser både på grund af antallet af grave og det relative antal af våbengrave med toæggede sværd. Gravpladsen ved Kraghede adskiller sig derimod ikke på grund af pladsens størrelse, men på grund af genstandene i gravene, der blandt andet omfatter et ornamenteret lerkar med en jagtfrise på bugen.¹⁹

Den største brandgravsplads i Nordjylland er Vogn-gravpladsen, som ligger i Vendsyssel vest for Frederikshavn. Gravpladsen blev udgravet i perioden fra 1904 til 1980 af Vendsyssel Historiske Museum og Nationalmuseet. Gravpladsen ved Vogn er ikke fremlagt i sin helhed, men dele af genstandsmaterialet er præsenteret i artikler både om gravpladsen selv eller i forbindelse med andre fund.²⁰

Der er som nævnt foroven 123 grave på pladsen, som i dag anses for værende totaludgravet, således vurderes det, at der kun har været få andre grave ud over de undersøgte. Gravpladsen har været benyttet fra slutningen af yngre førromersk jernalder og til begyndelsen af ældre romersk jernalder. To tredjedele af gravene var brandpletgrave, og en tredjedel var urnebrandpletter, mens der kun var seks jordfæstegrave.²¹

Der er keramik i alle brandgravene ved Vogn, og en fjerdedel af dem indeholder keramik som det eneste gravgods. En anden fjerdedel har udover keramikken også en jernkniv, mens den sidste halvdel også rummer andre genstandstyper som dragtudstyr, redskaber og våben. Syv af gravene indeholdt angrebsvåben som sværd og lansespids, hvor sværd forekom hyppigere end lansespids. Våbengravene ved Vogn indeholdt kun voksne individer.²²

Knoglematerialet fra 43 grave er blevet undersøgt, og her var der voksne individer i 36 af gravene, mens kun en femtedel af de undersøgte grave indeholdt individer, som var under 20 år. Ud over det humane knoglemateriale var der også dyreknogler i tre fjerdedele af gravene.²³

I modsætning til gravpladsen ved Vogn, så er Kraghede-gravpladsen aldrig blevet totaludgravet. Pladsen ligger ligeledes i Vendsyssel sydøst for Brønderslev og er blevet undersøgt af flere omgan-

ge i starten af 1900-tallet.²⁴ Der er kun dokumenteret otte grave fra gravpladsen, hvor den ene er en jordfæstegrav, fire er formodentlig brandpletgrave, mens de øvrige tre var benhobgrave eller brandpletgrave med bikar. Brandgravene dateres til yngre førromersk jernalder, mens jordfæstegraven er fra romersk jernalder, og derudover er der også udgravet to huse på pladsen, som er samtidige med brandgravene.²⁵

Det totale omfang af gravplads og bebyggelse er ukendt, og pladsen er ikke publiceret i sin helhed, men er beskrevet i forbindelse med studier af udenlandske indflydelser på genstandsmaterialet i Nordjylland.²⁶

Brandgravstyper og gravenes indhold

Selvom variationen i brandgravene kan synes forholdsvis begrænset, formentlig på grund af brandgravens beskedne udseende og omfang, så er der forskel på gravformerne både kronologisk og geografisk.²⁷ Brandgravsskikken har været benyttet i det danske område fra stenalderen og frem til nutiden, men i yngre bronzealder bliver gravformen dominerende, og den er næsten enerådende op igennem førromersk jernalder. I løbet af ældre romersk jernalder bliver jordfæstegrave mere hyppige og kan lokalt helt erstatte brandgravsskikken.²⁸

Brandgravene fra yngre bronzealder og ældre jernalder kan inddeles i urnegrave, benhobgrave, brandpletgrave og urnebrandgruber.²⁹ Urnegrave består af en nedsat urne med indhold af brændte knogler, eventuelt gravgods, hvor gravgenstandene kan være både brændte og ubrændte. Benhobgrave har de samme bestanddele som urnegrave dog uden en urne, men fordi det brændte knoglemateriale er meget kompakt og afgrænset i nedgravningen, tolkes de således, at indholdet har været pakket ind i en beholder af organisk materiale. Brandpletgrave består ligeledes af brændte knogler, eventuelt gravgenstande, men her er også rester af kremeringsbålet, og materialet bærer ikke præg af, at være deponeret i en beholder. Urnebrandgruber er en kombination af urnegrave og brandpletgrave, hvor der er nedsat en urne med brændte knogler og eventuelt andre genstande, men i nedgravningen omkring urnen er der rester af bålet, brændte knogler og eventuelt gravgods.³⁰

Urnegrave var den hyppigste type i bronzealderen, men i yngre bronzealder findes også få brandpletgrave, og denne gravtype bliver mere hyppig i løbet af periode IV og V og forsætter op i førromersk jernalder. I førromersk jernalder er alle brandgravstyper i brug i hele det danske område, men der er geografiske variationer.

³¹ I det nordjyske område er brandpletgrave mere udbredt end urnegrave sammenlignet med det øvrige Jylland.³²

Gravgodset i brandgravene varierede også igennem tid, men i det følgende er fokus primært på gravmaterialet i førromersk jernalder. I nogle grave er kun brændte knogler og rester af ligbålet, mens der i grave med gravgods kan forekomme både brændte og ubrændte genstande.³³ Brandgravenes indhold er meget påvirket af selve ligbrændingen, da denne proces er destruktiv i forhold til både den afdøde og nogle af de genstande, som er kommet med på ligbålet. Det betyder destruktion af genstande af organisk materiale som for eksempel tekstil og træ og deformation af genstande i uorganisk materiale som for eksempel metal og keramik, dog har opvarmningen også en bevarende effekt i forhold til både knogler og jern, men fragmentationsgraden og manglen på organisk materiale medfører at gravene kan fremstå fundfattige.³⁴

Brændte knoglefragmenter er til stede i stort set alle brandgrave. Dette kan dog bero på en ringslutning, da brandgrave i felten ofte bliver erkendt på grund af tilstedeværelsen af brændte knogler, der er dog eksempler på anlæg fra større gravpladser, der er tolket som kenotafer.³⁵ De brændte knoglefragmenter stammer primært fra mennesker, men der er sjældent en knoglemængde, som svarer til et helt individ. Antropologiske analyser af knoglematerialet fra brandgrave på Fyn viser da også, at der kun sjældent er knogler til stede i gravene, som repræsenterer alle dele af et individ.³⁶ Noget af knoglematerialet stammer imidlertid også fra dyr, der tolkes som gravgaver, der er kommet med den døde på bålet.³⁷

I ældre førromersk jernalder bestod gravgenstandene oftest af keramik og personlige genstande som dragtudstyr, og gravene var generelt sparsomt udstyrede, men i løbet af yngre førromersk jernalder skifter gravgenstandene karakter, hvor der nu i højere grad også bliver lagt våben og værktøj med de afdøde.³⁸

Keramik er den mest hyppige fundtype i alle typer af brandgrave. I urnegrave har et lerkar naturligvis fungeret som beholder, men der kan også være både hele og fragmenterede kar både i og uden for urnen.³⁹ Keramikken i brandpletgravene er oftest meget fragmenteret, men mængden kan variere fra enkelte skår til utallige skår, der repræsenterer flere kar.⁴⁰

Dragtudstyr som nåle forekommer i brandgravene igennem hele førromersk jernalder. Man kan tolke disse som genstande, der har siddet på den afdødes beklædning, og dermed er kommet på ligbålet med afdøde i stedet for som egentlige gravgaver.⁴¹ I yngre førromersk jernalder, hvor også nye genstandstyper som fx våben

dukker op i brandgravene, bliver der større forskel på antallet af genstande i gravene, hvilket kan betyde et øget behov for at markere den afdødes status i samfundet.⁴²

Denne ændring i gravudstyret falder også sammen med ændringer i gravpladsernes omfang. I Syd- og Sønderjylland er udgravet store gravpladser fra førromersk jernalder, som tager udgangspunkt i en eller flere ældre gravhøje, hvor Årre og Årupgård med op til 1.400 grave nok er de mest kendte.⁴³ Årre og Årupgård dateres til den første halvdel af førromersk jernalder og er kendetegnet ved tuegrave, som ofte er omkranset af ringgrøfter, hvor der centralt i anlægget er placeret en brandgrav.⁴⁴

Der er ikke fundet brandgravspladser af lignende omfang fra førromersk og ældre romersk jernalder i resten af Danmark, og det samme gælder fænomenet med ringgrøfter. Generelt synes de store gravpladser at forsvinde i Syd- og Sønderjylland på overgangen fra ældre til yngre førromersk jernalder, mens fx Vogn-gravpladsen dateres til yngre førromersk jernalder og ældre romersk jernalder.⁴⁵

Brandgravene vidner dels om regionale og lokale variationer i gravformerne, som ændrer sig over tid, men gravenes indhold viser også, at nogle genstande er blevet behandlet forskelligt, og at der har været en selektiv udvælgelse af genstandene både i forhold til hvilke, der kom med på ligbålet og hvilke, der blev indsamlet fra bålet og begravet. På den ene side fremstår genstandsmaterialet fra brandgravene mangelfuldt på grund af de valg, der er truffet forud for selve gravlæggelse, men det er netop også disse valg, som kan belyse gravritualet, individet i graven og det omgivende samfund.

Der ligger et stort ubearbejdet materiale fra udgravninger af brandgrave og brandgravspladser, hvor kun få er blevet publiceret i deres helhed eller publicerede overhovedet. Brandgravenes udsagnsværdi kan synes begrænset i forhold til fx jordfæstegrave, fordi anlægstypen virker meget undseelig, og genstandene i gravene er meget fragmenterede, da de oftest har været med på ligbålet. Det har resulteret i, at mange behandlinger af brandgravsmaterialet fokuserer enten på gravgenstandene eller knoglematerialet,⁴⁶ men flere publikationer har også fremhævet, at selve brandgraven kun er slutproduktet af et begravelsesritual, hvor kremeringsprocessen og handlinger forud for selve brandgraven kan have været vigtigere end selve gravlæggelsen af de brændte rester.⁴⁷

Døden, samfund og ritual

Grave i den arkæologiske kontekst er igennem årtier blevet brugt som grundlag for undersøgelser af status og samfundsstruktur. Det

skyldes dels, at grave er lukkede kontekster, selvom der også er eksempler på gravtyper, der er blevet genanvendt eller genåbnet (fx megalitgrave). Brandgravene kan dog anses for at være en lukket kontekst, da anlæggene dels kan afgrænses, og dels har en stratigrafi, der antyder, at gravene i sig selv ikke udtrykker flere handlinger adskilt i tid.⁴⁸ Gravene er også noget af det tætteste, som vi kommer på det forhistoriske individ i den forstand, at genstandene i gravene for eksempel ædelmetaller, smykketyper eller redskabs typer kan anses som repræsenterende individets rolle og/eller status i samfundet.⁴⁹

Der er dog to vigtige forhold at tage hensyn til, når man tolker gravmateriale i forhold til individ og samfundsstruktur. For det første er det ikke den gravlagte, som har begravet sig selv, men det omgivende samfund, og dermed er gravens indhold og udformning en refleksion af dette. For det andet er en grav den sidste del af gravritualet, som også har indeholdt andre for arkæologen ofte usynlige handlinger, hvor ligbrændingen er den mest åbenlyse i forhold til brandgravene. Nogle af genstandene i brandgravene er dermed ikke nødvendigvis objekter, der repræsenterer den afdøde, men som i stedet har indgået i gravritualet forud for selve begravelsen af det indsamlede materiale fra ligbålet.⁵⁰

Gravritualer kan anses som en rite de passage, altså som et overgangsritual fra en tilstand til en anden. Overgangsritualer markerer transitionen fra en status til en anden som for eksempel barn til voksen, ægteskab eller død, og de består af tre trin, der repræsenterer en starttilstand, en overgangsfase og en slutttilstand. Overgangsritualerne handler ikke blot om for eksempel den afdøde, men er i højere grad en måde, hvorved det omgivende samfund håndterer forandringer og reetablerer den sociale orden, og dermed indeholder overgangsritualer elementer, som er både religiøse/ideologiske og sociale/politiske. Et individ kunne have flere funktioner/identiteter i samfundet. Det kan være leder, men også ægtemand, fader, velhavende, kriger og/eller håndværker osv. Det er det omgivende samfund, som vælger hvilken rolle eller roller, som formidles i gravritualet og hvilket narrativ, som skabes omkring den afdøde. Dermed er graven et udtryk for det omgivende samfunds opfattelse og fremstilling af den døde og en genforhandling af dennes status i samfundet. Gravene kan dermed bidrage med et indblik i den sociale struktur og de sociale idealer i det samfund, som den afdøde var en del af.⁵¹

Et andet aspekt at tage hensyn til, når man tolker brandgravene er, at overgangsritualet ikke blot bestod af selve graven, der snarere

skal ses som slutproduktet af en række af rituelle handlinger, som har gået forud for begravelsen af de brændte levninger. Disse handlinger har haft betydning for gravens indhold og udformning, hvor den mest åbenlyse handling, som må have gået forud for en brandgrav, er en ligbrænding. Overgangsritualet må imidlertid allerede have begyndt når et individ er afgået ved døden, hvor det omgivende samfund har skulle forholde sig til en ny tilstand.⁵²

Efter en person er død, har der formentlig været en periode forud for ligbrændingen, hvor man har sørget og muligvis udført ritualer som for eksempel sang, dans, særlige måltider og forskellige former for afsked. Denne fase kan have været en slags separationsfase. Det er ikke til at sige, hvor længe der er gået mellem døden og ligbrændingen, men i hvert fald har man skulle bruge tid på at samle materiale til og bygge et ligbål. Liget har desuden skulle gøres klar til kremering, hvilket kunne indebære beklædning og udsmykning af den døde. Liget er derefter blevet transporteret til ligbålet og placeret på bålet sammen med eventuelle gravgenstande. Denne del af processen kan også have indebåret særlige ritualer som for eksempel et ligtog og sang.

Selve ligbrændingen har været op til flere timer og har været en handling mættet af sensoriske indtryk som synet af bålet, lyden af flammerne og det brændende lig og følelsen af varmen.⁵³ Det er ikke sikkert, at selve ligbrændingen har foregået på gravpladsen, men der er dog eksempler på ligbrændingssteder på gravpladser i det danske område, som tyder på, at dette har været praksis.⁵⁴ Tidligere har brandpletgravene været tolket således, at de både var en del af ligbålet og en grav, således at ligbålet havde været placeret i en fordybning, hvor resterne af bålet er faldet ned i. Denne tolkning er blevet modbevist af forsøg med ligbrændingsprocessen udført af blandt andet M. B. Henriksen, hvor forsøgene har vist, at brandgravene ikke har været placeret under ligbålet, men at genstandene i urne- såvel som brandpletgrave har været bevidst udvalgt fra ligbålet og deponeret i nedgravninger.⁵⁵

Når ligbålet er brændt ned, er knogler, eventuelle genstande og rester af ligbålet blevet indsamlet, transporteret til begravelsesstedet og deponeret i en grav. Det er igen uvist, hvor lang tid der er gået mellem ligbrændingen og selve begravelsen. Det er muligt, at begravelsen har været en mulighed for, at folk fra andre områder kunne nå frem og overvære begravelsen, men det er også en mulighed, at selve begravelsen har været sekundær i forhold til ligbrændingen og de øvrige handlinger forud for denne.⁵⁶

Kun nogle af trinene i denne proces kan erkendes i det arkæologiske materiale, det gælder primært den afdøde, ligbrændingen og begravelsen. Afhængigt af knoglernes bevaringsgrad kan man sige noget om afdøde i forhold til alder, køn og eventuelle sygdomme/skader. Dernæst er det selve ligbrændingen, som træder frem i det arkæologiske materiale for eksempel træsorter og ligbålets intensitet. Selve begravelsen er tydelig i form af brandgravene, der fortæller om gravtypen og gravens placering både i forhold til andre anlæg og i landskabet.

Selvom de øvrige trin i begravelsesprocessen ikke kan erkendes arkæologisk, betyder det ikke, at selve brandgraven har været det vigtigste aspekt af gravritualet. Det kan i højere grad have handlet om handlingerne op til og selve ligbrændingen, og der kan også være tegn på disse handlinger i form af genstandsmaterialet i brandgravene.

Alle genstandene i en brandgrav er altså ikke nødvendigvis gravgaver til den døde. Der kan for eksempel have været genstande som fibler, nåle og spænder, som har siddet på afdødes beklædning, og dermed har indgået i begravelsesritualet uden at være egentlige gravgaver. Andre genstande som for eksempel lerkar og dyrekogler kan være rester af genstande, som er anvendt i et eller flere begravelsesritualer som for eksempel måltider, der har gået forud for ligbrænding og begravelse, og dermed er dikteret af overgangsritualet snarere end af individet i graven.⁵⁷

Unikke genstande som smykker, våben og ædelmetaller har en udsagnsværdi i forhold til afdødes status og rolle i samfundet og får enkelte brandgrave til at adskille sig fra flertallet, men indholdet i disse "rige" grave har også fællestræk med de øvrige grave, og i forhold til gravritualet kan det være oplagt at fremhæve lighederne snarere end forskellene. Lighederne i gravlæggelserne kan tolkes som udtryk for gravritualerne, således kan gravgodset opdeles i forskellige grupper bestående af personlige genstande, statusgenstande og rituelle genstande. Personlige genstande udtrykker dermed den afdøde i form af fx dragtudstyr eller yndlingsgenstande, statusgenstande er samfundets narrativ om afdøde, mens rituelle genstande er essentielle genstande, som indgår i selve overgangsritualet både før, under og efter graven. De rituelle genstande er dermed lighederne mellem gravene, det vil sige de genstande, som findes i både "rige" grave og "almindelige" grave.⁵⁸

Med udgangspunkt i graven som del af et overgangsritual så repræsenterer graven ikke blot den døde, men også både en genfor-

handling af de sociale strukturer og udsagn om den rituelle praksis og religiøse ideologi.

Metode/kildekritik

Udgangspunktet for en analyse af brandgravstraditionen i slutningen af førromersk jernalder er en gravplads bestående af 24 grave ved Jetsmark Skole i den vestlige del af Vendsyssel. Hovedparten af gravene er fra den sidste del af yngre førromersk jernalder, mens et par stykker formentlig er fra den tidligste del af ældre romersk jernalder, og indholdet i gravene varierer fra et par enkelte lerkarskår til flere lerkar, en kniv og et La Tène-sværd. Gravpladsen ved Jetsmark Skole indeholder færre grave end gravpladsen ved fx Vogn. Sidstnævnte gravplads adskiller sig også ved, at enkelte grave indeholder op til 15 lerkar og indtil flere metalgenstande som for eksempel sværd, knive, skjoldbuler og fingerringe. Grave fra både Vogn-gravpladsen og andre gravpladser vil også blive inkluderet i analysen for både at udvide antallet af grave og variationen i gravgenstandene.

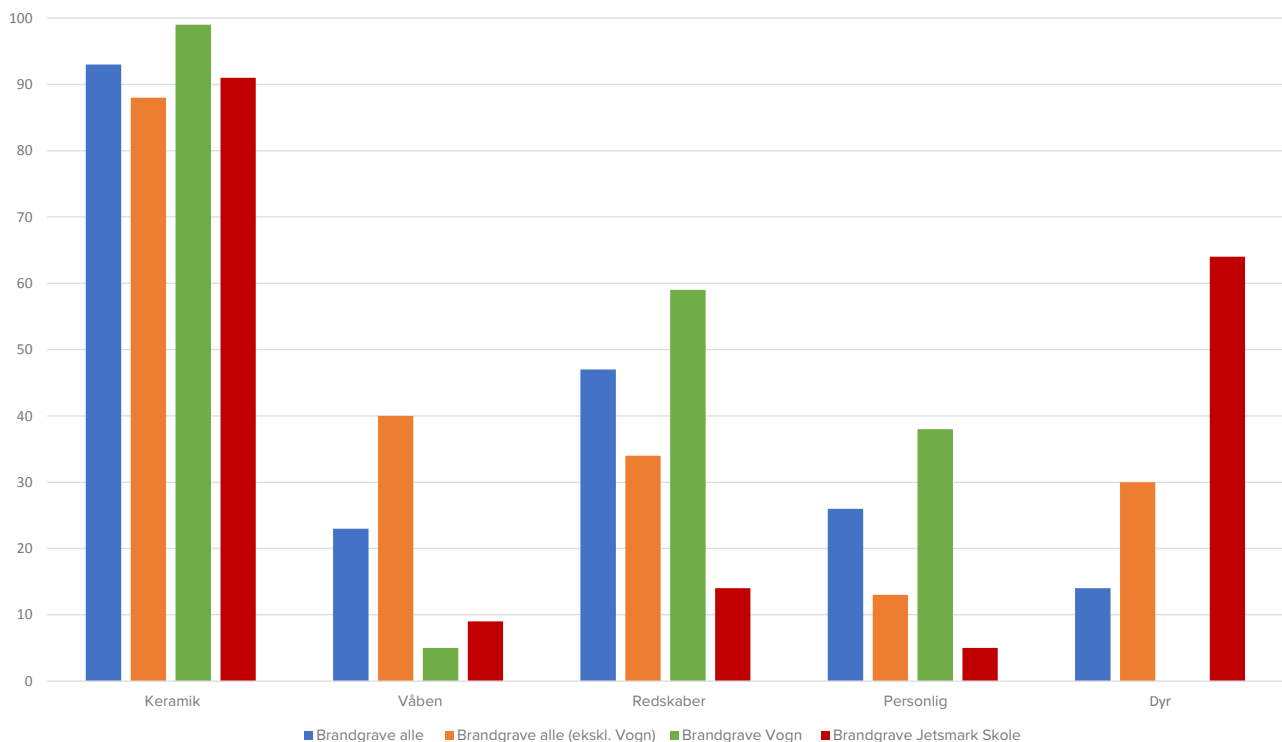
Ved at undersøge sammensætningen af genstande i brandgravene og deres udformning med udgangspunkt i gravene fra Jetsmark Skole, er det muligt at få et indblik i brandgravsritualet i Nordjylland i sen førromersk jernalder. Undersøgelsesområdet er afgrænset til Aalborg, Jammerbugt, Brønderslev, Hjørring og Frederikshavn kommuner, og undersøgelsesperioden begrænses til yngre førromersk jernalder. Gravene, som er medtaget, stammer primært fra publiceret materiale, hvilket udgør et problem i forhold til repræsentativiteten, fordi de publicerede grave ofte er grave med unikt indhold som for eksempel våben, bronzekar eller -bælter.⁵⁹ Dette fremgår af figur 2, hvor andelen af våbengrave er 23 % af det samlede materiale, mens andelen af våbengrave i materialet fra Vogn-gravpladsen kun udgør 5 %. Denne forskel skyldes, at der er et stort antal upublicerede brandgrave fra yngre førromersk jernalder med kun knogler, keramik og eventuelt enkelte andre genstandstyper, således at det samlede antal af våbengrave formentlig er tættere på 5 %.

Brandgravene repræsenterer også flere problemer i forhold til gravenes tilblivelse og bevaringsforhold, der gør, at genstandene i gravene ofte er stærkt fragmenterede, hvilket dels skyldes, at genstandene har været med på ligbålet, dels fordi brandgravene ofte ikke er særligt dybe, og de har derfor lidt under de sidste årtiers dybdepløjning. Brandgravene ved Jetsmark skole viser tydeligt, at

denne gravtype gradvist bliver pløjet væk, idet alle gravene allerede kunne erkendes i den nederste del af pløjelaget.

Gravenes varierende bevaringsgrad betyder, at det kan være problematisk at vurdere hvor mange genstande, der oprindeligt har været i gravene og genstandenes oprindelige fragmenteringsgrad. Hvis brandgravene kun er delvist bevarede, kan analyser og tolkninger af for eksempel gravenes udtryk for rigdom eller status være problematisk.

Gravenes varierende bevaringsgrad påvirker også tolkningen af selve gravritualet. Det er desuden tidligere med udgangspunkt i den østfynske gravplads Brudager foreslået, at for eksempel lerkar blev bevidst destruerede i forbindelse med brandgravsritualet i gravene fra romersk jernalder.⁶⁰ I denne forbindelse er det dog nyttigt at undersøge grave, der er udgravet før midten af det 20. århundrede, da disse grave ofte er bedre bevarede og dermed giver et bedre indtryk af genstandenes oprindelige fragmenteringsgrad.

Figur 2. Fordeling af genstandsgrupper i procent i publicerede brandgrave i Nordjylland fra yngre førromersk jernalder (N=141).

Jetsmark Skole

Lokaliteten ved Jetsmark Skole blev udgravet i sommeren 2020 i forbindelse med opførelsen af en ny skole mellem Kås og Pandrup (fig. 1). Der er tidligere blevet udgravet bebyggelse fra jernalderen, vikingetiden og en gård fra middelalderen sydøst for Jetsmark Skole, og lige syd for Jetsmark Skole er fundet en stenbygget grav fra romersk jernalder i forbindelse med anlæggelse af jernbanen mellem Kaas og Pandrup.⁶¹ På luftfotos kan erkendes flere mulige grube-huse på fodboldbanerne syd og vest for brandgravene ved Jetsmark Skole.

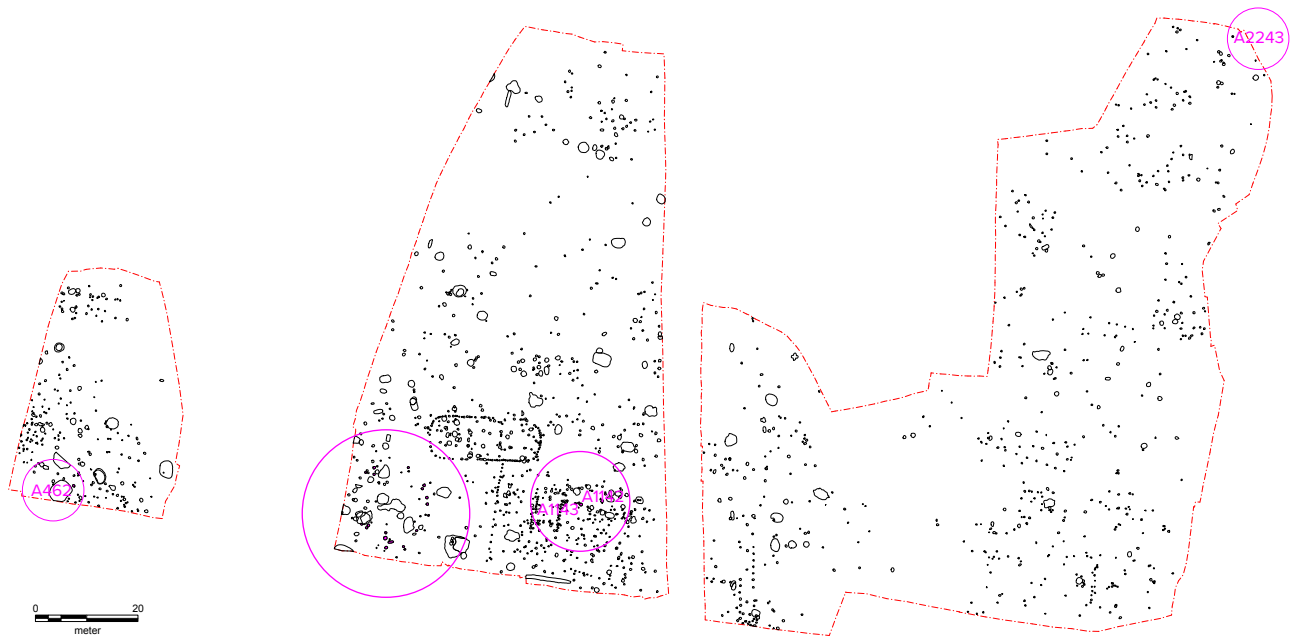
I området omkring Jetsmark Skole er udgravet flere gravpladser og bebyggelser fra ældre jernalder. Inden for en radius på tre kilometer er registreret 11 stenbyggede grav fra romersk jernalder og tre brandgrave fra ældre jernalder. Ved Lundergård ca. 2,5 km vest for Jetsmark Skole er udgravet en gravplads med brandgrave fra begyndelsen af ældre romersk jernalder og 35 jordfæstegrave fra romersk jernalder. Der er desuden beretninger om jordfæstegrave fra germansk jernalder med bl.a. drikkeglas.⁶²

Der er ikke fundet bebyggelse fra jernalderen i forbindelse med gravpladsen ved Lundergård, men omtrent 400 m vest for Jetsmark Skole er udgravet bebyggelse fra bronzealder per. III-IV, og 750 m mod sydøst ved Sigsgaard er udgravet seks langhuse, der formentlig skal dateres til førromersk jernalder. Bebyggelsen ved Sigsgaard kan tolkes som enten en mindre samling af gårde eller en enkelt gård, som har flyttet rundt i området.⁶³

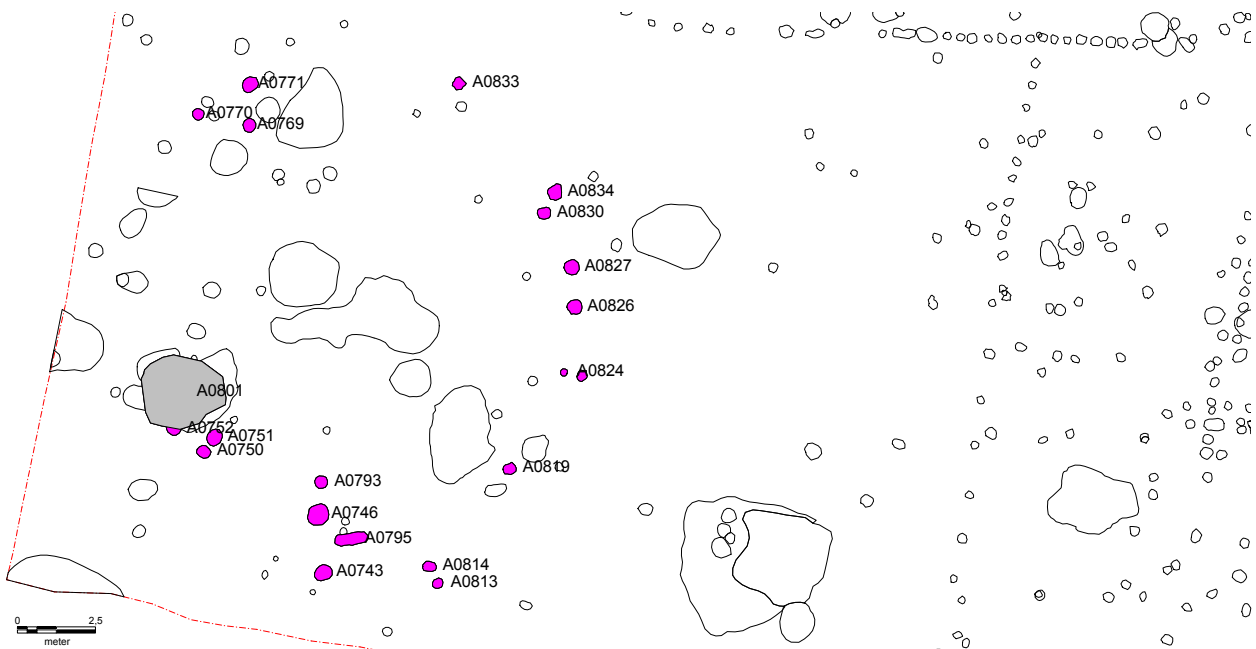
Bebyggelsen

Den tidligste forhistoriske bebyggelse ved Jetsmark Skole er fra bronzealder, hvor et treskibet langhus med stolpesat vægforløb er ¹⁴C-dateret til bronzealder per. III-IV, mens to langhuse er ¹⁴C-dateret til yngre bronzealder og yngre bronzealder/ældre førromersk jernalder. To langhuse er ¹⁴C-dateret til ældre førromersk jernalder, men så er det et brud i dateringerne op til yngre romersk jernalder, hvor der er undersøgt et 40 m langt treskibet langhus og fem grube-huse på pladsen.⁶⁴ Fire af de treskibede langhuse kunne ikke dateres naturvidenskabeligt, og typologisk kan de kun dateres bredt til bronze- eller jernalder. Der er ikke med sikkerhed fundet bebyggelse fra yngre førromersk jernalder ved Jetsmark Skole, men gravene viser, at der også har boet mennesker i området i denne periode.

Bebyggelsen ved Jetsmark Skole har ikke bestået af mere end et til to langhuse, men har til gengæld haft en lang kontinuitet på stedet. Bebyggelser, som består af et mindre antal langhuse, er ikke

Figur 3. Udgravningsplan med brandgravene, som er markeret med pink, mens øvrige anlæg er markeret med sort streg.

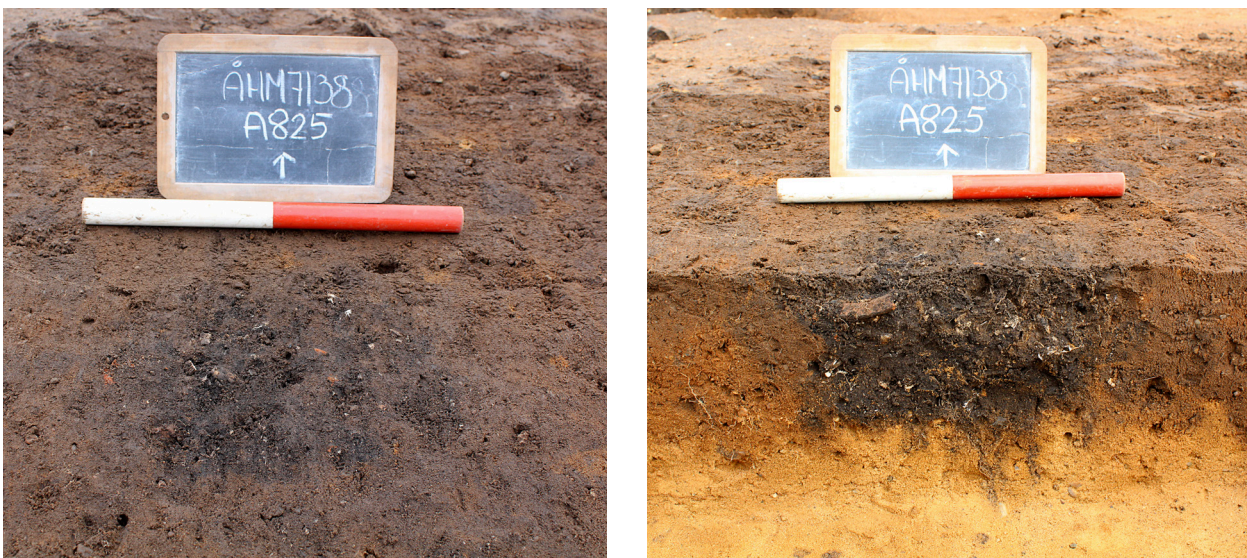
Figur 4. Cirkel af brandgrave (pink), hvor den stenbyggede grav A801 (grå) overlærer en af brandgravene.

usædvanlige i dette område i ældre jernalder, hvilket står i kontrast til kulturlagspladserne syd for Limfjorden, hvor der dannes landsbyer allerede i ældre førromersk jernalder.⁶⁵

Gravpladsen

Der blev udgravet i alt 24 grave bestående af 22 brandpletgrave, en urnebrandgrube og en urnegrav. De 21 af gravene inklusive urnebrandgraven var placeret således, at de tilsammen dannede en cirkel på ca. 11 m i diameter (fig. 4). En brandpletgrav med en døllekniv (A462) lå lidt vest for denne cirkel, mens de øvrige tre grave lå separat. Alle gravene var kendetegnet ved mørkt, sortbrunt fyld med trækul og indhold af brændte knoglefragmenter og keramik eller kun knoglefragmenter (fig. 5). I seks af gravene blev fundet metalgenstande, der udover et enkelt remspænde bestod af et La Tène-sværd, en kniv, en lansespids og en jernnål. Alle metalgenstandene bortset fra den tidligere nævnte døllekniv blev fundet i grave, som lå i den cirkelformede formation.

Der er ikke fundet nogle former for markeringer af gravene i fladen, hvilket også kan skyldes bevaringsforholdene på stedet. Gravens placering i en cirkel tyder dog på, at de har været placeret ved foden af en gravhøj, som der imidlertid heller ikke er fundet rester af. En af brandgravene (A752) var forstyrret af en stenbygget grav (A801), som er ¹⁴C-dateret til yngre romersk jernalder.⁶⁶ Hvis brandgravene har været jævnt fordelt i hele cirklen, så er flere grave

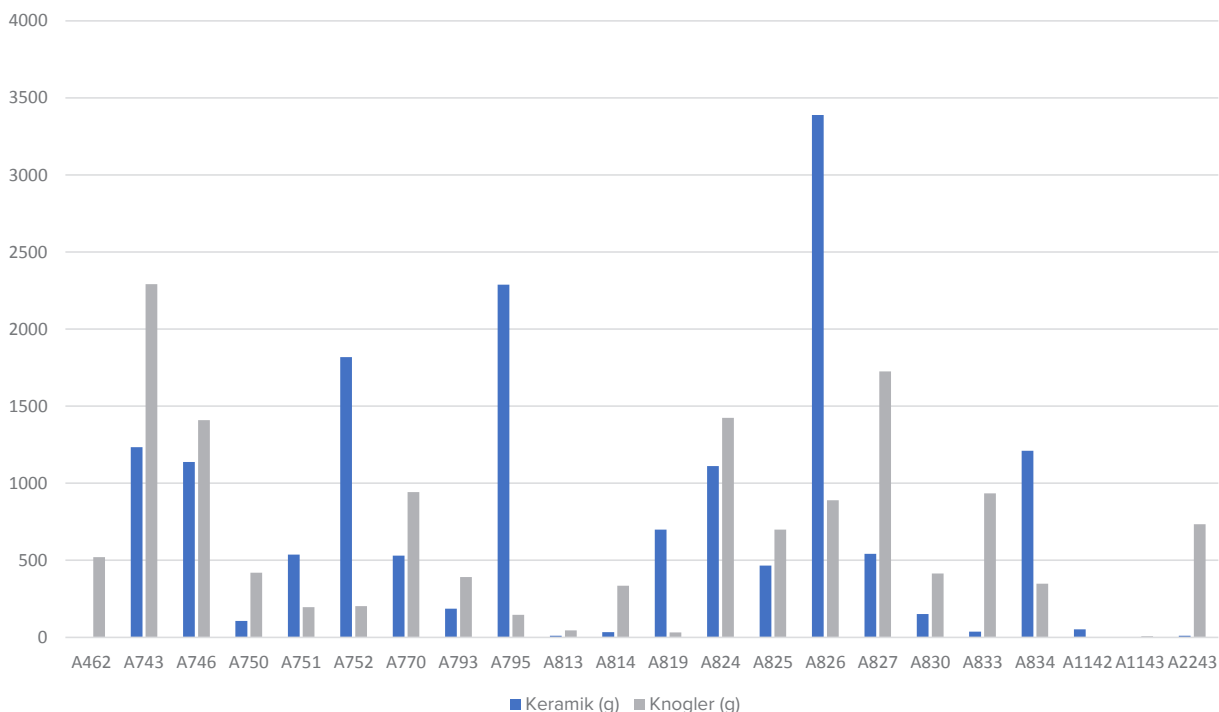

Figur 5. Grav A825 set i flade (venstre) og profil (højre).

blevet fjernet ved anlæggelsen af den stenbyggede grav. Alle brandgravene blev dokumenteret i fladen og tre brandgrave blev optaget i præparat og udgravet på Bevaringscenter Nord. De øvrige brandgrave blev snittet med ske, og profilet blev dokumenteret. Større skår og knoglefragmenter blev indsamlet under udgravning, og alt fylden blev hjemtaget til flotering og soldning. Fylden fra gravene blev floteret og derefter soldet med gitterstørrelse på 2 mm. Knoglemængderne i tabel 1 er fragmenter, som er over 3 mm store, da der var mange småsten i fylden, som havde samme størrelse, og det blev derfor vurderet, at det var for tidskrævende, at sortere knoglefragmenter på 1-3 mm fra småsten af samme størrelse.

Keramikken i størstedelen af brandpletgravene var generelt meget fragmenteret. Selvom keramikken fra flere af gravene kunne sættes sammen, så kan der ikke samles et helt kar fra nogen af gravene.

Der er ikke sammenhæng mellem mængden af keramik og knogler, da der i flere af gravene var knogler, men ingen eller kun lidt keramik, mens der i andre grave var meget keramik, men kun en lille mængde knogler og i fire af gravene var der kun knogler til stede (fig. 6).

Figur 6. Vægten af knogler og keramik i brandgravene i Jetsmark skole.

Humane knogler

Det humane knoglemateriale i gravene varierer fra 8 til lige over 2.292 g. I 13 af gravene er fundet under 500 g knogler, mens der i tre af gravene er fundet over 1.000 g knogler (tab. 1). Der var knoglemateriale fra menneske i alle gravene, men kun i en enkelt af gravene var der fragmenter af knogler, som repræsenterer hele kroppen, mens kun dele af kroppen som for eksempel kranie, tandrødder, rørkogler, hvirvler, fod- og håndknogler var repræsenteret i de øvrige grave (tab. 2).

Alle bevarede knoglefragmenter er ildpåvirkede i forskellig grad, og farven varierer fra brungul til gulgrå og fra grå til helt hvidbrændte. Hovedparten af knoglematerialet er gullig- til hvidbrændte, hvilket viser, at knoglernes organiske indhold er bortbrændt, men der er ikke blevet lavet yderligere analyser af dette.⁶⁷ Til gengæld er materialet blevet analyseret i forhold til alder, køn, legemsdele og eventuelle skader. Knoglematerialet fra fem af gravene kunne kønsbestemmes, heraf var der tre grave med mænd og to grave med kvinder (tab. 2).

Knoglematerialet fra 15 grave kan aldersbestemmes, og heraf var der syv voksne individer på 18 til 40 år (adultus), hvoraf tre var mænd og en enkelt var kvinde. I fem af gravene var individer, som var 12 til 40 år (juvenis/adultus), heraf var den ene en kvinde. Desuden var der en grav med knogler fra et barn på 6 til 12 år (infans II) og to grave med knogler fra børn 0 til 12 år (infans I/infans II). Med undtagelse af grav A743 var der kun knoglefragmenter fra et individ i alle gravene, mens der i grav A743 var knogler fra to individer: En voksen mand på 18 til 40 år (adultus) og et barn på 0 til 7 år (infans I). Der blev ikke registreret patologiske forandringer eller traumer på nogen af knoglerne.

De fem grave med knogler, som kan kønsbestemmes, er placeret spredt i cirklen af grave med en mand mod syd, en kvinde mod nordvest og to mænd og en kvinde mod øst (fig. 7). De grave med knogler, som kan aldersbestemmes, er ligeledes fordelt i hele cirklen, hvor gravene med de yngste individer ligger mod øst, mens grave med både juvenis/adultus og adultus ligger spredt. Der synes ikke at være sammenhæng mellem hverken køn eller alder. To af barnegravene ligger ved grave, som ikke kunne køns- eller aldersbestemmes. En barnegrav ligger tæt ved en mandsgrav, mens knoglerne fra et barn var begravet sammen med knoglerne fra en voksen mand i grav A743.

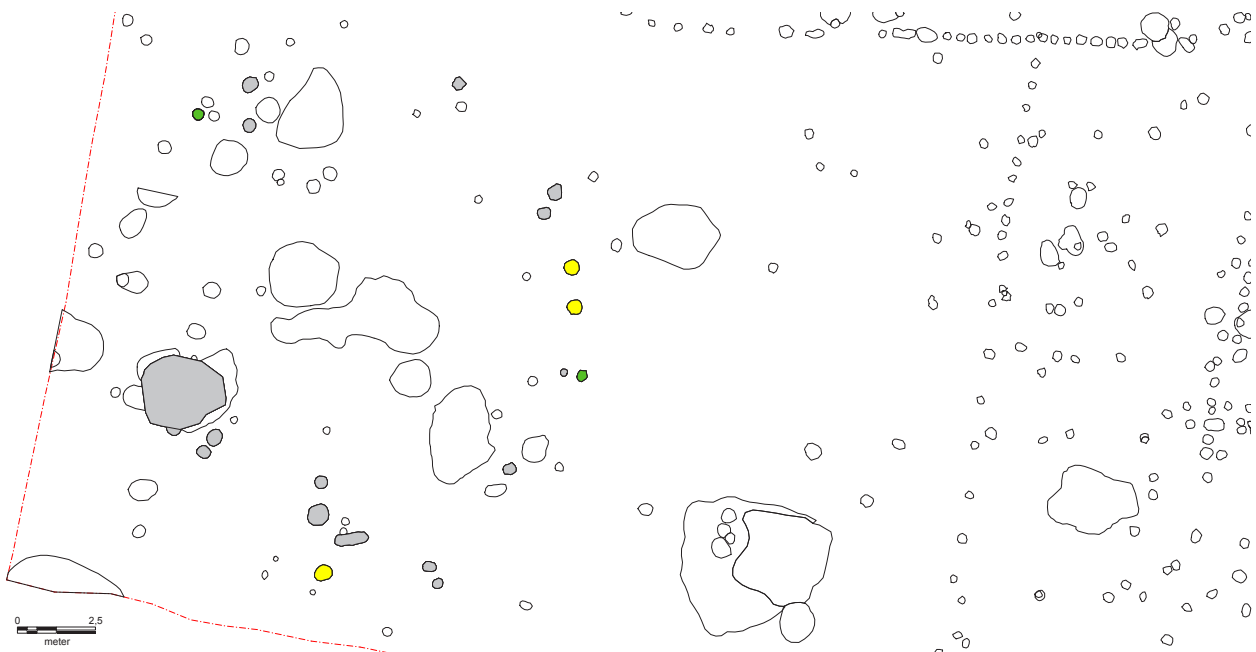
Generelt for knoglematerialet i gravene gælder, at især knogler fra bestemte kropsdele er til stede frem for andre. Kraniedelev er til

Grav	Keramik (g)	Knogler (g)	Menneske (g)	Dyr (g)	Andet
A462	0	520	510	10	Lanse
A743	1234	2292	2282	10	Sværd, lanse, kniv, nål
A746	1138	1407	1307	100	Jern (muligvis fragment af skjoldbule)
A750	106	419	393	26	
A751	538	196	196	0	
A752	1819	203	187	16	
A769	0	<5	-	-	
A770	530	942	942	0	
A771	0	0	-	-	
A793	187	392	392	0	
A795	2289	146	145	1	
A813	11	46	46	0	
A814	34	335	334	1	
A819	699	33	33	0	Jernkniv, jernnål
A824	1111	1425	1397	28	Smeltet bronze, kam
A825	466	699	675	24	
A826	3390	890	868	22	
A827	542	1725	1725	0	Remspænde
A830	152	415	414	1	
A833	38	934	864	70	Kniv
A834	1211	349	341	8	
A1142	53	1	1	0	
A1143	0	8	8	0	
A2243	11	735	733	2	Bennål

Tabel 1. Mængden af knogler og keramik samt tilstedeværelsen af metal og andre genstandstyper.

Grav	Vægt (g)	Køn	Alder	Kropsdele
A462	510			Kranie, brystkasse, bækken, overekstremiteter, hænder, over- og underekstremiteter.
A743	2282	M - B	Juvenis/adultus	Kranie, brystkasse, bækken, overekstremiteter, underekstremiteter.
A746	1307		Adultus	Kranie, over-/underkrop, hænder, hænder/fødder, fødder.
A750	393		Juvenis/adultus	Kranie, overekstremiteter, over-/underkrop, hænder.
A751	196		Juvenis/adultus	Kranie, underekstremiteter, hænder/fødder, fødder.
A752	187		Juvenis/adultus	Kranie, hænder, ribben, under-/overekstremiteter, over-/underkrop
A770	942	F	Adultus	Kranie, vertebra, underekstremiteter, hænder/fødder, fødder.
A793	392			Kranie, over-/underkrop, hænder.
A795	145			Kranie, ribben, bækken, ryghvirvel.
A813	46	B	Infans I/infans II	Kranie, ribben.
A814	334		Juvenis/adultus	Kranie, ryg, hænder, fødder.
A819	33			Kranie.
A824	1396		Adultus	Kranie, ribben, ryg, bækken, overekstremiteter, hænder, over-/underekstremiteter.
A825	675	F	Juvenis/adultus	Kranie, over-/underkrop, underekstremiteter, ryg, hænder, ribben.
A826	868	M	Adultus	Kranie, underekstremiteter, hænder, fødder, ribben.
A827	1725	M	Adultus	Kranie, hænder, fødder, hænder/fødder, vertebra, bækken, ribben.
A830	414			Kranie, over-/underkrop, vertebra, hænder.
A833	864	B	Infans II	Kranie, ribben, vertebra, over-/underkrop, hænder.
A834	341	B	Infans I/infans II	Kranie, over-/underkrop, vertebra, ribben, overekstremiteter.
A1142	2,4			
A1143	8,1			
A2243	733		Adultus	Kranie, ribben, vertebra, bækken, overekstremiteter, underekstremiteter, hænder.

Tabel 2. Oversigt over humane knogler i brandgravene. M: mand, F: kvinde, B: barn. Infans I: 0-7 år, infans II: 5-14 år, juvenis: 12-24 år, adultus: 18-40 år.

Figur 7. Cirkel af brandgrave hvor gravene med knogler fra kvinder (grøn) og mænd (gul) er markeret. Grave, hvor kønnet kunne ikke bestemmes, er markeret med grå.

Figur 8.
Lerkar X246 fra grav A743.
Lerkarret stod på hovedet
i urnebrandgruben, og
det bøjede sværd og lansens
lås lå over lerkarret.
Foto: Bevaringscenter Nord.

5 cm

stede i alle grave med knoglemateriale, men derudover er der specielt knogler fra tæer og fingre, og disse er også de bedst bevarede. Desuden er der knogler fra ben og arme til stede, mens ribben, ryg- og brystvirvler samt bækkenknogler kun er til stede i begrænset omfang.

I 14 grave blev der også fundet dyreknogler, men mængden af dyreknogler udgør kun ca. 2 % af det samlede knoglemateriale. Dyreknoglerne er endnu ikke blevet analyseret, men den kursoriske gennemgang viser, at de fleste stammer fra mellemstore pattedyr.⁶⁸

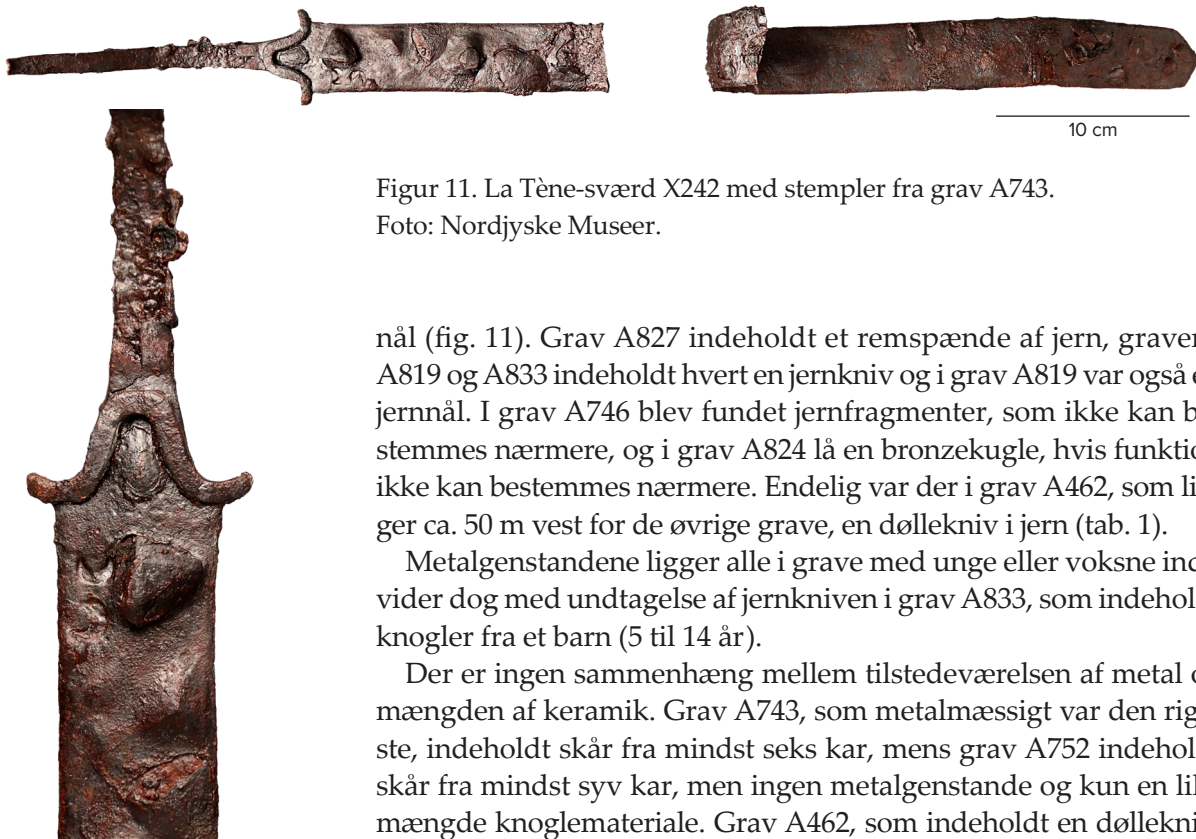
Keramik

Kun i to af gravene er ikke fundet keramik, mens mængden i de øvrige grave varierer fra 11 til 3.390 g og i syv af gravene, er fundet over 1 kg keramik (tab. 1). Kun i gravene A743 og A824 blev fundet kar, der tolkes som hele på nedsættelsestidspunktet. I grav A743 stod et kar på hovedet ved siden af metalgenstandene, hvor kun rand og bug var bevaret (fig. 8). Både i og omkring karret og det øvrige gravgods lå mørkt fyld med brændte knogler og keramik. Brandgrav A824 tolkes som en urnegrav, hvor kun bunden var bevaret. Keramikken i de øvrige grave var fragmenteret, og der kunne ikke samles nogle hele kar.

Keramikken i gravene blev gennemgået med henblik på at undersøge antal og typer af kar, men på grund af både fragmenteringsgraden og deformerede skår er der en vis usikkerhed forbundet med analysen.

I 15 grave var der skår fra to eller flere kar. I grav A752 kunne erkendes mindst syv forskellige kar ud af 1.819 g keramik, mens der i grav A826 kun kunne erkendes fire forskellige kar ud af 3.390 g keramik. 12 grave indeholdt keramik fra mere end et lerkar, og alle indeholdt flere kartyper – oftest et større og et mindre kar, men i gravene med fire eller flere kar bestod kartyperne af et eller flere store eller mellemstore kar, et lille kar og/eller en kop, et fad/skål, og to af gravene indeholdt også et fodbæger (A746, A819). Dermed var de mest udbredte kartyper store, mellemstore og små kar, mens der kun var fire sikre fade og en kop (fig. 9). Kartyperne i gravene adskiller sig lidt fra bopladskeramikken, og C. K. Jensen har tidligere vist for det jyske materiale, at store kar over 40 cm i højden mangler i gravene, mens lerkar med en højde mellem 20 og 40 cm er brugt som urner og bikar er 10-20 cm i højden.⁶⁹

I flere af gravene er der en andel af keramikken, som er deformeret på grund af sekundær varmepåvirkning, hvilket peger på, at keramikken i gravene har været med på ligbålet, men at varmepå-

Figur 11. La Tène-sværd X242 med stempler fra grav A743.
Foto: Nordjyske Museer.

nål (fig. 11). Grav A827 indeholdt et remspænde af jern, gravene A819 og A833 indeholdt hvert en jernkniv og i grav A819 var også en jernnål. I grav A746 blev fundet jernfragmenter, som ikke kan bestemmes nærmere, og i grav A824 lå en bronzekugle, hvis funktion ikke kan bestemmes nærmere. Endelig var der i grav A462, som ligger ca. 50 m vest for de øvrige grave, en døllekniv i jern (tab. 1).

Metalgenstandene ligger alle i grave med unge eller voksne individer dog med undtagelse af jernkniven i grav A833, som indeholdt knogler fra et barn (5 til 14 år).

Der er ingen sammenhæng mellem tilstedeværelsen af metal og mængden af keramik. Grav A743, som metalmæssigt var den rigeste, indeholdt skår fra mindst seks kar, mens grav A752 indeholdt skår fra mindst syv kar, men ingen metalgenstande og kun en lille mængde knoglemateriale. Grav A462, som indeholdt en døllekniv, var der ingen keramik.

Øvrige genstande

Generelt er genstande af andre materialer ikke bevarede i brandgravene, men i to af gravene blev fundet bengenstande. Urnegrav A824 indeholdt knogler fra et voksent individ, smeltet bronze og muligvis fragmenter af en benkam. Benkamme er hyppigst i grave fra romersk jernalder, og da graven også er den eneste urnegrav, er det muligt, at denne grav er lidt yngre end brandpletgravene.⁷⁰

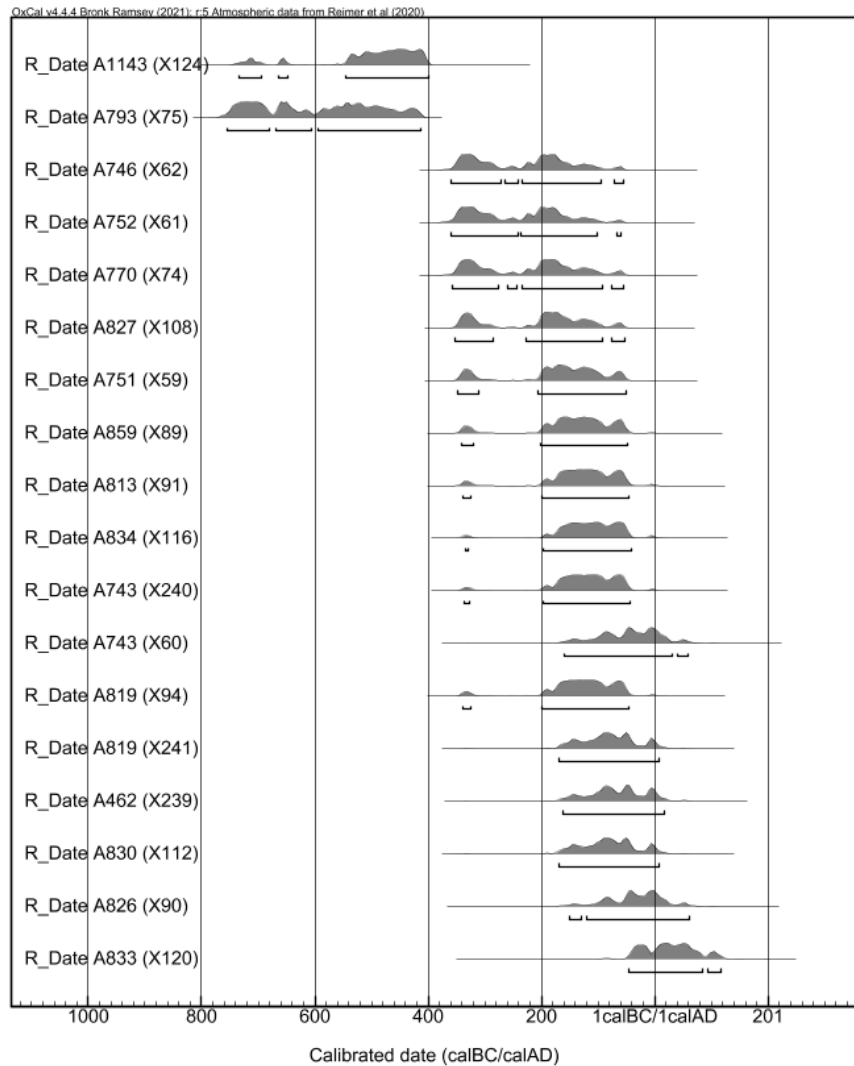
Grav A2243, som ligger for sig selv i den østligste del af feltet indeholdt ligeledes knogler fra et voksent individ, men blandt disse var også et fragment af en bennål.

Datering af gravene

Brandgravene ved Jetsmark Skole er dateret ved ¹⁴C-datering og/eller keramikken. Keramikdateringerne er baseret på den keramik-kronologi, som er udviklet i forbindelse med bopladsudgravninger i det sydøstlige Aalborg, hvor keramikken dels er blevet serieret, og dels er blevet sammenholdt med ¹⁴C-dateringer. 17 af brandgravene

er ^{14}C -dateret heraf 15 grave på trækul og to grave på korn (fig. 12). I forhold til gravene, som er dateret på trækul, bør der tages højde for en eventuelt lidt højere egenalder. 14 af gravene, som alle er placeret i cirklen af grave, placerer sig i yngre førromersk jernalder, mens to grave ligger på overgangen fra yngre bronzealder til ældre jernalder. Heraf ligger den ene grav (A793) i cirklen med de øvrige grave, mens den anden grav (A1143) ligger sammen med A1142 mod øst et stykke fra de øvrige grave. En enkelt grav dateres til vikingetiden (A814), men på grund af placeringen blandt de øvrige grave, og da keramikken i graven ikke adskiller sig fra de øvrige, så må denne datering været forurennet af senere aktivitet på pladsen. 10 af brandgravene kan dateres ved hjælp af keramikken, og de placeres alle i det sidste århundrede inden Kr.f. med undtagelse af

Figur 12.
Kalibrerede ^{14}C -dateringer fra
de daterede brandgravene.

grav A795, der typologisk dateres til det 1. århundrede e.Kr. og muligvis grav A824, som på grund af gravformen og den mulige benkam skal dateres til romersk jernalder.

Generelt stemmer ¹⁴C-dateringer og de typologiske dateringer overens, selvom der er nogle uoverensstemmelser, som må tilskrives de brede dateringsintervaller, som ¹⁴C-dateringerne giver (fig. 12). I forhold til keramikronologien er våbengrav A743 en af de yngste grave i førromersk jernalder på gravpladsen ved Jetsmark Skole, mens grav A462, der kun er ¹⁴C-dateret, ligeledes placerer sig i slutningen af førromersk jernalder.⁷¹

De to grave (A793 og A1143) med tidlige ¹⁴C-dateringer indeholdt ikke nok keramik til en typologisk datering. Det er påfaldende, at grav A793, som ligger sammen med de øvrige grave, har en så tidlig datering, men ikke umuligt. Grav A1143, som er ¹⁴C-dateret til ca. 547-399 f.Kr. ligger sammen med grav A1142 et stykke væk fra de øvrige grave. Begge grave ligger i et treskibet langhus (A2345), som er ¹⁴C-dateret til begyndelsen af ældre førromersk jernalder ca. 540-380 f.Kr.⁷² Dateringen fra A1143 er lavet på korn, så det er muligt, at prøven kan være forurenet af fx dyreaktivitet og reflekterer langhusets brugsperiode snarere end graven.

Endelig er grav A814 blevet ¹⁴C-dateret ved hjælp af korn til vikingetiden ca. 800-1.000 e.Kr.⁷³ Det daterede materiale fra graven må stamme fra en forstyrrelse, da graven er placeret i cirklen af grave, og genstandene i graven adskiller sig ikke fra de øvrige brandgrave i cirklen. Det er værd at bemærke, at ¹⁴C-dateringerne på korn begge er misvisende og må skyldes, at kornet er tilføjet gravene ved forurening af dyr eller rødder. Konklusionen fra dateringerne ved Jetsmark Skole er således, at dateringer på trækul til trods for en mulig egenalder er at foretrække frem for korndateringerne, der begge er problematiske.

Våbengrave

Selvom brandgravene ved Jetsmark Skole varierer end del i forhold til mængden af knoglemateriale og antallet af kar i gravene, så er der en grav, som især adskiller sig fra de øvrige. Grav A743 indeholder i modsætning til de øvrige grave et helt lerkar samt flere metalgenstande deriblandt et La Tène-sværd. Graven er placeret i den sydlige del af cirklen af brandgrave, hvor den ligger lige syd for tre andre grave (fig. 4). Graven bestod af mørkt sortbrunt fyld med 1.234 g brændte knogler fra en voksen mand på 18 til 40 år og enkelte knogler fra et barn på 0 til 6 år samt enkelte dyreknogler, keramik fra mindst fem lerkar og trækul fra ligbålet. I

denne fyld stod et lerkar, og ved siden af lerkarret lå et bøjet La Tène-sværd, en lansespids, en kobberring og jernfragmenter. La Tène-sværdet dateres til slutningen af yngre førromersk jernalder, og det samme gælder lansespidsen, som dateres til yngre førromersk jernalder (per. IIIb) og ældre romersk jernalder (per. B1a). Keramik samt ¹⁴C-datering placerer graven i det sidste århundrede inden Kr.f.⁷⁴

Ca. 60 m vest for cirklen af brandgrave lå grav A462, der indeholdt 520 g brændte knogler, hvoraf enkelte var dyreknogeter, en døllekniv, men ingen keramik. Døllekniven er, og graven er ¹⁴C-dateret til det sidste århundrede f.Kr.

De to våbengrave stammer dermed fra den samme periode, men fremstår meget forskellige både hvad angår indhold og udformning. Grav A743 har flere genstande og fremstår 'rigere' dels på grund af tilstedeværelsen af La Tène-sværdet, og dels på grund af den store mængde keramik, som står i modsætning til grav A462, hvori der ikke blev fundet keramik overhovedet.

Gravpladsen ved Jetsmark Skole virker måske ikke stor set i forhold til de tidligere syd- og sydvestjyske tuegravepladser, men efter nordjyske forhold er det en forholdsvis stor gravplads. Gravenes indhold er for størsteparten heller ikke spektakulært dog med undtagelse af den ovenfor nævnte grav A743. Grav A743 med sværdet er generelt rigest på metal og indeholder den største mængde knogler, mens der er flere af de andre grave, som indeholder både en større mængde keramik i vægt eller antal kar.

Brandgravsritualet

Ligbrændingen

Brandgravene ved Jetsmark Skole repræsenterer kun selve begravelsen af de brændte rester fra begravelsesritualet, men som allerede nævnt, så har der forud for gravlæggelsen været en række af handlinger, som ikke kan erkendes arkæologisk. En af de mest åbenlyse handlinger, som eventuelt også kan erkendes arkæologisk, er selve ligbrændingsstedet, hvor den døde er brændt sammen med et udvalg af genstande.

Ved flere ligbrændingsforsøg, har det vist sig, at ældre jernalders brandpletgrave og urnebrandgruber er sekundære deponeringer og ikke repræsenterer stedet for ligbrændingen.⁷⁵ Jorden omkring brandgravene ved Jetsmark Skole viser da heller ingen tegn på varmepåvirkning, hvilket betyder, at materialet i gravene er blevet indsamlet fra selve ligbrændingsstedet og deponeret i

gravene. Der er imidlertid ikke fundet anlæg, der kan sikkert tolkes som ligbrændingssteder.

Den gravlagte

Et andet element af gravritualerne i forbindelse med brandgravene, som kan erkendes arkæologisk, er selve indholdet i gravene, som må afspejle dels den afdøde, dels de efterladdes behandling og opfattelse af afdøde. Til trods for at brandgravene ved Jetsmark Skole tydeligt er nedpløjede, så tyder de uensartede mængder af knogler og keramik i gravene ved Jetsmark Skole på, at det deponerede indhold i gravene var forskelligt, og at ikke alle grave har indeholdt knoglemateriale fra hele individer. Mængden af knogler var ikke afhængig af, om den gravlagte var barn eller voksen, og ingen af brandgravene ved Jetsmark Skole indeholder menneskeknogler, der repræsenterer et helt individ.

Mængden af knogler reduceres af ligbrændingen, indsamling, bevaringsforhold og udgravningsmetode. Ubrændte eller let brændte knogler forgår hurtigere end knogler, hvor det organiske materiale er brændt bort, hvilket sker ved temperaturer på omkring 300 grader,⁷⁶ men da jernalderens ligbrændinger er foregået på åbent bål, har varmen ikke en ensartet påvirkning på kroppens knogler. Så både kroppens placering på bålet og tykkelsen af blødt væv spiller en rolle for brændingsgraden af knoglerne. På ekstremiteterne, hvor vævet er tyndest, bliver knoglerne hurtigere blotlagt og opnår dermed en højere temperatur end fx bækken og rygsøjle. Derudover har knoglernes densitet betydning for bevaringen i selve graven, således at spongiøse knogler bevares dårligere.⁷⁷

Indsamling af knogler fra ligbrændingsstedet kan også reducere knoglemængden. Knoglemængden i gravene ved Jetsmark Skole vejer mellem 1 og 2.282 g (tab. 1), men mængden af knogler er ikke afhængig af gravens størrelse og dybde. Knoglemængden i de udgravede grave afspejler derfor en reel forskel på, at mængden af knogler i gravene varierer. Variationen kan være betinget af størrelsen på det individ, som blev gravlagt. For mens gennemsnitsvægten for knoglerne fra de seks grave med voksne individer (adultus) er 1.420 g, så er den kun 357 g for de fem grave med yngre individer (juvenis/adultus). Det skal dog bemærkes, at nogle af individerne i sidstnævnte gruppe også kan være voksne. De to grave med børn (infans I og Infans II) indeholder henholdsvis 46 og 341 g knogler, hvilket viser, at et der er brug for et større statistisk materiale, hvis man skal udlede noget af knoglemængden i forhold til størrelsen på de begravede individer.

De brændte knogler fra et voksent individ, som er kremeret i en ovn, vejer i gennemsnit 2.500 til 3.000 g, men kan variere fra 1.600 til 3.600 g.⁷⁸ Sammenholdes dette med, at mængden af knogler varierer i gravene uafhængigt af gravens størrelse og alderen på det gravlagte individ, så er det usandsynligt, at alle knogler fra ligbrændingsstedet er blevet indsamlet. Nogle dele af skelettet, som fx hånd- og fodknogler, kan være bedre repræsenteret i gravene, da der er mindre blødt væv på disse dele af kroppen, således at disse knogler hurtigere blev blottet for flammerne og opnåede højere temperaturer. Samtidig forekommer der også fx ribben og ryg-/halshvirvler i nogle af gravene, som er mere porøse og derfor bevares dårligere. Overordnet tyder sammensætningen af knogler på, at det ikke var alle knogler, som blev indsamlet, og at knoglefragmenterne i gravene ikke repræsenterer alle dele af skelettet (tab. 2).

Dette kunne være et tegn på selektiv udvælgelse af knogler fra ligbålet, men studier viser imidlertid, at det kan variere fra kremering til kremering hvilke og hvor mange knogler, der bevares, så tilstedeværelsen af bestemte legemsdele eller en lille mængde knogler er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at der er foregået en bevidst udvælgelse.⁷⁹ Dette indtryk forstærkes yderligere af, at både brandpletgravene og urnebrandgruben indeholder knogler, gravgods og rester fra ligbålet som trækul. Dette står i modsætningen til urnegravene fra fx Syd- og Vestjylland, hvor knoglerne er placeret på bunden af et lerkar, hvorpå eventuelle genstande ligger, mens der ikke er rester fra ligbålet.⁸⁰

Det kan være svært at aldersbestemme og især kønsbestemme de brændte knoglefragmenter, men i den ene våbengrav var der knogler fra to individer: En voksen mand og et lille barn, hvor der kun var få knogler fra sidstnævnte. Der er også andre eksempler på brandgrave med to individer fx ved Lønhøjvej, Veldbæk og Gammelby, som alle ligger i Vestjylland.⁸¹ I gravene med to individer er det kombinationen af et barn og en voksen ligesom i våben-graven ved Jetsmark Skole, men alderen på barnet kan dog godt variere. Således indeholder graven ved Gammelby knogler fra en kvinde og et barn på 3 til 10 år, og i en af gravene ved Veldbæk var der knogler, som muligvis stammer fra en mand samt knogler fra et barn på 2 til 6 år.⁸²

Tilstedeværelsen af barneknoglerne kan altså i ingen af gravene forklares ved eksempelvis en dødfødsel, hvor hverken moder eller barn overlevede. Der må følgelig være andre årsager til, at de to individer er begravet sammen. Det er muligt, at en voksen og et barn

er døde samtidig pga. sygdom, men i graven ved Jetsmark Skole er kun få barneknogler til stede, så en anden forklaring kan også være, at barneknoglerne er anbragt i graven som led i den rituelle praksis. En tredje mulighed er, at man har brugt samme ligbrændingsplads flere gange, hvor man i første omgang ikke har fået indsamlet alle knogler, og således er de først blevet indsamlet efter næste ligbrænding. Tilstedeværelsen af flere individer i samme grav kan have flere forklaringer, og det er ikke nødvendigvis samme forklaring for alle gravene. De relativt få grave med flere individer viser, at det ikke var almindelig praksis at kremere flere individer samtidigt og formentlig heller ikke på samme ligbrændingssted.

Den store variation i mængden af knogler i gravene ved Jetsmark Skole indikerer, at der er foregået en bevidst indsamling af materiale fra ligbrændingsstedet, da det har vist sig at være overraskende let at indsamle de brændte knogler fra det udbrændte ligbål.⁸³ Der er dog ikke noget, som tyder på, at man har valgt bestemte dele af kroppen frem for andre. Den uensartede mængde af knogler i brandgravene tyder på, at det ikke har været imperativt, at alle rester af den afdøde blev indsamlet og deponeret i graven, og at der er enten blevet brugt mere tid på indsamlingen i forbindelse med nogle af gravene end andre, eller at materialet har været lettere at indsamle fra nogle af ligbrændingerne end andre.

I forhold til mængden og repræsentativiteten af individer i gravene bør det tages med i betragtning, at man i ældre jernalder også havde andre rituelle praksisser, som inkluderede menneskeknogler. Ud over moselig så bliver også løse, humane knogler fundet både i rituelle deponeringer i vådområder og på bopladser.⁸⁴ Dette betyder, at det ikke var alle som blev brændt, men at der i ældre jernalder har været flere forskellige rituelle praksisser i relation til døden, hvor knoglerne i nogle tilfælde er parterede eller skeletteret, hvorefter nogle af knoglerne har været brugt i deponeringer. På grund af knoglematerialets fragmenterede tilstand, så er spor efter partering eller skelettering desværre svært at påvise.

Gravgodset

Keramikken i gravene er ligeledes generelt meget fragmenteret, og mængden af keramikken i de forskellige grave varierer meget. Kun i grav A743 var der et komplet kar, mens der formentlig har været et helt kar i urnegrav A824 i form af urnen, men der var ikke skår fra andre kar. Der kunne ikke samles andre hele kar fra de øvrige grave, og skårenes placering i gravfylden indikerer, at ingen af karrene var hele på deponeringstidspunktet og på baggrund af frag-

mentationsgraden af skårene, er lerkarret formentlig blevet bevidst fragmenteret efter ligbrændingen.⁸⁵

I syv af gravene var der deformerede skår på grund af sekundær brænding (fig. 10). Tilstedeværelsen af sekundært ildpåvirket keramik er også kendt fra de fleste andre publicerede gravpladser.⁸⁶ Den sekundært brændte keramik kan tolkes således, at kun nogle af karrene har været med på ligbålet. Det kræver dog en meget høj temperatur for at keramikken deformeres, så det viser nok snarere, at nogle bål har været brændt ved højere temperaturer eller i længere tid end andre, eller at den deformerede keramik er resultatet af fluseffekt på grund af karrenes indhold, båletts brændsel eller andre genstande i bålet.⁸⁷ Det faktum, at kun nogle af skårene i samme grav er deformerede, må være et resultat af lerkarrenes placering i ligbålet.

Keramikken i gravene repræsenterer en bred vifte af kartyper fra større kar til små kopper, og i gravene med flere kar er der uden undtagelse flere kartyper. Kartyperne adskiller sig ikke umiddelbart fra bopladskeramikken fra samme periode dog med undtagelse af de to fodbægre, da denne kartype må siges at være overrepræsenteret i gravmaterialet. Breder man analysen ud til andre nordjyske brandgravspladser, så er det tydeligt, at keramik er den hyppigst forekommende genstandstype i brandgravene i yngre førromersk jernalder (fig. 2 og 15), og sammenligner man med kartyperne på gravpladsen ved Vogn, så er der også på denne gravplads flere kartyper i gravene og ligesom på Jetsmark Skole både større og mindre kar (fig. 9).

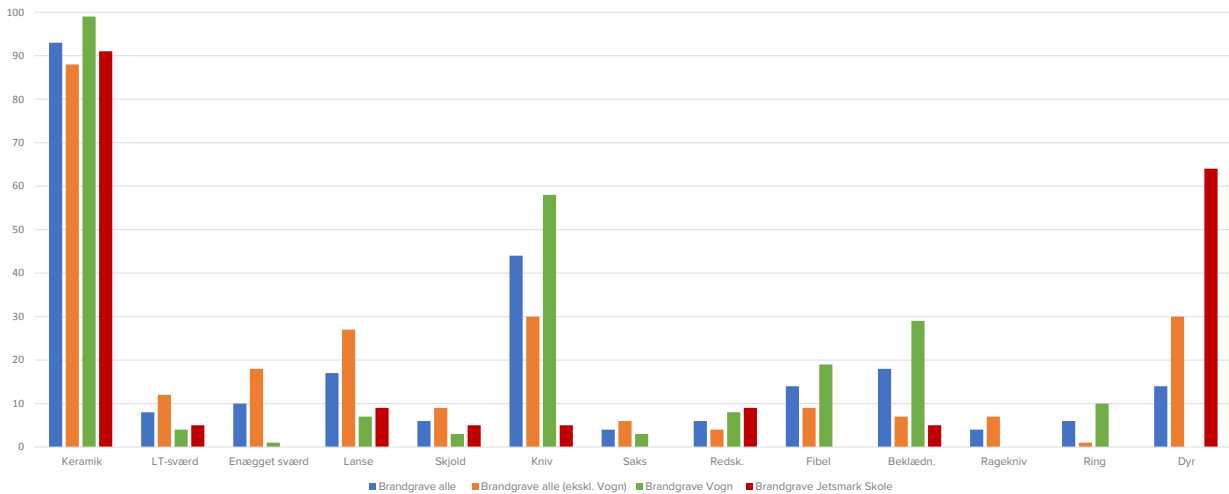
Dermed må lerkar siges at være en fast bestanddel i brandgravene, ligesom sammensætningen af kartyper er ensartet. Lerkarrene skal derfor nok snarere tolkes som genstande, der indgår i den rituelle praksis, snarere end at være personlige genstande. Tilstedeværelsen af forskellige kartyper som fade og kopper indikerer, at lerkarrene har været relateret til servering og indtagelse af mad.

I 13 af brandgravene ved Jetsmark Skole er også fundet dyrekogler (2 til 100 g) (tab. 1). Knoglematerialet repræsenterer langt fra hele dyr, men kan være rester af mad, som har været enten i lerkar eller er lagt på bålet med den døde. Dyrekoglerne og tilstedeværelsen af flere kartyper kan tolkes således, at keramikken har været måltidssæt til afdøde eller har indgået i måltider i forbindelse med begravelsesritualerne.⁸⁸ Endelig kan nogle af karrene også have været ofringer enten i forbindelse med ligbrændingen, eller som er lagt på det udbrændte ligbål. Keramikken er derfor udtryk for, at gravritualet har været mere omfattende i forbindelse med visse af de gravlagte, hvor der i gravritualet har indgået flere typer

af kar. Lerkar og dyreknogler kan tolkes som ofringer i forbindelse med ligbålet, service den afdøde fik med på ligbålet, eller at de har indgået i ritualer forud for ligbrændingen, hvorved fx keramikken ikke længere kan bruges uden for denne kontekst.

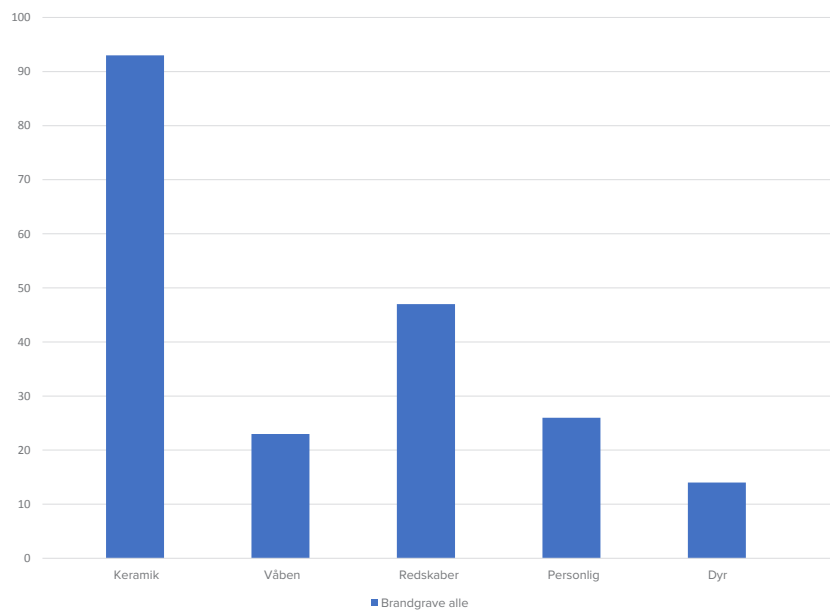
Metalgenstande i brandgravene ved Jetsmark Skole er fåtallige, og det skyldes, at nogle genstande kan være smeltet i flammerne som for eksempel smykker og små redskaber, men det er formentlig også et udtryk for, at der ikke er kommet mange større metalgenstande med på ligbålet.⁸⁹ Fælles for metalgenstandene i gravene er dog, at de bærer præg af at være personligt udstyr som dragttilbehør, våben og knive. Sammenligner man gravene ved Jetsmark Skole med andre brandgrave fra samme periode, så bekræftes indtrykket af, at metalgenstandene i brandgravene i høj grad var personligt udstyr, men det har langt fra været alle, som blev gravlagt med personligt udstyr (fig. 2 og 13). Personlige genstande som nåle, fibler og smykker bør ikke nødvendigvis betragtes som gravgaver, men snarere som en del af klædedragten eller ligefrem en del af personen, som har ejet og båret genstanden igennem livet. Det samme gælder genstande som knive, sakse, rageknive og andre redskaber, der alle kan betragtes som meget personlige ting, der har fulgt den døde og dermed ikke kan adskilles fra individet. Det er dog spørgsmålet, om våben skal betragtes på samme måde.

Der er to grave med våben ved Jetsmark Skole, hvoraf den ene grav indeholdt både et La Tène-sværd og en lansespids. Langt de fleste brandgrave fra yngre førromersk jernalder indeholdt ikke våben. Der er indtil videre registreret 15 brandgrave med La Tène-sværd i Nordjylland,⁹⁰ og generelt var der våben i 23 % af brandgravene, hvor lanser er den hyppigst forekommende våbentype (fig. 14). Figur 2 illustrerer fordelingen af genstandstyper i brandgravene fra Nordjylland, og sammenligner man mængden af våbengrave i det samlede gravmateriale med mængden af våbengrave på gravpladsen ved Vogn, hvorfra der er publiceret flest grave, så er våbengrave formentlig overrepræsenterede i det samlede materiale, fordi det oftest er denne type grave, som publiceres. Våben som sværd er kun til stede i et fåtal af brandgravene fra yngre førromersk jernalder, mens lansespidsen var mere udbredt (fig. 13). Det viser, at der har været en differentiering af gravgodset i forhold til det gravlagte individ, hvor nogle individer er blevet fremhævet ved hjælp af våben. Derimod synes andre typer gravgods som fx dragttilbehør og redskaber ikke at udtrykke samme grad af differentiering, og de var derfor ikke genstande, der indikerer social status i samme omfang som våbnene.

Figur 13a.

Fordelingen af genstandstyper i procent i henholdsvis alle brandgrave i Nordjylland, alle brandgrave i Nordjylland ekskl. Vogn-gravpladsen, brandgrave fra Vogn og brandgrave fra Jetsmark Skole. Alle fra yngre førromersk jernalder.

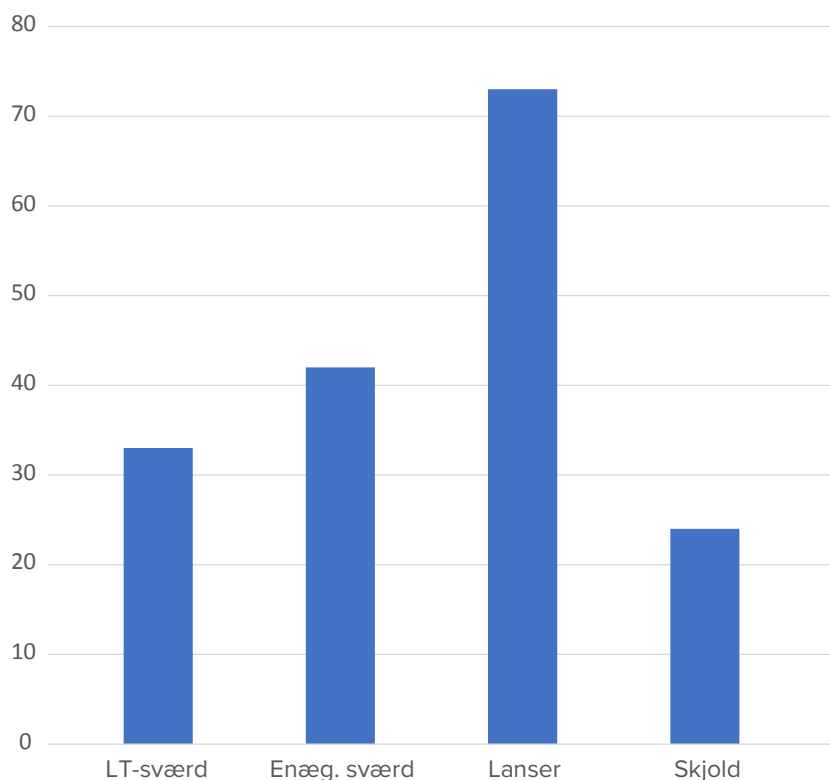
Figur 13b.

Fordelingen af genstandsgrupper i procent i alle brandgrave fra yngre førromersk jernalder i Nordjylland.

De to våbengrave ved Jetsmark Skole adskiller sig primært fra de andre grave på pladsen på grund af våbnene. Grav A743 med sværd og lanse adskiller sig også fordi et helt lerkar er blevet deponeret med ligbålsresterne. Til trods for dette, så er der tre andre grave, som indeholder større mængder keramik, hvoraf en også har flere kartyper. Der er desuden to andre grave, som indeholder

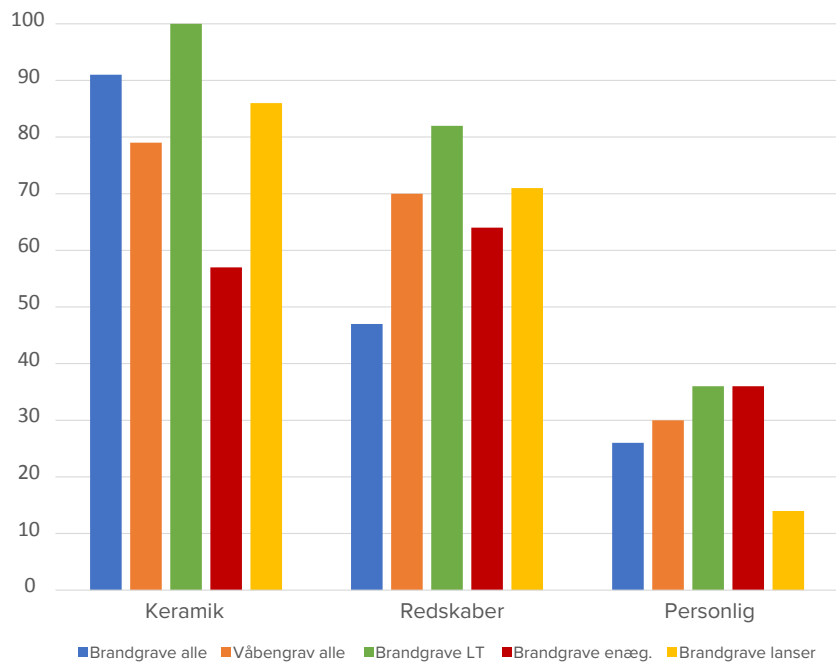
en lige så stor mængde keramik, men har flere kartyper. Grav A462 med lansespidsen og 520 g knogler, indeholdt ingen keramik eller andre genstande. Hverken grav A743 eller A462 er altså de "rigeste" grave i forhold til mængden af keramik eller antallet af kar. Det betyder, at våbnene i gravene ved Jetsmark Skole ikke nødvendigvis har været en indikator for rigdom, men snarere et udtryk for den gravlagtes funktion i samfundet, som blev formidlet til deltagere i gravritualet.

Grave fra brandgravsmaterialet i det øvrige Nordjylland med La Tène-sværd indeholder keramik, hvor der i gennemsnit er 6,1 lerkar i gravene med La Tène-sværd, mens der i gennemsnit er 3,9 lerkar i det samlede gravmaterialet, og 7 % af alle grave indeholder ikke keramik. Der er cirka dobbelt så mange grave med lanser, som med La Tène-sværd (fig. 14), og disse grave indeholder i gennemsnit 4,4 lerkar, mens 24 % ikke indeholder keramik (fig. 15). Grave med både La Tène-sværd og lanser indeholder med en enkelt undtagelse flest lerkar, mens grave med enæggede sværd og lanser indeholder færre eller ingen lerkar (fig. 15). Gravene med La Tène-sværd skiller sig således ud ved også at indeholde flere genstandstyper end brand-

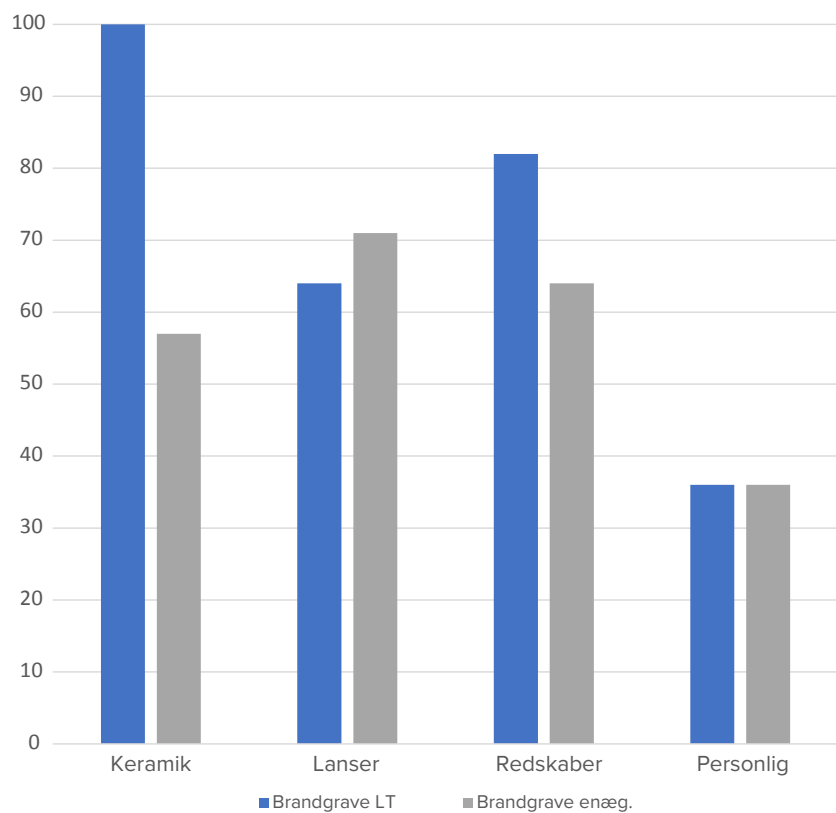

Figur 14.
Fordelingen af våbentyper i
procent i våbengrave fra
yngre førromersk jernalder
i Nordjylland.

Figur 15.
Fordelingen af genstandstyper
i procent i henholdsvis alle
brandgrave, alle våbengrave,
våbengrave med
La Tène-sværd, våbengrave
med enæggede sværd og
våbengrave med lanser. Alle
fra yngre førromersk jernalder
i Nordjylland.

Figur 16.
Fordelingen af genstands-
typer i procent i henholdsvis
brandgrave med La
Tène-sværd og brandgrave
med enæggede sværd. Alle fra
yngre førromersk jernalder
i Nordjylland.

gravene generelt og en større mængde lerkar end de øvrige våbengrave (fig. 16). Det er påfaldende, at grave med enæggede sværd indeholder mindre keramik og færre redskaber en grave med de toæggede La Tène-sværd. De enæggede sværd er lidt tidligere end La Tène-sværdene, men begge sværdtyper forekommer i gravmaterialet igennem resten af yngre førromersk jernalder.⁹¹

Sværdet i graven ved Jetsmark Skole er blevet bøjet på midten (fig. 11), og det er ikke usædvanligt, at våben i brandgravene viser tegn på bevidst destruktion.⁹² At sværdene i brandgravene er bøjede bliver på baggrund af destruerede genstande i fx våbendepo-neringerne i moser tolket som bevidst destruktion – et træk som også keramikken kan bære præg af.⁹³ Der har altså i brandgravs-skikken indgået et element af destruktion ikke blot af kroppen, men også af gravgodset.

Ritualet

Brandgravene belyser kun en lille del af brandgravsritualet, for der må have gået en lang række af handlinger forud for deponeringen af de brændte rester. Disse handlinger kan have inkluderet, at man har våget over den døde, klargjort liget, drukket gravøl, transporteret den døde til ligbålet osv. Dertil kommer selve ligbrændingen, som også kan have været akkompagneret af sang, bønner og ofringer i bålet. Både før og efter ligbålet har udvalgte genstande været udsat for destruktion, og efter ligbålet er afkølet er en del af de brændte rester fra ligbrændingsstedet blevet indsamlet og deponeret. Det kan dog ikke udelukkes, at der også kan have været særlige praksisser tilknyttet denne del af processen, og at man forsat har deponeret genstande ved graven efter selve begravelsen.⁹⁴

Brandgravene ved Jetsmark Skole viser kun få spor af den rituelle praksis i yngre førromersk jernalder i forbindelse med døden, og nogle af disse spor kan tolkes på forskellige måder. Metalgenstandene i brandgravene kan tolkes som genstande, der tilhører individet enten som en del af den klædedragt, som den døde blev ikklædt, eller nære personlige genstande som knive, rageknive og mindre redskaber, som individet kan have båret til hverdag. Derudover er der våben, som også er knyttet til individet, men i højere grad kan anses som identitetsmarkører i forhold til den sociale struktur. Begge grupper af genstande er narrativer om den afdøde, men ud fra to forskellige perspektiver, hvor omdrejningspunktet for de personlige genstande er individet, så er omdrejningspunktet for våbnene i højere grad det omgivende samfund.

Tilstedeværelsen af lerkar i stort set alle grave kan tilskrives en fast rituel praksis, som har foreskrevet at lerkar, eventuelt med indhold, hvilket små mængder dyreknoget bevidner, skulle med den døde på bålet. Kartyperne er mindre kar, som typisk forbindes med serverings- og spisekar, så det kan være måltid eller service, som den døde kan tage med til det hinsides, men de kan også have været brugt til måltider i forbindelse med døderitualerne. Nogle af lerkarrene kan imidlertid også være ofringer, som er foretaget i forbindelse med ligbålet. Det er dog påfaldende at våbengraven med en dølgekniv (A462) ikke indeholdt keramik, men dog dyreknoget. Manglen på keramik kan selvfølgelig skyldes, at graven er delvist forstyrret af dyrkning, men indikerer nok snarere variation i ritualen.

Der indgår et element af destruktion i brandgravsskikken både i forhold til kroppen og gravgodset, og det er muligt at både knogler og genstande kan være brugt i andre rituelle kontekster. Fund af enkelte menneskeknoget kendes både fra vådområder og bopladser, og det tyder på, at der i ældre jernalder har været en mere varieret praksis med de døde, end gravene og moselignene indikerer. I forbindelse med brandgravsritualet kan nogle af de brændte knogler, som ikke er deponeret i gravene have indgået i andre ritualer i vådområder, på bopladser eller som amuletter.

Brandgravsskikken er udtryk for et langt mere komplekst gravritual end de forholdsvis simple gravanlæg, som arkæologerne finder, giver udtryk for. Ikke blot har de vedlagte gravgenstande haft en betydning for både den gravlagte og det omgivende samfund, men selve begravelsesskikken indikerer også, at der i forbindelse med gravlæggelsen af den døde må have foregået en lang række af ritualer forud for selve deponeringen af de brændte knogler og gravgods.

Grav og samfund

Gravritualet er ikke blot en måde at skille sig af med den døde som foreskrevet af traditionerne. Når et individ dør, så efterlades et tomrum i samfundet, der skal håndteres både af pårørende og af samfundet som helhed. Dermed er gravritualet både en måde at bearbejde dette tomrum og den medfølgende sorg og samtidig reetablere den sociale orden i samfundet.⁹⁵ Et individ har derfor flere identiteter i samfundet, og disse identiteter udtrykkes i forskellig grad i gravritualerne afhængig af afdødes rolle i samfundet.⁹⁶

Brandgravene er resultatet af en rituel praksis bestående af bevidste til- og fravalg. Individet har uden tvivl været betydnings-

fuldt, da brandgravsskikken kræver ressourcer både i form af ligbål og gravgods. Selvom et individ sandsynligvis ikke blev opfattet på samme måde i fortiden som i den moderne vestlige verden, så indeholdt langt størstedelen af brandgravene fra yngre førromersk jernalder kun en person, og dermed er personerne i gravene også blevet opfattet som individer.⁹⁷ Samtidig synes individerne i gravene at være blevet opløst både fysisk og ideologisk, fordi alle knogler fra skelettet ikke er blevet deponeret i graven. Brandpletgravene adskiller sig yderligere fra fx urnegravene ved også at indeholde andre rester fra ligbrændingsstedet, da knoglerne fra ligbrændingsstedet ikke er blevet adskilt fra hverken gravgods eller resterne af ligbålet. Det har altså ikke været vigtigt at gendanne individet efter ligbrændingen, og måske er de af knoglerne, som ikke er deponeret i gravene blevet brugt i andre rituelle sammenhænge som fx rituelle deponeringer på bopladser og i vådområder. Knoglerne kan også have indgået i praksisser, som har været centrale i forhold til reproduktionen af de sociale relationer, som afdøde indgik i.⁹⁸

Opløsningen af individet viser også, at man ikke længere har sat den fysiske krop lig med individet efter ligbrændingsprocessen. Til gengæld kan gravene opfattes som en ny helhed, da fragmenter af skelettet, gravgods og ligbålsrester er blevet indsamlet fra ligbrændingsstedet og er deponeret som en samlet og sammenhængende enhed i gravene.

I det ovenstående tolkes gravgodset primært som personligt udstyr, der har været en del af individet snarere end at være gravgaver, der er blevet givet med den døde uanset køn og alder. Det personlige udstyr, som for eksempel klædedragt med smykker, sakse og knive har udtrykt individet på et personligt niveau snarere end deres rolle i samfundet. Dermed ikke sagt, at gravgenstandene ikke også udtrykker individets rigdom og status i samfundet. Rigdom og status udtrykkes i individets personlige genstande ud fra formodningen om, at desto rigere et individ desto flere eller finere genstande har vedkommende været i besiddelse af i både livet og døden. Individets status kan formentlig også knyttes til rigdom, men da der er fundet relativt få genstande i gravene ved Jetsmark Skole, så giver de personlige genstande ikke udtryk for, at der var en elite på stedet, måske med undtagelse af de to våbengrave.

Våbengravene adskiller sig primært fra de øvrige grave på grund af tilstedeværelsen af våbnene, men især grav A743 med et La Tène-sværd synes at repræsentere et individ, som adskiller sig fra de øvrige gravlagte på pladsen på grund af både gravformen og indholdet. Ud over at våbnene har været personlige genstande, som

formentlig har fulgt individet i både livet og døden, så har de også udtrykt individets rolle i samfundet og har indgået i gravritualet, fordi de var en del af de efterladdes narrativ om afdøde. Baseret på Tacitus' tekster, er det blevet foreslået, at våben har indgået i flere typer rites de passages som fx overgangen fra dreng til mand og ved ægteskab, således at når man blev en voksen mand, så fik man et spyd og et skjold, og når man indgik i ægteskab, så fik man en okse, en hest eller skjold, spyd og sværd.⁹⁹ Var dette tilfældet, så viser gravmaterialet dog, at det formentlig var langt fra alle, der fik disse våben med i graven. På gravpladsen ved Vogn, var der fx kun fem, muligvis seks, våbengrave fra yngre førromersk jernalder.¹⁰⁰ Våben har således været forbeholdt individer med ressourcer til at anskaffe og deponere våben, hvorved de er taget ud af brug og har dermed formentlig også symboliseret individer af større social betydning i det lokale samfund.

Våbengravene repræsenterer altså lokale ledere, og ved en leders bortgang opstår et tomrum, som skal udfyldes af en ny leder. Gravritualet markerer denne forandring og implementerer den i samfundet, men kan også være et redskab for den nye magthaver til at legitimere sin egen magt. De to våbengrave, som ud over våbnene ikke er "rigere" end flere af de øvrige grave på pladsen, udtrykker dermed individer, som havde en speciel rolle i ældre jernalder, hvilket blev demonstreret udelukkende af våben, mens det øvrige udstyr i gravene var ensartet.

I forbindelse med gravpladsen Højgård i Sønderjylland er det blevet foreslået, at våbengravene repræsenterer nye lokale ledere baseret på krigere. Selvom gravpladsen ved Højgård også dateres til slutningen af yngre førromersk jernalder, så hører våbengravene her til de tidligste grave og tolkes derfor som grundlæggergrave.¹⁰¹ Våbengravene ved Jetsmark Skole kan derimod ikke opfattes som grundlæggergrave, da flere af gravene på pladsen er ældre. Grave dateres også til anden bølge af våbengravsskikken i det danske område, mens den første bølge af våbengrave ses netop i Nordjylland,¹⁰² så våbengrave var ikke et nyt fænomen i Nordjylland, i perioden hvor gravene ved Jetsmark Skole blev anlagt. Våbengravene ved Jetsmark Skole var dermed del af en eksisterende tradition og et etableret symbolsprog.

Allerede på overgangen fra ældre til yngre førromersk jernalder sker der forandringer i gravinventaret i brandgravene i Nordjylland. I ældre førromersk jernalder var gravgenstandene begrænset til dragttilbehør som nåle, lerkar var oftest kun i form af urner, men i yngre førromersk jernalder indeholder gravene nu også red-

skaber, våben og fx bronzekedler, ligesom mængden af keramik stiger.¹⁰³ Det var selvfølgelig ikke alle grave, der indeholdt disse genstande, som gravene ved Jetsmark Skole også demonstrerer, og forandringer i gravritualet og gravgodset fra ældre til yngre førromersk jernalder viser dels et øget behov for at udtrykke individets identitet og status, dels et nyt symbolsprog, hvor våben nu indgår som indikatorer for status og/eller lederskab.

Enten har individerne i gravene signaleret deres identitet og status på en anden måde tidligere, eller også har der ikke tidligere været samme behov for at udtrykke individet i gravene i området. Uanset så tyder våbengravene på, at samfundsstrukturen i området har ændret sig i løbet af yngre førromersk jernalder. Disse forandringer kan være foranlediget af den romerske ekspansion i det sidste århundrede inden Kristi fødsel, hvor den romerske politik i forhold til grænseområder vekslede mellem trusler og gaver, hvilket har gjort det muligt for de ledende grupper, at højne deres status yderligere. Derudover kan kontakten med Romerriget og dets hære også have bidraget til krigerens status i grænsesamfundene, en ideologi som gradvist har spredt sig til de omgivende samfund og påvirket deres rituelle praksis i forhold til gravskikken.¹⁰⁴

Gravpladsen ved Jetsmark Skole er en lille gravplads i forhold til fx gravpladsen ved Vogn, men samtidig giver gravene ved Jetsmark mulighed for at betragte et afgrænset gravmateriale, som har tilhørt det lille samfund ved Jetsmark Skole, og derved belyse aspekter af samfundet på stedet i yngre førromersk jernalder. Bebyggelsen ved Jetsmark Skole har formentlig været en mindre boplads bestående af et eller to langhuse, hvor man i yngre førromersk jernalder giver beskedent udstyr med i gravene, men ikke desto mindre bliver enkelte individer fremhævet i gravene med våben. Individerne i våbengravene skal dog ikke nødvendigvis tolkes som lokale ledere, for når man sammenligner med det øvrige gravmateriale fra området, så er våbengrave forholdsvis udbredt, og våbene skal nok snarere opfattes som identitetsmarkører snarere end, at de indikerer lokale ledere.

Brandgravstraditionen efterlader kun spor efter nogle af de rituelle handlinger, der har omgivet denne gravskik. Ligbrændingssteder fra førromersk jernalder er underrepræsenterede, mens ritualer som fx ligfærd er usynlige i det arkæologiske materiale. På grund af både det destruktive ligbål og bevaringsforholdene er genstandene i brandgravene fragmenterede og ofte kun delvist bevaret, hvilket bevirker, at grundlaget for tolkningen af samfundene bag gravene

er baseret på et forholdsvis spinkelt materiale. Ikke desto mindre bør fundgruppen forsat udforskes både ud fra nye og gamle perspektiver for at belyse både den rituelle praksis og de samfund, som individerne i brandgravene har været en del af.

Summary

This article examines the cremation-grave tradition in relation to burial rituals in the Late Pre-Roman Iron Age, based on evidence from the excavation of a burial ground at Jetsmark Skole in south-western Vendsyssel. The graves there reflect the burial ritual as well as the associated community's perception of the dead and the way it accommodated changes in the social structure associated with death. The cremation burials represent the culmination of a sequence of rituals that included cremation on a pyre and gathering up of material from the pyre site, followed by deposition of this material. Even though these burials appear fragmented, containing only few artefacts and fragmented bone material, they nevertheless bear witness to ritual practices undertaken in the treatment of the deceased via the presence of dress accessories and grave goods such as weapons and broken pots.

The cremation grave tradition in northern Jutland during the Late Pre-Roman Iron Age was dominated by cremation patch graves. Of the 24 graves excavated at Jetsmark Skole, 22 were of this type, while the remaining two were, respectively, a cremation pit and an urn burial. All the graves also contained pottery and animal bones, but only four of them yielded metal artefacts. Two of these were weapon graves; both contained a lance head, and one of them also held a La Tène sword.

The graves at Jetsmark Skole reveal something of the ritual practices associated with the burial tradition. Artefacts such as a strap buckle and a pin indicate that the deceased were clothed, while items such as knives show that personal belongings were given as grave goods. The pottery found in the graves represents various vessel types. Together with the animal bones, it was either involved in rituals performed prior to cremation and ended up on the funeral pyre, or it was added to the pyre in the form of, for example, offerings or food for the deceased's journey to the afterlife. Following cremation, some parts of the skeleton were gathered up together with the grave goods and deposited in a grave, while other skeletal parts may have been involved in different practices, such as ritual depositions at settlements and in wetlands.

The two weapon graves do not differ from the other graves in, for example, the quantity of pottery or bones they contain. This shows that the weapons symbolised the deceased's social position and identity in the community, as a leader, warrior or both, rather than their actual wealth. The weapon-grave tradition emerged in northern Jutland during the second half of the Late Pre-Roman Iron Age.

It demonstrates both an increased need to express an individual's identity and status and a new symbolic language in which weapons operate as indicators of status or identity. Nevertheless, the weapon graves indicate that the social structure of the area probably changed during the Pre-Roman Iron Age.

Noter

- 1 Fx Ejstrud & Jensen 2000; Martens 1994, Oldenburger 2016.
- 2 Fx Ejstrud & Jensen 2000, 100; Trolle-Larsen 1989.
- 3 Rasch 1994, 181.
- 4 Baker 2012, 27.
- 5 Fx Engelhardt 1881; Bech 1975; Hansen 1984; Martens 1992.
- 6 Baker 2012, 57.
- 7 Becker 1961, 253-254.
- 8 Becker 1961, 254f; Lysdahl 1971; Martens 1992, 115, 120.
- 9 Haue 2015, 174; Lysdahl 1971, 89; Martens 1994, 108.
- 10 Johannesen 2022.
- 11 Haue 2015, 173; Martens 1992; Trolle-Larsen 1989, 107.
- 12 Martens 1994, 38.
- 13 Jensen 2005, 95; Martens 1994, 38; Martens 2002, 243.
- 14 X. P. Jensen 2015, 270.
- 15 Bech 1980a, 69.
- 16 Lysdahl 1971, 89.
- 17 Lysdahl 1971, 100-104.
- 18 Becker 1961, 254f; Lysdahl 1971; Martens 1992, 115.
- 19 Klindt-Jensen 1950, 157f.
- 20 Fx Bech 1980a; Bech 1980b; Martens 2002; Trolle-Lassen 1989.
- 21 Trolle-Lassen 1989, 107f.
- 22 Bech & Lysdahl 1976, 199ff; Trolle-Lassen 1989, 108f.
- 23 Trolle-Lassen 1989, 109, 115f.
- 24 Martens 1992, 114.
- 25 Klindt-Jensen 1950, 53; Martens 1992, 116-119.
- 26 Klindt-Jensen 1950, Martens 1992; Müller 1912.
- 27 Fx Harvig et al. 2014, 2f, Lysdahl 1971, 89.
- 28 Bech & Lysdahl 1976, 199; Harvig et al. 2014, 3; O. L. Jensen 2015; Larsson 2003, 157.
- 29 Albrechtsen 1971, 198; Harvig et al. 2014, 3; Henriksen 2009, 69f.
- 30 Henriksen 2009, 70.
- 31 Harvig et al. 2014, 3; Henriksen 2009, 69.
- 32 Haue 2015, 174.
- 33 Bech & Lysdahl 1976, 200; Harvig et al. 2014, 3; Oldenburger 2016, 61.
- 34 Henriksen 2009, 36.
- 35 Becker 1961, 167-169, Henriksen 2009, 75.
- 36 Harvig et al. 2014, 12.
- 37 Oldenburger 2016, 49; Trolle-Lassen 1989, 109.
- 38 Martens 1994, 38; Martens 2017, 33.
- 39 Becker 1961, 131-147; Henriksen 2015; 203; Oldenburger 2016, 61.
- 40 Martens 1992, 116-119; Oldenburger 2016, 61; Trolle-Lassen 1989, 108.

- 41 Baker 2012, 27.
- 42 X. P. Jensen 2015, 270; Martens 1994, 38.
- 43 Becker 1961, 128-180; Jørgensen 1975, 3; Terkildsen 2015.
- 44 Becker 1961, 161, 166; Oldenburger 2016, 16; Rindel 2015, 39; Terkildsen 2015, 53.
- 45 Martens 2017, 32.
- 46 Fx Bech 1975; Martens 1992; Trolle-Lassen 1989.
- 47 Harvig et al. 2014, 1; Henriksen 2015, 206; Kaliff 2007, 152; Oestigaard 2000, 20.
- 48 Henriksen 2015, 183.
- 49 Henriksen 2009, 308.
- 50 Baker 2012; Haue 2015; Henriksen 2009; Lagerlöf 1991.
- 51 Louwen 2021, 32ff; Rasch 1994, 223.
- 52 Louwen 2021, 42.
- 53 Henriksen 2016, 114f, 230f.
- 54 Henriksen 2016, 50.
- 55 Harvig et al. 2014, 12; Henriksen 1993, 105; Henriksen 2009, 77; Henriksen 2016, 46ff.
- 56 Louwen 2021, 48.
- 57 Baker 2012, 12.
- 58 Baker 2012, 12, 15, 26; Lagerlöf 1991, 127.
- 59 Bech 1980a; Becker 1957; Christiansen 2009; Johannesen 2022; Jørgensen 1968; Klindt-Jensen 1950; Martens 1992; Martens 2002; Nielsen 1975; Sarauw 1998; Thomsen 2020; Vorting 1977.
- 60 Henriksen 2009, 95; Oldenburger 2016, 61.
- 61 Haue 2012a.
- 62 Sb.nr. 100405-21, 64 og 30-34.
- 63 Christiansen 2019; Haue 2012b.
- 64 Poz-148007 3425 ± 30 BP, Poz-147533 2995 ± 35 BP, Poz-147642 2940 ± 30 BP, Poz-147646 2960 ± 30 BP, Poz-147772 3380 ± 35 BP, Poz-147645 2425 ± 30 BP, Poz-148003 1780 ± 30 BP, Poz-147628 1630 ± 30 BP, Poz-148012 1730 ± 30 BP, Poz-148004 2400 ± 30 BP, Poz-148006 2430 ± 30 BP, Poz-147535 1810 ± 30 BP, Poz-147625 1765 ± 30 BP, Poz-148008 1800 ± 30 BP, Poz-147626 1835 ± 30 BP, Poz-147643 1775 ± 30 BP, Poz-148010 1765 ± 30 BP, Poz-148011 1705 ± 30 BP, Poz-147627 1760 ± 35 BP.
- 65 Nielsen 2023.
- 66 Poz-147630 1810 ± 35 BP.
- 67 Alexandersen et al. 2008, 294ff.
- 68 Jensen 2022.
- 69 Jensen 2005, 46-48.
- 70 Henriksen 2009, 153.
- 71 Poz-147647 2060 ± 30 BP. Jørgensen & Andersen 2014, 66.

- 72 Poz-148002 2370 ± 30 BP.
73 Poz-147892 1135 ± 30 BP.
74 X. P. Jensen 2015, 270; Jørgensen 1968, 65f; Martens 2002, 233, 241;
Oldenburger 2016, 37.
75 Henriksen 1993, 105.
76 Alexandersen et al. 2008, 396.
77 Alexandersen et al. 2008, 142f; Henriksen 2016, 37, 113.
78 Squires 2015, 165.
79 Harvig et al. 2014, 12; Henriksen 1993, 104.
80 Møller et al. 2020, 13.
81 Egeberg 2015, 97; Grundvad 2015, 125-126; Møller et al. 2020, 39.
82 Grundvad 2015, 125, Møller et al. 2020, 39
83 Harvig et al. 2014, 12; Henriksen 1993.
84 Hansen 2006, 130ff; Johannesen 2016, 136; Nielsen 2022.
85 Henriksen 2016, 206.
86 Fx Bech & Lysdahl 1976, 200; Henriksen 2016, 205; Rosenberg & Jensen 2018, 80.
87 Henriksen 2009, 246; Henriksen 2016, 206.
88 Oldenburger 2016, 61.
89 Henriksen 2009, 36.
90 X. P. Jensen 2015 samt opdateret kort fra X. P. Jensen.
91 Martens 2002, 241.
92 Oldenburger 2016, 63f; Watt 2003, 191.
93 Henriksen 2009, 248; Lund 2019; Watt 2003, 191.
94 Henriksen 2015, 184-185; Louwen 2021, 42-44; Oestigaard 2000, 56.
95 Louwen 2021, 32; Rasch 1994, 223.
96 Louwen 2021, 36.
97 Brück 2014, 131.
98 Ibid.
99 Rasch 1994, 225; Tacitus, 112, 116.
100 Bech 1980a; Martens 2002.
101 Oldenburger 2016, 54.
102 X. P. Jensen 2015, 269; Watt 2003, 183.
103 Martens 1994, 38; Martens 2017, 33.
104 Rasch 1994, 231.

Referencer

- Albrechtsen, E. 1971: *Fynske Jernaldergrave. Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm*. IV. 1. tekst. Fynske Studier IX. Odense.
- Alexandersen, V., H. S. Hedelin, P. Holck, E. Iregren & H. Schutkowski 2008: Brända ben. I: N. Lynnerup, P. Bennike & E. Iregren: *Biologisk antropologi med human osteologi*. Gyldendal, København, s. 391-414.
- Baker, J. L. 2012: *The Funeral Kit: mortuary practices in the archaeological record*. Walnut Creek.
- Bech, J.-H., 1975: Nordjyske fibler fra per. IIIa af førromersk jernalder – et bidrag til diskussionen vedrørende kulturforbindelserne i yngre førromersk jernalder. *Hikuin 2*, s. 75-96.
- Bech, J.-H. 1980a: Late Pre-Roman Iron Age in Northern Jutland in the light of excavations at the Vogn cemetery in Mosbjerg, Vendsyssel. I: L. Kaelas & J. Wigfores (red.): *Die Vorrömische Eisenzeit im Kattegatt-gebiet und Polen*. Symposium in Göteborg. Göteborg, s. 68-84.
- Bech, J.-H. 1980b: Overbygårdskælderen. Datering af keramikken. *KUML 1979*, s. 141-150.
- Bech, J.-H. & P. Lysdahl 1976: Vendsyssel. I K. Cullberg (red.): *När Järnet kom. Polen-Vendsyssel-Göteborg vid tiden omkring K.f. Göteborg*, s. 191-226.
- Becker, C. J. 1957: Førromersk jernaldergrav fra Try skole i Vendsyssel. *KUML 1957*, s. 49-67.
- Becker, C. J. 1961: *Førromersk Jernalder i Syd- og Midtjylland*. Nationalmuseets skrifter. Større beretninger, VI. København.
- Brück, J. 2014: Cremation, Gender, and Concepts of the Self in the British Early Bronze Age. I: I. Kuijt, C. P. Quinn & G. Cooney (red.): *Transformation by Fire. The Archaeology of Cremation in Cultural Context*. The University of Arizona Press, Tuscon, s. 119-147.
- Egeberg, T. 2015: Store Skindbjerg og Lønhøjvej. To store gravpladser i Vestjylland. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 89-101.
- Ejstrud, B. & C. K. Jensen 2000: *Vendehøj – landsby og gravplads*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Engelhardt, C. 1881: Jernalderens Gravskikke i Jylland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1881*, s. 79-184.
- Grundvad, B. 2015: Gammelbygravene. En sen førromersk gravplads med urner og tidlige jordfæstegrave. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i*

- Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 123-129.
- Hansen, J. 2006: Offertradition og religion i ældre jernalder i Syds-kandinavien – med særligt henblik på bebyggelsesofringer. *KUML 2006*, s. 117-175.
- Hansen, M. 1984: Urnebrandgrube med jernfibula fra Markvænget i Vesthimmerland. *Hikuin 10*, s. 117-122.
- Harvig, L., M. Runge & M. B. Lundø 2014: Typology and function of Late Bronze Age and Early Iron Age cremation graves – a micro-regional case study. *Danish Journal of Archaeology*, 2014, s. 1-16.
- Haue, N. 2015: Gravformer og gravskik i Nordjylland i ældre jernalder. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 171-182.
- Henriksen, M. B. 1993: Et ligbrændingsforsøg på Hollufgård – hvad kan det fortælle om jernalderens brandgrave. *Fynske Minder 1993*, s. 99-116.
- Henriksen, M. B. 2009: *Brudager Mark – en romertidsgravplads nær Gudme på Sydøstfyn*. Odense Bys Museer, Odense.
- Henriksen, M. B. 2015: Kenotafer, ødelagte grave eller ofringer? Deponeringer og andre aktiviteter på ældre jernalders gravpladser. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 183-214.
- Henriksen, M. B. 2016: *Bålets betydning. Ligbrænding i Danmarks oldtid belyst ved arkæologiske fund og ligbrændingseksperimenter. Bind 1 – Tekst*. PhD-afhandling, Københavns Universitet, København.
- Jensen, C. K. 2005. *Kontekstuel kronologi – en revision af det kronologiske grundlag for førromersk jernalder i Syds-kandinavien*. Bind 1 – tekst. Lag 7. Højbjerg.
- Jensen, O. L. 2015: Jægerstenalderens brandgrave. *Alle tiders Nordsjælland. Museum Nordsjællands Årbog 2015*, s. 79-86.
- Jensen, X. P. 2015: Krig, kult og kontakter. Våbengrave og romersk militærimport i ældre jernalder. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 269-281.
- Johannesen, K. 2016: *Rituals of Common Things. The ritual and religion of the mixed wetland deposits in the Early Iron Age*. PhD-afhandling, Aarhus Universitet, Højbjerg.

- Jørgensen, A. N. & H. C. H. Andersen 2014: *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1.Jh.v.Chr. bis zum frühen 5.Ja.n.Chr.* Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg.
- Jørgensen, E. 1975: Tuernes mysterier. *Skalk nr. 1, 1975*, s. 3-10.
- Jørgensen, E. 1968: Sønder Vilstrup-fundet. En gravplads fra ældre jernalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1968*, s. 32-90.
- Kaliff, A. 2007: *Fire, Water, Heaven and Earth. Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia. An Indo-European perspective.* Riksantikvareämbetet, Stockholm.
- Klindt-Jensen, O. 1950: *Foreign Influences in Denmark's Early Iron Age.* København.
- Lagerlöf, A. 1991: Är gravmaterialet användbart för sociale analyser eller säger det mer om riter och ceremonier? I: C. Fabeck & J. Ringtved (red.): *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid.* Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11 – 15 april 1989. Aarhus, s. 127-131.
- Larsson, Å. M. 2003: Secondary Burial Practices in the Middle Neolithic. *Current Swedish Archaeology, Vol. 11*, s. 153-170.
- Louwen, A. 2021: *Breaking and Making the Ancestors. Piecing together the urnfield mortuary process in the Lower-Rhine-basin, ca. 1300 – 1400 BC.* Leiden.
- Lund, J. 2019: Alken Enge som rituel plads. Deponeringer i lyset af fragmentering, skelettering og dannelsen af en ny rituel plads. I: M. Løvschal, R. B. Iversen & M. K. Holst (red): *De dræbte krigere i Alken Enge. Efterkrigsritualer i ældre jernalder.* Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 209-224.
- Lysdahl, P. 1971: Vendsyssel som lokalgruppe i ældre romersk jernalder. I: C. Nørrelykke (red.): *Brudstykker. Holger Friis tilegnet på firsårsdagen 15. oktober 1971.* Hjørring, s. 85-108.
- Martens, J. 1992: The Preroman Iron Age Cemetery at Kraghede. On the so-called "Kraghede-group" and its Cultural Position in the Light of Recent Research and Excavations at Borremose. *Barbaricum '92*, s. 114-136.
- Martens, J. 1994: On the so-called Kraghede-group – the pre-roman Iron Age in North Jutland and its connections with the Przeworsk Culture. I: J. Gurby & A. Kokowski (red.): *Kultura Przeworska. Materiały z konferencji.* Lublin, s. 37-69.
- Martens, J. 2002: The Introduction of the Weapon Burial Rite in Southern Scandinavia during the Late Pre-Roman Iron Age. New perspectives in the light of chronological research. I: C. von Car-

- nap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski & P. Łuczkiwicz (red.): *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt: Akten der internationalen Tagung in Nałęczów, 23. bis 25. September 1999*. Lublin, s. 229-266.
- Martens, J. 2017: Continuity or Rupture? Some remarks on the transition from the Early to the Late Pre-Roman Iron Age in Northern Central Europe. I: A. Michałowski, M. Teska, P. Niedzielski & M. Żółkiewski (red.): *Settlements Pottery of the pre-Roman Iron Age in Central European Barbaricum – new research perspectives*. Poznan.
- Müller, S. 1912: Vendsyssel-studier. III. Jernalderens kulturhistorie og fund. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1912*, s. 83-142.
- Møller, N. A., L. L. Harvig & B. G. Alexiou 2020: The Iron Age Urn-field Tradition of Southwestern Jutland, Denmark. *Acta Archaeologica vol. 91, 1*, s. 11-80.
- Nielsen, J. L. 1975: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. *Hikuin 2*, s. 89-96.
- Nielsen, L. E. 2023: Sdr. Tranders. Bebyggelse gennem 1.300 år fra yngre bronzealder til ældre germansk jernalder. *Alabu, vol. 1*.
- Oestigaard, T. 2000: *The Deceased's Life Cycle Rituals in Nepal. Present Cremations Burials for the Interpretations of the Past*. BAR International Series 853. Oxford.
- Oldenburger, F. 2016: *Højgård – Iron Age Graves in Southern Jutland*. Museum Sønderjylland, Haderslev.
- Rasch, M. 1994: The appearance of weapon graves in Scandinavia around the Birth of Christ – Some interpretations in the light of weapon graves from Öland. In: C. von Carnap-Bornheim (red.): *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994. Lublin/Marburg, s. 223-231.
- Rindel, P. O. 2015: Tuegravpladserne fra førromersk jernalder ved Grøntoft. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 37-50.
- Rosenberg, A. G. & X. P., Jensen 2018: Hellegård. En sydfynsk gravplads fra ældre jernalder med våben og værktøj. *KUML 2018*, s. 75-104.
- Squires, K. E. 2015: The integration of microscopic techniques in cremation studies. I: T. Thompson (red.): *The Archaeology of Cremation. Burned human remains in funerary studies*. Oxbow Books, Oxford, s. 151-172.

- Tacitus (1970): *The Agricola and the Germania*. Penguin Books.
- Terkildsen, K. F. 2015: Gravpladsen Årupgård som kilde til social stratifikation i førromersk jernalder. I: P. Foss & N. A. Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. København, s. 51-70.
- Trolle-Lassen, T. 1989: Jernaldergravpladsen ved Vogn. En arkæologisk – osteologisk undersøgelse. *KUML 1987*, s. 105-163.
- Vorting, H. C. 1977: Gravplads på højtoppen – og andet godt fra en frigivet gravhøj i Vendsyssel. *Antikvariske Studier 1977*, hæfte 1, s. 109-123.
- Watt, M. 2003: Weapon graves and regional groupings of weapon types and burial customs in Denmark, 100 BC – 400 AD. I: L. Jørgensen, B. Storgaard & L. G. Thomsen (red.): *The Spoils of Victory. The North in the Shadow of the Roman Empire*. Nationalmuseet, København, s. 180-193.

Andre kilder

- Christiansen, T. T. 2009: *ÅHM 5283, Tviehøj, Dall*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Christiansen, T. T. 2019: *ÅHM 7065 Dalsager, Kaas*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Haue, N. 2012a: *NJM6219 Pandrup Sundhedshus*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Haue, N. 2021b: *NJM6169 Sigsgaard, Jetsmark Sogn, Hoetbo herred*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Jensen, A. Ø. 2022: *Osteologisk rapport 7138R014*. Rapport, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Johannesen, K. 2022: *ÅHM 7138 Jetsmark Skole*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Nielsen, L. E. 2022: *ÅHM 6784 Sdr. Tranders III*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Sarauw, T. B. 1998: *ÅHM 3847. 3 overpløjede gravhøje fra enkeltgravskulturen og 1 udateret overpløjet gravhøj. Horsmarkvej*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.
- Thomsen, P. 2020: *ÅHM 6798 Overbygård, Stae*. Udgravningsberetning, Nordjyske Museer, Aalborg.

Katalog

Grav A462

Brandpletgrav bestående af mørkt sortbrunt, humøst sand med trækul og brændte knoglefragmenter samt en døllekni i jern. Graven indeholdt 520 g knogler, hvoraf 10 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale bestod af fragmenter fra kranie, brystkasse, bækken, overekstremiteter, hænder og fødder fra et individ, som er ældre end 14 år. Trækul af hassel fra graven er ¹⁴C-dateret til yngre førromersk jernalder per. III (ca. 160 f.Kr.-35 e.Kr.).

Fund: X29, X239, X244 og X251.

¹⁴C-datering (X239) Poz-147647: Trækul af hassel dateret til 2060 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 144-141 BC (1,3%), 107-35 BC (54,0%) eller 15 BC-5 AD (12,9%).

Figur 17. Døllekni X244 fra grav A462. Foto: Nordjyske Museer.

Grav A743

Brandgrube bestående af mørkt sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. I fylden stod et lerkar på hovedet og ved siden af lå et sværd, en lansespids, en kniv og en jernnål. Graven indeholdt 1.234 g keramik og 2.292 g knogler, hvoraf 10 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale bestod af fragmenter fra kranie, brystkasse, bækken, overekstremiteter og underekstremiteter fra en voksen mand samt en ryghvirvel fra et barn på 0-7 år. La Tène-sværdet (X242) er bøjet en gang, og klinge og grebtunge var bevaret og med et to stempler 4-5 cm under grebet. Stemplerne bestod af to halvmåner placeret over hinanden. Den øverste med åbningen mod sværdets greb og den nederste med

åbningen mod sværdets kant. Lansespidsen (X243) af jern er 12 cm lang og 3 cm bred på det bredeste sted. Lerkarrets (X246) randdiameter er 19,5 cm, mens bugdiameteren er lidt mindre. Randen var let udadbøjet og karret havde en let X-formet hank. Ud over lerkarret var der skår fra mindst fem andre lerkar: Et fad/skål, et lille kar, to mellemstore kar og et stort kar. Flere af keramikskårene var deformerede pga. varmpåvirkning. Trækul af hassel fra graven er ¹⁴C-dateret til yngre førromersk jernalder (ca. 161 f.Kr.-31 e.Kr.), mens våbentyperne dateres til førromersk jernalder per. IIIb, og keramikken dateres til årtierne inden Kristi fødsel.

Fund: X60, X65, X66, X227, X228, X240, X242, X243, X245, X246, X250 og X252.

¹⁴C-datering (X60) Poz-147632: Trækul af hassel dateret til 2045 BP (+/-35). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 161 BC-31 AD (91,8%) eller 4-60 AD (3,7%).

Grav A746

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter samt jernfragmenter og få ildskørnede sten. Graven var 44 cm i diameter og 8 cm dyb. Graven indeholdt 1.138 g keramik og 1.407 g knogler, hvoraf 100 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale bestod af fragmenter fra kranie, over-/underkrop, hænder, fødder og ribben fra et voksent individ. Jernfragmenterne (X221) kan stamme fra en skjoldbule. Keramikskårene stammer fra mindst seks lerkar: To store kar, et mellemstort kar, to små kar og et fodbæger. Enkelte af skårene var deformerede pga. varmpåvirkning. Trækul af birk fra graven er ¹⁴C-dateret til førromersk jernalder per. II-III (ca. 240-50 f.Kr.), mens keramikken dateres til det sidste århundrede af yngre førromersk jernalder.

Fund: X56, X57, X62 og X221.

¹⁴C-datering (X62) Poz-147634: Trækul af birk dateret til 2165 BP (+/-35). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 361-272 BC (38,3%), 266-242 BC (3,5%), 236-96 BC (51,5%) eller 73-57 BC (2,1%).

Grav A750

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul og brændte knoglefragmenter. Graven var 36 cm i diameter og 9 cm dyb. Graven indeholdt 106 g keramik og 419 g knogler, hvoraf 26 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, overekstremiteter, hænder og vertebrae fra et individ, som er ældre end 14-17 år og muligvis en mand. Keramikskårene

stammer fra mindst to kar: Et lille kar og et mellemstort/stort kar. Graven er dateret til yngre førromersk jernalder på baggrund af de øvrige grave i området.

Fund: X63 og X64.

Grav A751

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven er 40 cm i diameter og 10 cm dyb. Graven indeholdt 538 g keramik og 196 g humane knogle. Knoglematerialet stammer fra kranie, underekstremiteter, over-/underkrop, hænder/fødder og fødder fra et voksent individ. Keramikskårene stammer fra mindst to kar: Et mellemstort kar og et mellemstort/stort kar. Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret fra mellem til yngre førromersk jernalder (ca. 200-50 f.Kr.), mens keramikken peger mod yngre førromersk jernalder.

Fund: X67 og X68.

¹⁴C-datering (X59) Poz-147545: Trækul af el dateret til 2135 BP (+/- 30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 349-327 BC (14,3%) eller 206-51 BC (81,2%).

Grav A752

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul og brændte knoglefragmenter. Graven er 20 cm i diameter og 11 cm dyb. Graven indeholdt 1.819 g keramik og 203 g knogler, hvoraf 16 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, hænder, ribben, over- og underekstremiteter fra et individ, som er ældre end 14 år. Keramikskårene stammer fra mindst syv kar: Et skål/fad, et lille kar, to mellemstore kar og et stort kar. Mange af skårene var deformerede på grund af varmepåvirkningen. Trækul af birk fra graven er ¹⁴C-dateret fra mellem til yngre førromersk jernalder (ca. 300-100 f.Kr.), mens keramikken dateres til sidste århundrede i førromersk jernalder.

Fund: X69 og X70.

¹⁴C-datering (X61) Poz-147633: Trækul af birk dateret til 2170 BP (+/- 35). Kalibreret ved hjælp af Oxcal 4.4.2 til 352-289 BC (46,3%), 236-101 BC (48,2%) eller 67-60 BC (0,9%).

Grav A769

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt fyld med få brændte knoglefragmenter. Graven var 29 cm i diameter og 9 cm dyb. Anlægget tolkes som en brandgrav baseret på beliggenheden

ved de øvrige grave og tilstedeværelsen af få hvidbrændte knoglefragmenter.

Grav A770

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven er 33 cm i diameter og 13 cm dyb. Graven indeholdt 530 g keramik og 942 g humane knogler. Knoglematerialet stammer fra kranie, under- og overekstremiteter, hænder/fødder, fødder og vertebrae fra et voksent individ og muligvis en kvinde. Keramikken stammer fra mindst to kar: Et lille kar og et mellemstort kar. Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret til førromersk jernalder per. II-III (ca. 230-90 f.Kr.), og keramikken dateres til samme periode.

Fund: X78 og X79.

¹⁴C-datering (X74) Poz-147635: Trækul af el dateret til 2160 BP (+/- 35). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 359-276 BC (34,9%), 321-244 BC (2,3 %), 235-93 BC (55,0%) eller 76-55 BC (3,3%).

Grav A771

Mulig brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt fyld. Graven er 32 cm i diameter og 8 cm dyb. Der var ingen genstande i graven, så anlægget tolkes som en brandgrav baseret på de øvrige grave i området.

Grav A793

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven var 34 cm i diameter og 9 cm dyb. Graven indeholdt 187 g keramik og 392 g humane knogler. Knoglematerialet stammer fra kranie, over-/underkrop og hænder. Det var ikke muligt at estimere hverken alder eller køn. Keramikken stammer fra mindst et kar. Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret til overgangen mellem yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder (ca. 600-400 f.Kr.).

Fund: X223 og X224.

¹⁴C-datering (X75) Poz-147636: Trækul af el dateret til 2455 BP (+/- 30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 755-680 BC (27,7%), 670-607 BC (17,1%) eller 596-414 BC (50,6%).

Grav A795

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Den var orienteret øst-vest, 102 cm lang, 37 cm bred og 9 cm dyb. Graven var forstyrret

af dyr/rødder, og det er muligt, at det har været to grave, som lå tæt på hinanden. Anlægget indeholdt 2.289 g keramik og 146 g knogler, hvoraf 1 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, ribben, bækken, vertebrae og over-/underkrop. Det var ikke muligt at estimere køn eller alder. Keramikskårene stammer fra mindst fem kar: Et fad/skål, et lille kar og et mellemstort kar. Nogle af skårene var sekundært varmpåvirkede, men ikke deformerede. Graven dateres på baggrund af keramikken til det første århundrede af ældre romersk jernalder.

Fund: X82 og X85.

Grav A813

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul og brændte knoglefragmenter. Graven var 36 cm i diameter, 8 cm dyb og indeholdt 11 g keramik og 46 g humane knogler. Knoglerne stammer fra kranie og ribben fra et barn på 0-14 år. Keramikskårene repræsenterer mindst to kar. Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret til førromersk jernalder per. II-III (ca. 200-50 f.Kr.).

Fund: X231 og X232.

¹⁴C-datering (X91) Poz-147639: Trækul fra el dateret til 2110 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 339-326 BC (2,7%) eller 199-46 BC (92,7%).

Grav A814

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, enkelte keramikskår og brændte knoglefragmenter. Graven var 36 cm i diameter, 20 cm dyb og indeholdt 34 g keramik og 335 g knogler, hvoraf 1 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, vertebrae, bækken, hænder og fødder fra et individ, som er ældre end 14 år. Keramikskårene repræsenterer mindst et kar. Korn fra graven er ¹⁴C-datering til vikingetiden, men da graven ligger i forbindelse med de øvrige grave, er tilstedeværelsen af kornet tolket som en senere forstyrrelse. Gravens dateres derfor til yngre førromersk datering på baggrund af de øvrige grave i området.

Fund: X229 og X230.

¹⁴C-datering (X93) Poz-147892: Rug dateret til 1135 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 774-787 AD (3,9%), 830-855 AD (5,5 %) eller 873-993 AD (86,1%).

Grav A819

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven indeholdt 699 g keramik og 33 g humane knogler. Knoglematerialet stammer fra kranie, og derudover var der fragmenter af rørknogler, som ikke kunne bestemmes nærmere. Det var ikke muligt at estimere alder eller køn. Keramikskårene repræsenterer mindst seks lerkar: Et lille kar, to mellemstore kar, et stort kar og et fodbæger. Flere er skårene er sekundært varmpåvirkede, men ikke deformerede. Trækul af birk fra graven er ¹⁴C-dateret til yngre førromersk jernalder (ca. 160-9 f.Kr.), mens keramikken dateres til det sidste århundrede af yngre førromersk jernalder.

Fund: X83, X233 og X241.

¹⁴C-datering (X94) Poz-148000: Trækul af birk dateret til 2110 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 339-326 BC (2,7%) eller 199-46 BC (92,7%).

¹⁴C-datering (X241) Poz-147631: Trækul af birk dateret til 2070 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af Oxcal 4.4.2 til 169 BC-9 AD (95,4%).

Grav A824

Bunden af en urnegrav, som var var 30 cm i diameter og 16 cm dyb. Fylden i urnen bestod af sortbrunt, humøst sand med keramikskår, brændte knoglefragmenter og en bronzedråbe. Graven indeholdt 1.111 g keramik inkl. urnen og 1.425 g knogler, hvoraf 28 g hidrører fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, brystkasse, rygsøjle, bækken, overekstremiteter og hænder fra et individ på 18-40 år. Keramikskårene stammer fra mindst et lerkar: Et mellemstort/stort kar. Graven dateres til yngre førromersk jernalder på baggrund af de øvrige grave i området.

Fund: X102, X235, X236, X237 og X238.

Grav A825

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven var 30 cm i diameter og 17 cm dyb. Graven indeholdt 466 g keramik og 699 g knogler, hvoraf 24 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale repræsenterer kranie, over-/underkrop, overekstremiteter, vertebrae og hænder fra et individ, som er ældre end 14 år og muligvis en kvinde. Keramikskårene er fra mindst tre lerkar: Et fad/skål og to mellemstore kar. En hank var sekundært varmpåvirket, men ikke

deformeret. Keramikken i graven dateres til det sidste århundrede af yngre førromersk jernalder.

Fund: X103 og X104.

Grav A826

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven var 41 cm i diameter, 25 cm dyb og indeholdt 3.390 g keramik og 890 g knogler, hvoraf 22 g er fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, underekstremiteter, hænder, fødder og ribben fra mand på 18-40 år. Keramikken repræsenterer mindst fire lerkar: Et lille kar, to mellemstore kar og et stort kar. Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret til yngre førromersk jernalder og begyndelsen af ældre romersk jernalder (ca. 121-62 f.Kr.), mens keramikken dateres til de sidste to århundreder af førromersk jernalder.

Fund: X95 og X96.

¹⁴C-datering (X90) Poz-147547: Trækul af el dateret til 2040 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 151-131 BC (3,0%) eller 121 BC-62 AD (92,7%).

Grav A827

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter samt jernfragmenter. Graven var 32 cm i diameter, 24 cm dyb og indeholdt 542 g keramik og 1.725 g humane knogler. Knoglematerialet stammer fra kranie, hænder, fødder, bækken, vertebrae og ribben fra en mand på 18-40 år. Keramikken udgøres af mindst to lerkar: En kop og et stort kar. Skår fra begge kar var deformerede pga. varmpåvirkning. Jernfragmenter er sandsynligvis fra et remspænde. Trækul af birk fra graven er ¹⁴C-dateret til førromersk jernalder per. II og III (ca. 230-90 f.Kr.), mens keramikken er dateret til det sidste århundrede af yngre førromersk jernalder.

Fund: X102, X109, X235, X236, X237 og X238.

¹⁴C-datering (X108) Poz-147530: Trækul af birk dateret til 2150 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 353-285 BC (27,8%), 229-92 BC (63,1%) eller 77-54 BC (4,6%).

Grav A830

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven var 28 cm i diameter, 24 cm dyb og indeholdt 152 g keramik og 415 g knogler, hvoraf 1 g stammer fra dyr. Det humane knoglemateriale udgøres

af kranie, over-/underkrop, hænder og vertebrae fra et individ på mindst 14 år, men da kraniefragmenter er forholdsvis tynde, kan det ikke udelukkes, at de er fra et barn. Keramikskårene stammer fra mindst et kar. Trækul af birk fra graven er ¹⁴C-dateret til yngre førromersk jernalder per. III (ca. 160-0 f.Kr.).

Fund: X114 og X115.

¹⁴C-datering (X112) Poz-147640: Trækul af birk dateret til 2070 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 148-136 BC (6,7%), 112-41 BC (57,0%) eller 9-1 BC (4,6%).

Grav A833

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik, brændte knoglefragmenter og jern. Graven var 38 cm i diameter, 10 cm dyb og indeholdt 38 g keramik og 934 g knogler, hvoraf 70 g er fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, over-/underkrop, hænder, vertebrae og ribben fra et individ på mindst 14 år, men da kraniefragmenter er forholdsvis tynde, kan det ikke udelukkes, at de er fra et barn. Keramikskårene repræsenterer mindst to lerkar. I graven var også en jernkniv (X217). Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret til overgangen mellem yngre førromersk jernalder og ældre romersk jernalder.

Fund: X118, X119 og X217.

¹⁴C-datering (X120) Poz-147641: Trækul fra el dateret til 1990 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 46 BC-85 AD (88,2%) eller 95-117 AD (7,3%).

Grav A834

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven var 52 cm i diameter, 14 cm dyb og indeholdt 1.211 g keramik og 349 g knogler, hvoraf 8 g er fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, over-/underkrop, overekstremiteter og ribben fra et barn på 0-14 år. Keramikskårene er fra mindst tre mellemstore kar Tre. Trækul af el fra graven er ¹⁴C-dateret til førromersk jernalder per. II og III (ca. 200-40 f.Kr.), mens keramikken dateres til de to sidste århundreder af førromersk jernalder.

Fund: X113 og X117.

¹⁴C-datering (X116) Poz-147531: Trækul af el dateret til 2100 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 334-331 BC (0,5%) eller 198-42 BC (95 %).

Grav A1142

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, brændt ler, enkelte keramikskår og brændte knoglefragmenter. Graven er 52 cm i diameter, 22 cm dyb og indeholdt 53 g keramik og 1 g humane knogler, som repræsenteres af rørknoglefragmenter, som ikke kan bestemmes. Keramikskårene stammer fra mindst et kar. Graven er dateret til overgangen mellem yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder baseret på placeringen ved siden af grav A1143. Der kan dog sås tvivl om ¹⁴C-dateringen af grav A1143.

Fund: X125 og X222.

Grav A1143

Brandpletgrav bestående af mørkt, brunsort, humøst sand med trækul, brændt ler og brændte knoglefragmenter. Graven er 54 cm i diameter, 12 cm dyb og indeholdt 8 g humane knogler. Bygkorn fra brandgraven er ¹⁴C-dateret til overgangen mellem yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder. Det er påfaldende, at begge grave, som er ¹⁴C-dateret på kornprøver, adskiller sig fra de øvrige grave (se A814). Det er dog muligt, at gravene A1142 og A1143 skal tolkes som de tidligste brandgrave på pladsen.

Fund: X126.

¹⁴C-datering (X124) Poz-147001: Byg dateret til 2405 BP (+/-30). Kalibreret ved hjælp af OxCal 4.4.2 til 735-695 BC (7,6%), 664-649 BC (3,6%) eller 547-399 BC (84,2%).

Grav A2243

Brandpletgrav bestående af mørkt, sortbrunt, humøst sand med trækul, keramik og brændte knoglefragmenter. Graven var 30 cm i diameter, 13 cm dyb og indeholdt 11 g keramik og 735 g knogler, hvoraf 2 g er fra dyr. Det humane knoglemateriale stammer fra kranie, brystkasse, rygsøjle, bækken, overekstremiteter og underekstremiteter fra et individ på 18-40 år. Blandt knoglerne var også et fragment af en bennål. Keramikskårene er fra mindst et lerkar. Graven ligger et stykke fra de øvrige grave og dateres til yngre førromersk jernalder og ældre romersk jernalder baseret på keramikken.

Fund: X201, X225 og X226.

Lars Egholm Nielsen,
Nordjyske Museer

Sdr. Tranders

Bebyggelse gennem 1.300 år fra yngre bronzealder til ældre germansk jernalder

Keywords: Kulturlag, Bebyggelseskontinuitet, Typologi, Landsbyer, Gravplads

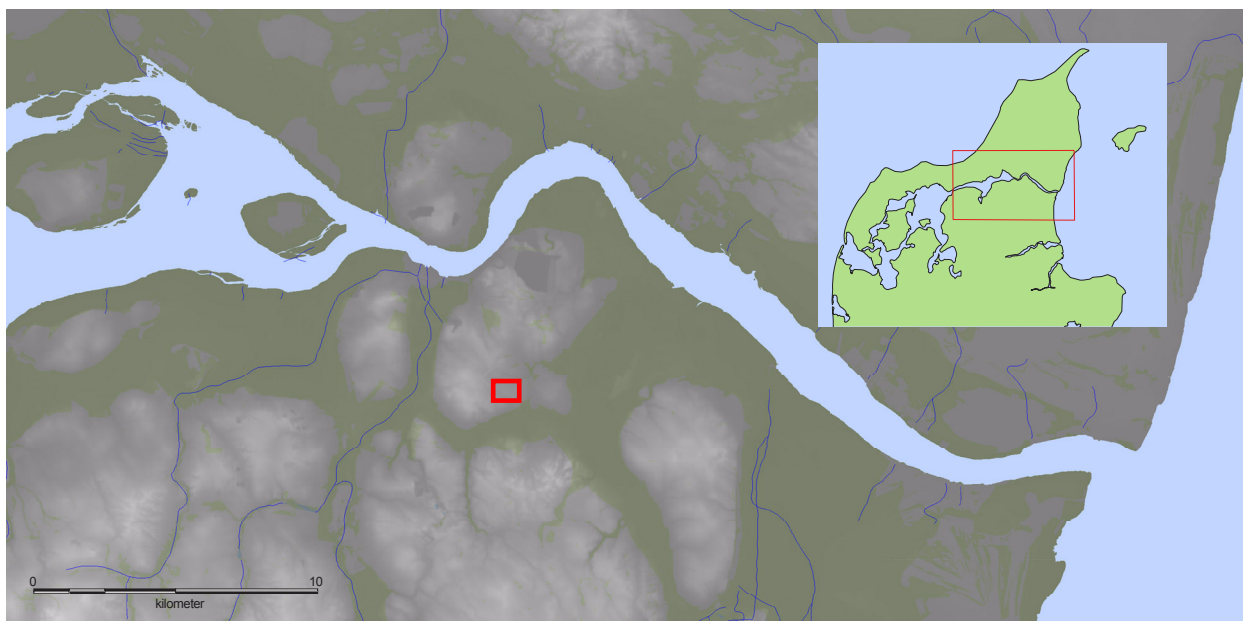
Abstract

Sdr. Tranders landsbykomplekset viser en bebyggelseskontinuitet som ikke ses i det nordjyske materiale. Lokaliteten ved Sdr. Tranders har været bebygget igennem ca. 1.300 år fra yngre bronzealder til yngre jernalder. Bebyggelsen opstår i yngre bronzealder per. VI med spredte enkeltliggende gård, men samles allerede i ældre førromersk jernalder til en landsby. Landsbystrukturen ændrer sig flere gange igennem jernalderen, ligesom hele landsbyen i yngre romersk jernalder flyttes mod øst, og samtidig anlægges også en gravplads syd for landsbyen. Der ses en markant forskel i byggetraditionen gennem de forskellige faser af landsbyen. Lokalitetens sammenbrud falder sammen med overgangen mellem ældre og yngre germansk jernalder og ses bl.a. ved en række ¹⁴C-dateringer og kan måske kædes sammen med de store vulkanudbrud og de efterfølgende klimaforandringer i årene efter 536 e.Kr.

Indledning

I udkanten af Aalborg, hvor Aalborg Universitet og Universitetssygehuset dominerer bydelen, ligger en række bopladskomplekser fra ældre og yngre jernalder, som gennem de sidste 25 år løbende er blevet undersøgt. Lokaliteterne ligger på den sydøstlige del af Tranders-kridtøen, som er en af tre kridtøer, der omkranser det nuværende Aalborg ved den østlige Limfjords smalleste sted (fig. 1).

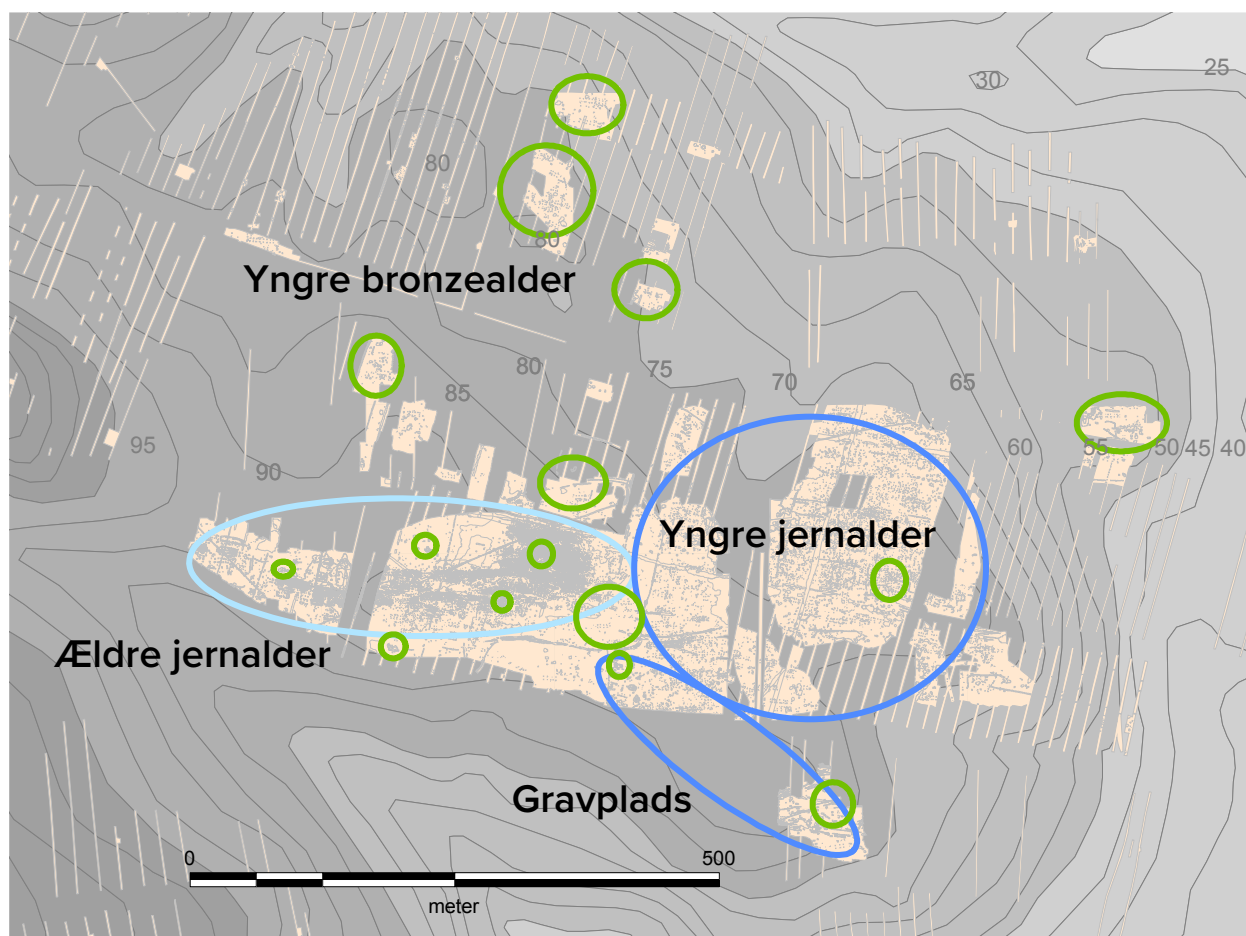
Kridtøen rummer en række bopladser fra ældre jernalder med bemærkelsesværdige gode bevaringsforhold med tykke kulturlag, detaljerede huskonstruktioner, store keramikmaterialer og velbevarede knoglematerialer.

Figur 1. Den østlige Limfjord med Sdr. Tranders-udgravningerne markeret med en rød firkant.

I denne artikel fremlægges nogle af resultaterne fra en række udgravninger på plateauet vest for middelalderlandsbyen Sdr. Tranders. Bebyggelsen består af fem større udgravningskampagner og en række mindre, som tilsammen afdækker det meste af en bebyggelse med en dateringsramme fra yngre bronzealders periode VI til begyndelsen af yngre germansk jernalder (ca. 700 f.Kr. til 550/570 e.Kr.). Der er undersøgt omkring 400 hustomter, hvoraf ca. halvdelen er indlejret i kulturlag med kridtgulve, ildsteder og stenlægninger.

Sdr. Tranders-lokaliteten er en af de få pladser i Nordjylland med kontinuitet gennem ældre og yngre jernalder, hvor de fleste andre lokaliteter har bebyggelse fra enten den ene eller den anden periode. Bebyggelsens lange kontinuitet kan belyse nogle skift i samskudsstrukturen gennem bl.a. hustyper, genstande og det store knoglemateriale. Således vil fokus i denne artikel være på de forandringer, udviklinger eller brud, der ses i det arkæologiske materiale over tid og knap så meget på de enkelte huskonstruktioner eller lignende. Dog er en overordnet præsentation af pladsen nødvendig for at kunne belyse de enkelte skift i materialet.

Figur 2. Sdr. Tranders-bopladskompleksets overordnede elementer i form af spredt bebyggelse fra yngre bronzealder (grønne), kulturlagsplads fra ældre jernalder (lyseblå), landsby med tilhørende

gravplads fra yngre jernalder (blå). Baggrundskort i form af højdekoter i 5 fods interval. Det højeste terræn er de mørkeste koter og det laveste terræn er de lyseste koter.

Sdr. Tranders bebyggelseskomplekset

I dette afsnit fremlægges de overordnede elementer, som bebyggelsen består af. Det er både de enkelte faser, men også bemærkelsesværdige anlæg, som bidrager til forståelsen af pladsen.

Lokaliteten er udgravet over en periode på 15 år fra 2004 til 2019, hvor der i alt er lavet 18 store og mindre undersøgelser i et område på ca. 75 ha. Den består overordnet af en kulturlagsplads fra ældre jernalder i den vestlige del, en bebyggelse uden kulturlag fra yngre romersk til ældre germansk jernalder i den østlige del og i tilknytning til denne en gravplads fra den samme periode i den sydøstlige del af lokaliteten (fig. 2).

Den vestligste del af kulturlagspladsen samt den sydøstlige del af gravpladsen blev undersøgt i 2004 og 2005 og var sammen med Nr. Hedegård-byhøjen 900 m mod nord med til at sætte fokus på området. Før disse undersøgelser var området landbrugsjord, og der var kun enkelte registreringer af opløjede gulvlag og opsamlende keramikskår. De efterfølgende år blev der gennemført flere mindre udgravninger forud for anlæggelsen af fjernvarme, veje og cykelstier samt mindre udstykninger. I 2015 blev den østlige del af området udstykket og store dele af yngre jernalderbopladsen blev undersøgt i 2015 og 2016. I 2017 til 2019 blev den centrale del med kulturlag fra ældre jernalder undersøgt, og der kan nu tegnes et næsten komplet billede af bebyggelsen gennem knap 1300 år.¹ De mange undersøgelser i området bidrager hver især med brikker til det store Big Data puslespil, hvor ¹⁴C-dateringer, hustyper, placering i landskabet, stratigrafiske relationer, typologiske elementer og makrofossiler alle indgår i beskrivelsen af de overordnede strukturer og tendenser.

De overordnede faser

Bopladsen er overordnet inddelt i fem faser, som er direkte relateret til den traditionelle kronologiske inddeling af perioderne. Faserne er mellem 160 og 400 år lange, og faseinddelingen markerer hver især også en overgang eller brud/skift i materialet.

Yngre bronzealder periode VI	700-525/500 f.Kr.
Ældre førromersk jernalder	525/500-200/160 f.Kr.
Yngre førromersk jernalder	200/160-1 f.Kr.
Ældre romersk jernalder	1-160 e.Kr.
Yngre romersk og ældre germansk jernalder	160-550 e.Kr.

Overgangen mellem bronzealder og jernalder er almindeligvis sat til omkring 525/500 f.Kr., og den opretholdes i dette arbejde. Overgangen mellem ældre og yngre førromersk diskuteres stadig. Jes Martens og Claus Kjeld Jensen satte overgangen omkring 250-200 f.Kr., mens keramikronologien for Tranders-kridtøen peger på et skifte helt nede omkring 160 f.Kr.² I dette arbejde sættes overgangen til 200/160 f.Kr. Overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder sættes almindeligvis til omkring 150/160 e.Kr.³

Keramikken fra ældre jernalder er analyseret af museumsinspektør Niels Haue.⁴ Her er alle daterende skår fra sikre kontekster gennemgået og analyseret på over 50 forskellige variabler. Analysen er en del af en samlet analyse af keramikken fra Tranders-krid-

tøen, hvor de store bopladskomplekser/byhøje Nr. Tranders og Postgården VI også er analyseret.⁵ Keramikanalysen underinddeler de fire ældste faser af Sdr. Tranders-komplekset i 12 keramikfaser. Det er langt fra alle huse, der kan placeres i keramikfaserne. Analysen er baseret på en gennemgang af over 10.500 typebestemte skår, hvoraf omkring 25 % er fra Sdr. Tranders. Analysen er sammenkædet med en række ¹⁴C-dateringer fra de keramikdaterede anlæg samt metalfund.

Keramikfaserne kan dateres som følgende:⁶

- KF 0 må tilskrives den sene del af BA (periode VI) og dateres i denne sammenhæng til ca. 700-545 f.Kr, hvor overgangen til jernalderen er benævnt keramikfase 0/1 og placeres 545-500 f.Kr.
- KF 1 modsvare delvist Beckers periode Ia og tilskrives den tidligste jernalder. Fasen dateres tentativt til 500-425 f.Kr.
- KF 2 dateres med baggrund i ¹⁴C-dateringerne tentativt til 425-360 f.Kr.
- KF 3 må med udgangspunkt i ¹⁴C-dateringerne dateres til 360-285 f.Kr.
- KF 4 markerer den yngste fase af ældre førromersk jernalder og dateres til 285-160 f.Kr.
- KF 5 modsvare den ældste del af yngre førromersk jernalder og må på baggrund af flere ¹⁴C-dateringer placeres i perioden 160-115 f.Kr.
- KF 6 dateres til 115-80 f.Kr.
- KF 7 dateres til 80-30 f.Kr.
- KF 8 modsvare Beckers periode IIIb og dateres tentativt til 30 f.Kr.-10 e.Kr.
- KF 9 må ud fra ¹⁴C-dateringerne tilskrives ældre romersk jernalder B1 og modsvare stort set 1. årh. e.Kr.
- KF 10 tilskrives ældre romersk jernalder B2 og ophører ca. 160 e.Kr.

Sdr. Tranders-komplekset omfatter 404 bygninger (langhuse, udhuse, staklader og grubehuse), hvoraf 62 er ¹⁴C-daterede (ca. 15 %), 48 er keramikdaterede (ca. 12 %), 200 er hustypologisk eller stratigrafisk daterede, og 98 er udaterede. Det er primært huse fra de to store og også nyeste udgravningskampagner Sdr. Tranders III og Sdr. Tranders II, der er naturvidenskabeligt daterede. Der foreligger i alt 226 ¹⁴C-dateringer fra Sdr. Tranders-komplekset. Langt de fleste huse eller overordnede konstruktioner, som er naturviden-

skabeligt dateret, har tre dateringer, og udover husene er en række gruber, grøfter og grave ¹⁴C-daterede. Ved anlæg med flere dateringer er disse blevet kombineret i OxCal online, for at kunne indsnævne dateringsusikkerheden.

Husenes levealder er i de enkelte faser anvendt til at udregne hvor mange samtidige huse, der statistisk har været i landsbyen. Her er det væsentligt at definere den formodede levealder på et jernalderhus, hvilket der i litteraturen er forskellig opfattelse af.⁷ Som udgangspunkt antages et hus fra ældre førromersk jernalder at have en levetid på omkring 30 år. Huse fra denne periode ses ofte i den originale grundplan uden udskiftninger af den tagbærende konstruktion. Således regnes huset for at være opført til en generation uden nævneværdige reparationer. I løbet af yngre førromersk jernalder begynder husene at få flere og flere udskiftninger i den tagbærende konstruktion, nogle af husene forlænges, og der ses mange og gentagne reparationer af fx gulvlag. Således opfattes husene nu at have en længere levetid end de mere simple huse fra ældre førromersk jernalder. I ældre romersk jernalder ses gentagne udskiftninger af den tagbærende konstruktion i løbet af husets levetid, hvor et sandt virvar af stolpehuller ses indenfor husets vægforløb. Sammenlignet med at husene får større og kraftigere stolper, bedømt ud fra de store stolpehulsnedgravninger, kan man med rimelighed sætte levetiden for husene fra ældre romersk jernalders til 40-50 år.

Den intensive brug af kridt som bygningsmateriale gennem ældre jernalder er til dels en regional udnyttelse af en almindelig forekomst af råstoffer, men måske også en snedig konstruktionsdetalje som kan forlænge stolpernes levetid som foreslået af Jesper Hansen. Her fremlægges det, at det basiske kridt kan hæmme svampewæksten i gulvniveauet, hvor stolpen er mest udsat og måske forlænge dens levetid.⁸

I yngre jernalder er de nordjyske huse igen kendetegnet ved simple grundplaner uden de store udskiftninger i den tagbærende konstruktion. Således regnes med en levetid på omkring 30 år for periodens langhuse.

Sammenligner man faseinddelingen på Sdr. Tranders med byhøjene i den østlige Limfjord, ser man et langt mere nuanceret billede på de kulturlagstunge byhøje, hvor især kridtgulve, profiler, sandflugt, parcelstruktur, bevaringsforhold, keramik- og hustypologi er de bærende hjælpemidler til at underindele byhøjene i faser. Nr. Tranders har således 14-16 faser fordelt på perioden 500 f.Kr. til ca. 150 e.Kr., mens Nr. Hedegård har ti faser (inklusive to sandflugtsfaser) fordelt på perioden 600 f.Kr. til 100 e.Kr.⁹

Det komplette fravær af hegn omkring gårdsenhederne i Sdr. Tranders og i størstedelen af Nordjylland i ældre jernalder besværliggør tolkninger af fx samtidighed mellem hovedhus og udhuse, nabogårde og landsbyinddeling generelt. Dette nordjyske træk med manglende hegn fordrer et større fokus på udvikling af regionale hustypologier, fundtypologier og stratigrafiske iagttagelser. En gård vil i denne fremlæggelse betegne et langhus/hovedhus, der eventuelt er kombineret med et eller flere udhuse.

Yngre bronzealders enkeltgårde og grubekomplekser

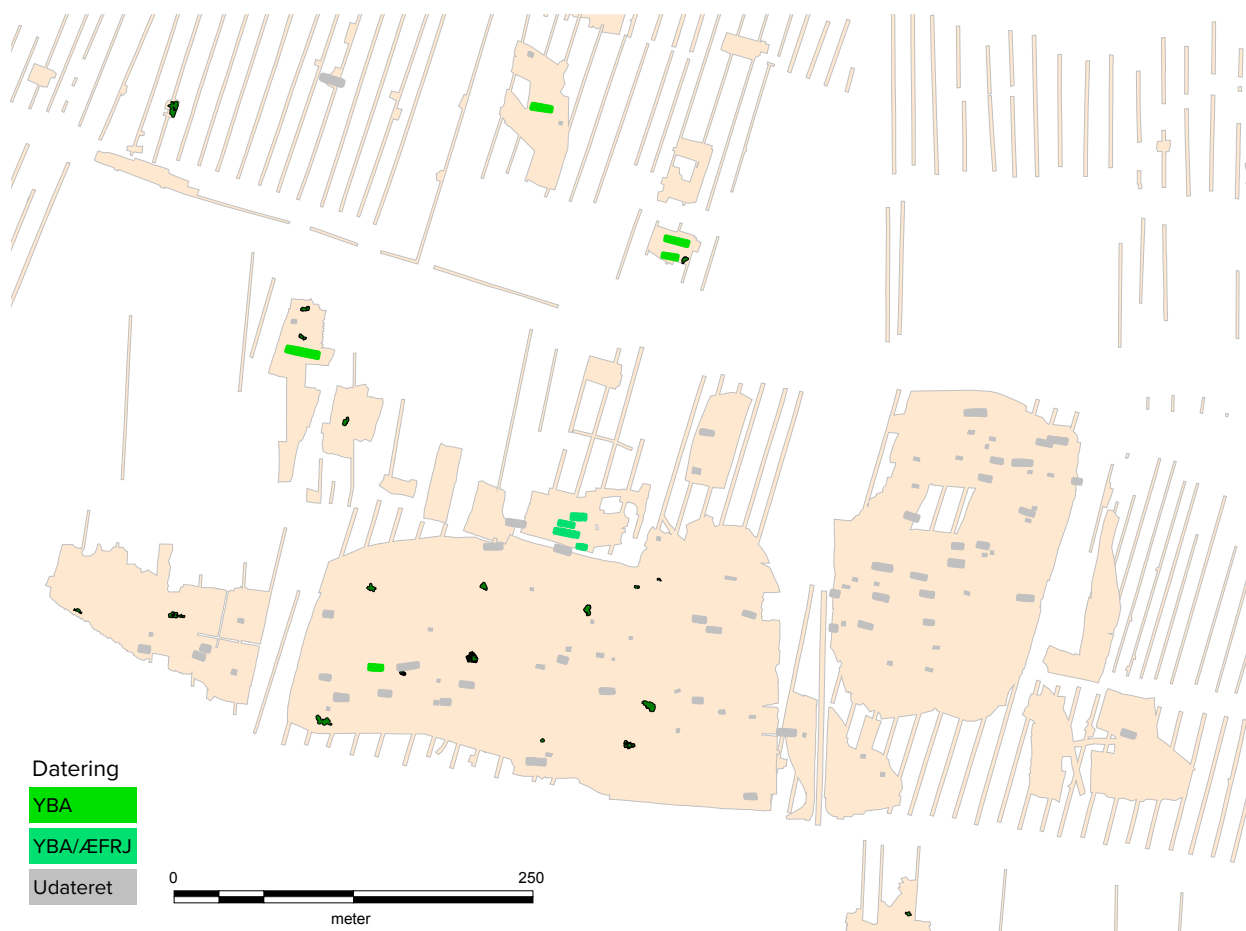
De ældste registreringer som relateres til bebyggelsen, er en række grubekomplekser fra yngre bronzealder, som ligger i samme område som den senere kulturlagsplads (fig. 3). Dertil er et enkelt hus i to faser ¹⁴C-dateret til periode VI.¹⁰ Husets datering er baseret på en knogle fra grebningen i huset.

Grubekomplekserne er overvejende ensartet i konstruktion i form af gentagne nedgravninger inden for samme afgrænsede område, men forskellig i opfylden. Det vil sige, at nogle grubekomplekser indeholder en stor mængde genstande, mens andre er næsten fundtomme. Fire af grubekomplekserne er keramikdaterede og indgår i keramiktypologien for Tranders-kridtøen. De placeres i keramikfase 0. Keramikfasen er i enkelte gruber blevet kronologisk sammenstillet med andre typologiske fundtyper eller med naturvidenskabelige dateringer. Fx i grube A1620 hvor et stort keramikmateriale, en stangnål af bronze og ¹⁴C-dateringer alle peger mod yngre bronzealder periode VI.

De omkringliggende undersøgelser har afdækket en række huse fra yngre bronzealder. Ved mange af undersøgelserne er der udgravet gruber og grubekomplekser fra perioden, og ofte ligger disse til grund for dateringen af husene.

Ved ÅHM 5867 Thomas Manns Vej er to huse dateret til yngre bronzealder. Husene opfattes som en gårdsenhed, og kun det ene er ¹⁴C-dateret.¹¹ Ved ÅHM 6363 Thomas Manns vej II er to huse typologisk dateret til yngre bronzealder. Dateringen er tvivlsom, da husene ligger blandt en række af huse, der er ¹⁴C-daterede til ældre/ yngre romersk jernalder.¹²

Umiddelbart nord for det store udgravningsfelt ligger udgravningen Sdr. Tranders IV, som er udgravet i 2017. Her er registreret fire huse fra overgangen mellem yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder. Dateringen er baseret på en enkelt ¹⁴C-datering fra stolpehulsfylden i et hus, og de andre huse er blevet tolket som mere eller mindre samtidig med denne.¹³ Husene er ikke umiddel-

Figur 3. Yngre bronzealders huse og grubekomplekser. De grønne huse er dateret til yngre bronzealder eller overgangen mellem yngre bronzealder og ældre førromersk jernalder. De grå huse er udaterede. Grubekomplekserne (mørkegrønne) ligger

spredt i landskabet på små plateaufremspring sammen med samtidige huse. I området med det senere jernalderkulturlag er kun få bronzealderhuse erkendt, men der findes flere grubekomplekser fra perioden.

bart typologisk genkendelige, og de skal sandsynligvis ses i sammenhæng med den store mængde af huse fra ældre førromersk jernalder, der senere fremkom syd for udgravningsfeltet.

Ved ÅHM 5380 Trandersgård blev hus A256 dateret til yngre bronzealder på baggrund af en række gruber i området med keramik fra perioden. Huset er på grund af længde og bredde atypisk for perioden og skal nok snarere dateres til yngre romersk jernalder.

Ved fremtidige analyser bør supplerende ¹⁴C-dateringer fra de gamle undersøgelser inddrages, men for nuværende må man forholde sig kritisk til de gamle tolkninger og foreslåede dateringer

og anvende de nyeste typologier og keramikstudier. Der er en anderledes ballast i tolkningerne af gruber med keramik fra de gamle udgravninger. Her viser fundbilledet, at der findes grubekomplekser og enkeltliggende gruber fra yngre bronzealder spredt i hele området.

De store grubekomplekseres tilstedeværelse i området omkring kulturlaget er et udtryk for, at bebyggelsen skal finde sin begyndelse i slutningen af bronzealderen. Normalt optræder grubekomplekserne i umiddelbar nærhed af samtidige bebyggelser, men dette er ikke påvist i området ved kulturlaget. Det kan dog ikke udelukkes, at der har været en række samtidige huse, men levn fra disse er sandsynligvis forsvundet i den enorme mængde af senere anlægspor i kulturlaget.

Baseret på materialet fra yngre bronzealder kan man konkludere, at bebyggelsen er spredt rundt i området og placeret på små plateaufremspring, der først i ældre førromersk jernalder bliver samlet til en central bebyggelse. Denne landsbydannelse i ældre førromersk jernalder er bemærkelsesværdig, men ikke unik.

Sammenligner man resultaterne fra Sdr. Tranders med Nr. Hedegård, som ligger blot 900 m mod nord, er det påfaldende, at de to lokaliteter begge grundlægges i yngre bronzealder. På Nr. Hedegård ses den ældste fase (fase 5a) ved ti huse af varierende størrelse, som er opført inden for et begrænset areal, mens husene i Sdr. Tranders stort set ikke kan registreres eller ligger meget spredt, og den ældste fase skal findes i anlæggelsen af grubekomplekserne. På Nr. Hedegård ses lignende grubekomplekser beskrevet som materiale-tagningsgruber.¹⁴ Når man tænker på, at der må have været flere huse i den ældste fase i Sdr. Tranders, har de to lokaliteter et nogenlunde ensartet forløb. Dog er sandflugten på Nr. Hedegård et resultat af flere lokale hændelser, idet den ikke ses i Sdr. Tranders.

Ældre jernalderboplads med kulturlag

Bopladskompleksets mest intensive bebyggelsesspor er fra ældre jernalder og er delvist dækket af kulturlag. Kulturlagspladsen strækker sig over flere udgravningskampagner, men skal betragtes som en enhed og behandles samlet.¹⁵

I løbet af førromersk jernalder vokser bebyggelsen relativt hurtigt ud over det område, hvor kulturlaget i løbet af perioden opstår. Bebyggelsens areal er omkring 30.000 m² og udgør et ca. 400 m langt øst-vestligt forløb, der i den vestlige del er ca. 60 m bredt og den østlige del ca. 100 m bredt. Kulturlaget dækker omtrent halvdel af landsbyen, og i den østlige del, hvor der også ses den største

koncentration af huse, er laget tykkest og op til 50-60 cm. Kulturlaget indeholder stenlægninger, kridtgulve, ildsteder og grebninger fra huse. Laget opstod dels ved akkumuleret affald fra den intensive bebyggelse, dels ved udjævnede tørvevægge fra bygninger. Kulturlaget kunne ikke ses i landskabet forud for undersøgelserne, og pladsen tolkes derfor ikke som en byhøj. I ældre romersk jernalder ses der enkelte områder i den vestlige del af kulturlaget med sekvenser af op til fire huse på samme sted inden for et lille område, hvor man kan tale om en egentlig parcelstruktur, men ellers er bygningerne spredt ud over hele kulturlaget.

Huse på kulturlagspladserne indeholder mange konstruktionsdetaljer, som bebyggelser uden kulturlag ikke bidrager med, men dette kan også være en svaghed. Kulturlagene rummer enorme mængder af anlægsspor, og de enkelte huskonstruktioner kendetegnes ved en stor detaljeringsgrad. Hvis husene ligger i en stram parcelstruktur og er genopført eller ombygget samme sted, kan det være svært at udrede husenes grundplaner. De mange anlægsspor gør det vanskeligt at isolere de enkelte faser, og trods de fantastiske bevaringsforhold bliver udredningen af husene meget vanskelig.

Der er overordnet udskilt tre faser i kulturlagspladsen. En fase fra ældre førromersk, en fase fra yngre førromersk og en fase fra ældre romersk jernalder. Dertil kommer en række huse, som overordnet kan dateres til enten førromersk jernalder, romersk jernalder eller ældre jernalder foruden en restgruppe af udaterede huse.

Faserne er primært udredt på baggrund af typologiske dateringer af huse, ud fra keramik og andre genstande samt stratigrafiske iagttagelser. Sammenlignet med byhøjene Nr. Hedegård og Nr. Tranders, hvor faseinddelingerne er opdelt i perioder ned til 50 år, skal faserne på Sdr. Tranders betragtes som en overordnet kronologisk opdeling af materialet.¹⁶

Ligesom på byhøjene er der i Sdr. Tranders generel mangel på territoriemarkeringer i form af hegn rundt om gårdsenhederne, hvilket giver en vanskelig sammenkædning af gårdsenheder i form af hovedhuse og udhuse og dermed faser. Byhøjenes tykkere kulturlag med flere indlejrede kridtgulve, og den mere intensive anvendelse af profiler i udgravningen, bidrager til en faseinddeling baseret på stratigrafiske iagttagelser. Denne mulighed for store stratigrafiske faseudredninger mangler på Sdr. Tranders, hvilket skyldes den anvendte udgravningsmetode med få balke. Udgravningsmetoden blev udarbejdet på baggrund af erfaringer fra andre kulturlagspladser og byhøje i området. Den moderne nedpløjning

af øverste niveau, den store horisontale udstrækning af kulturlaget med spredt anlægsintensitet, samt den økonomiske byrde var alle afgørende faktorer for at fravælge flere gennemgående balke.

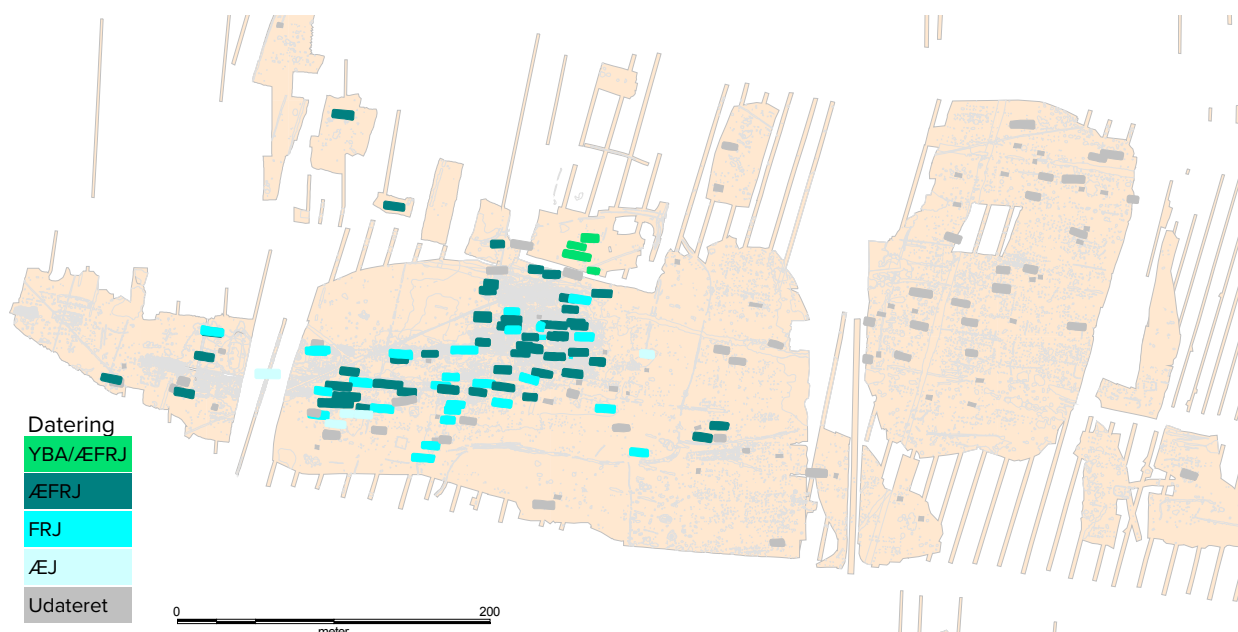
Fase ældre førromersk jernalder

Fasen dateres fra ca. 525/500 f.Kr. til 200/160 f.Kr. og består af minimum 51 langhuse. Dertil 29 langhuse med dateringen førromersk jernalder og yderligere otte udaterede bygninger inden for samme område (fig. 4). Af bygningerne fra ældre førromersk jernalder er 27 dateret ved keramik, 19 er hustypologisk daterede, og syv er ¹⁴C-daterede, hvoraf det ene hus også er keramikdateret.

Keramikfaserne 1-4 omfatter ældre førromersk jernalder, og der ses følgende fordeling af bygninger i de enkelte keramikfaser:

Keramikfase 1	1 bygning
Keramikfase 1-4	2 bygninger
Keramikfase 2	7 bygninger
Keramikfase 3	13 bygninger
Keramikfase 4	4 bygninger

De syv ¹⁴C-daterede bygninger fordeles sig med to i keramikfase 1-2, to i keramikfase 2, to i keramikfase 3 og en i keramikfase 3-4.

Figur 4. Landsbyen fra ældre førromersk jernalder. Der er vist huse dateret til yngre bronzealder/ældre

førromersk jernalder, ældre førromersk jernalder, førromersk jernalder, ældre jernalder og udaterede.

Sammenlagt er der således 12 bygninger i den ældre del af perioden fra 525/500 til 360 f.Kr. og 17 bygninger i den yngre del af perioden fra 360 til 200/160 f.Kr. Dertil er der bygninger med bredere dateringer, hvoraf flere statistisk også kan være fra denne fase.

Hvis man antager, at en bygnings funktionsfase har været omkring 30 år, repræsenterer de 51 bygninger fra ældre førromersk jernalder i gennemsnit fire-fem samtidige gårde, hvor der gennem perioden også ses en gradvis forøgelse i antallet af langhuse. Hvis man blot antager, at husets funktionsfase er 25 år, er der tale om tre-fire samtidige gårde fordelt ud over den omtrent 350 år lange periode. Hertil kommer et ukendt antal af de udaterede gårde. Hvis langhusene med overordnet datering til førromersk jernalder har samme statistiske fordeling som de daterede huse til henholdsvis ældre og yngre førromersk jernalder, så kan der yderligere være 17 langhuse fra denne fase. Det vil sige, at der gennemsnitlig er fem til seks samtidige gårde.

Fra ældre førromersk jernalder er der fundet 19 ring- og krølhovednåle spredt over den centrale del af kulturlaget (fig. 5). Der er tale om en oldsagstype, der primært kendes fra de store sydjyske tuegravpladser, og fundene fra Sdr. Tranders udgør et usædvanligt stort antal set i bopladssammenhæng og kan repræsentere et produktionssted af genstandstypen. Denne tolkning kan eventuelt understøttes ved eventuelle fremtidige metallurgiske undersøgelser af jernets proveniens.¹⁷ I området, hvor de mange nåle er fundet, ses et større antal fritliggende ildsteder uden tilknytning til erkendte konstruktioner. Disse ildsteder kan eventuelt repræsentere simple værkstedshytter eller -områder. Ring- og krølhovednålenes tilstedeværelse på pladsen vidner om en landsby af en vis betydning allerede i ældre førromersk jernalder og måske som et produktionssted for dragtnåle.

Fase yngre førromersk jernalder

Der er 31 langhuse fra yngre førromersk jernalder, som dækker over perioden fra 160 f.Kr. til ca. 10 e.Kr. Dette dateringsspænd er baseret på keramikfaserne 5-8, hvortil otte af de 31 bygninger kan relateres. Der foreligger ingen ¹⁴C-daterede bygninger i denne fase.

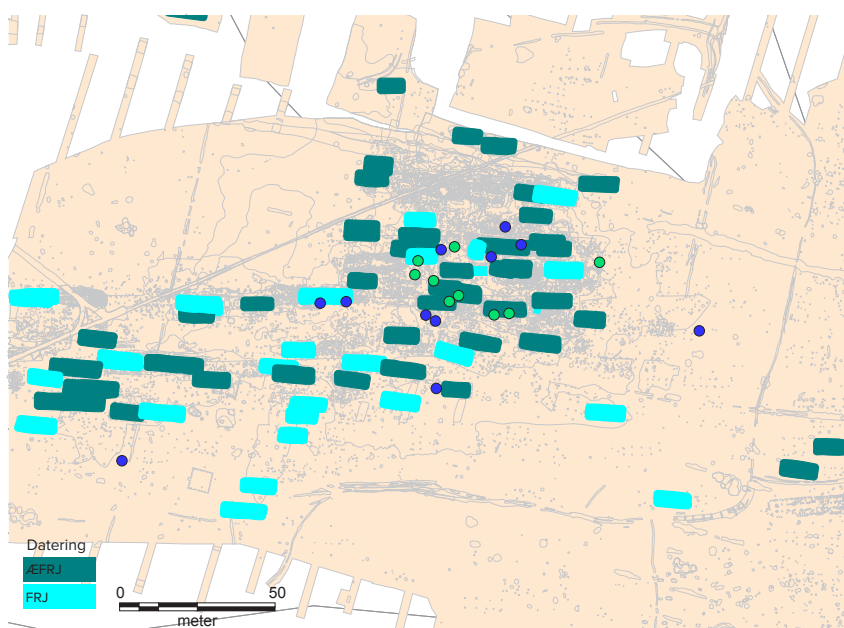
Fordelingen af bygninger på de enkelte keramikfaser er:

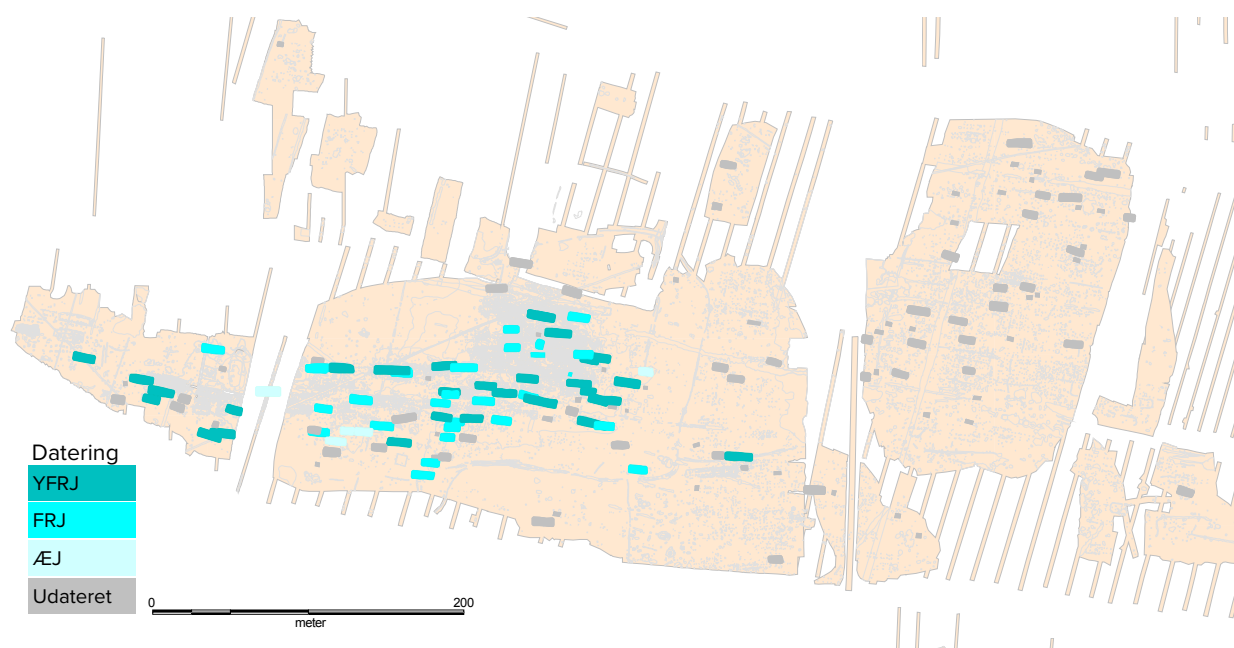
Keramikfase 5	0 bygninger
Keramikfase 6	2 bygninger
Keramikfase 7	5 bygninger
Keramikfase 8	1 bygning

Figur 5.
Krøl- og ringhovednåle fra
Sdr. Tranderskomplekset.
Krølhovednålen øverst til
venstre er af bronze,
resten er af jern.

På kortudsnittet ses
udbredelsen af de to varianter,
hvor krølhovednåle er
markeret med en blå prik,
ringhovednåle er markeret
med en grøn prik,
huse dateret til ældre før-
romersk jernalder er mørke-
grønne og huse med
en bredere datering til før-
romersk jernalder er lyseblå.

Figur 6. Landsbyen fra yngre førromersk jernalder. Der er vist huse fra yngre førromersk jernalder, førromersk jernalder og ældre jernalder. Udaterede huse er grå.

Der er 23 bygninger typologisk dateret til fasen, men som i ældre førromersk jernalder kan huse, som er bredt dateret til førromersk jernalder også placeres i denne fase. Så der er igen tale om et minimumsantal.

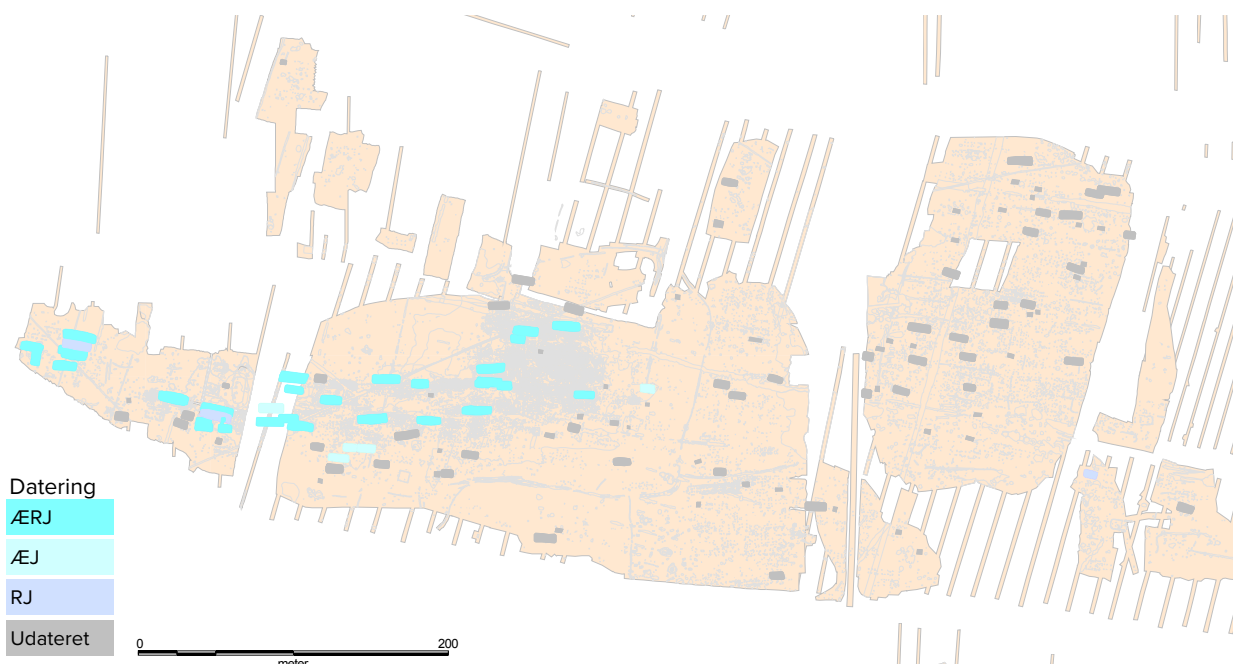
Bebyggelsen har nu en mere langstrakt karakter, der kan betegnes som en rækkelandsby (fig. 6). Med en gennemsnitslevealder på godt 30-40 år for langhusene er der fem-syv samtidige gårde i landsbyen for perioden. Hertil kommer et ukendt antal udaterede gårde. Hvis langhusene med overordnet datering til førromersk jernalder har samme statistiske fordeling, kan yderligere ti langhuse placeres i denne periode. Det giver således et antal på otte til ti samtidige gårde.

Fase ældre romersk jernalder

Ældre romersk jernalder er i denne sammenhæng defineret som perioden fra 10 e.Kr. til ca. 160 e.Kr. Der er 44 bygninger tilknyttet fasen, hvoraf 40 er langhuse. Syv bygninger er keramikdateret.

Fordelingen af bygninger på de enkelte keramikfaser er:

Keramikfase 9	5 bygninger
Keramikfase 10	2 bygninger

Figur 7. Landsbyen fra ældre romersk jernalder. Der er vist huse dateret til ældre romersk jernalder, ældre jernalder, romersk jernalder, og udaterede huse. Bemærk det buede forløb i rækkelandsbyen.

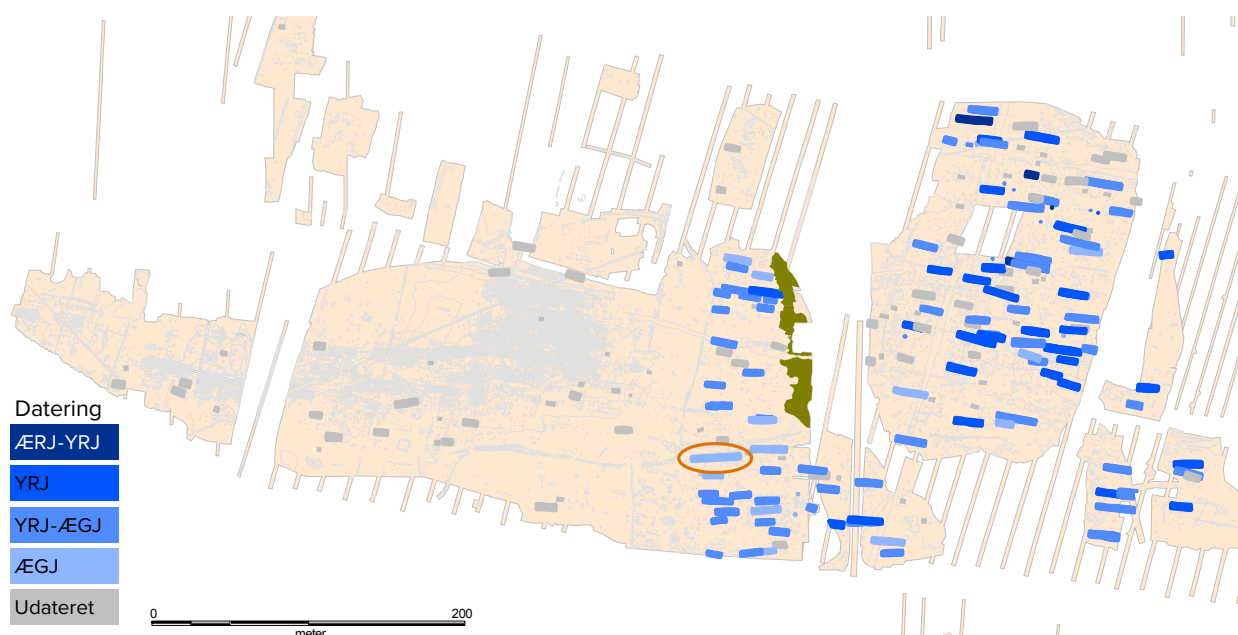
Fire bygninger er ¹⁴C-daterede til perioden, hvoraf to af bygningerne også er keramikdateret.¹⁸

Bebyggelsen ses nu som to rækker af gårde og er strakt ud over et ca. 370 m svagt, buet forløb i øst-vestlig retning, hvor rækkelandsbyen følger terrænets forløb (fig. 7). Flere af langhusene er af den nedgravede type, og næsten alle har store amøbeformede tagstolpehuller, som er vokset sammen med væggrøfterne (fig. 16D). Det gennemsnitlige antal samtidige gårde i perioden er ti til 12 afhængig af husenes formodede levealder.

Gennem ældre jernalder vokser landsbyen således fra fem til seks gårde i ældre førromersk over otte til ti gårde i yngre førromersk til i ældre romersk jernalder at bestå af ti til 12 gårde. Landsbyens udseende udvikler sig tilsvarende fra, at husene er placeret i et afgrænset område til at få en langstrakt karakter i form af en rækkelandsby med tydelig parcelopdeling.

Fase yngre romersk og ældre germansk jernalder

Det er sjældent, at en bebyggelse kan deles op i to så klart adskilte overordnede landsbyer, som Sdr. Tranders-komplekset kan. Landsbyerne er kronologisk kontinuerlige, og adskillelsen er tilmed markeret i landskabet af en grøft. Øst for grøftesystemet A3636 (som

Figur 8. Landsbyen fra yngre romersk og ældre germansk jernalder. Der er vist huse fra overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder, yngre romersk jernalder, yngre romersk eller ældre germansk jernalder og ældre germansk jernalder.

Stormandsgården A5598 er markeret med en rød ring. Den naturlige slugt, der deler landsbyens område, er angivet som et brunt lag mellem husene og er kun partielt undersøgt.

beskrives nedenfor) ses således en bebyggelse fra yngre romersk og ældre germansk jernalder med 174 bygninger bestående af 110 langhuse, 11 grubehuse samt 53 udhuse og staklader (fig. 8). Landsbyen er delt topografisk af en slugt i landskabet med et fossilt vandløb. Sydvest for landsbyen ses en samtidig gravplads, som beskrives i senere afsnit (fig. 12).

Datering af bebyggelsesfasen er baseret på enten ¹⁴C-dateringer eller hustypologiske dateringer. Der foreligger meget lidt keramisk materiale fra udgravningerne og det meste af det, der er hjemtaget, stammer fra gravpladsen mod sydvest. Ud af de 126 daterede bygninger er 44 dateret ved ¹⁴C-datering, og 82 er dateret typologisk. Fasen kan underinddeles i fire underfaser:

Overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder:

Ti bygninger, hvoraf halvdelen er ¹⁴C-daterede.

Yngre romersk jernalder:

34 bygninger, hvoraf 19 bygninger er ¹⁴C-daterede.

Yngre romersk eller ældre germansk jernalder (bredt dateret):

66 bygninger, hvoraf tre bygninger er ¹⁴C-daterede, fire bygninger er keramikdaterede, og 59 bygninger er dateret ud fra typologi.

Ældre germansk jernalder:

18 bygninger, hvoraf 17 er ¹⁴C-daterede.

Samlet for hele fasen er der i gennemsnit syv til ni samtidige gårde.

Den yngre landsby er den første fra perioden i museets ansvarsområde, hvor systematiske ¹⁴C-dateringer er blevet anvendt i større omfang, og hvor det er forsøgt at lave hustypologiske studier.

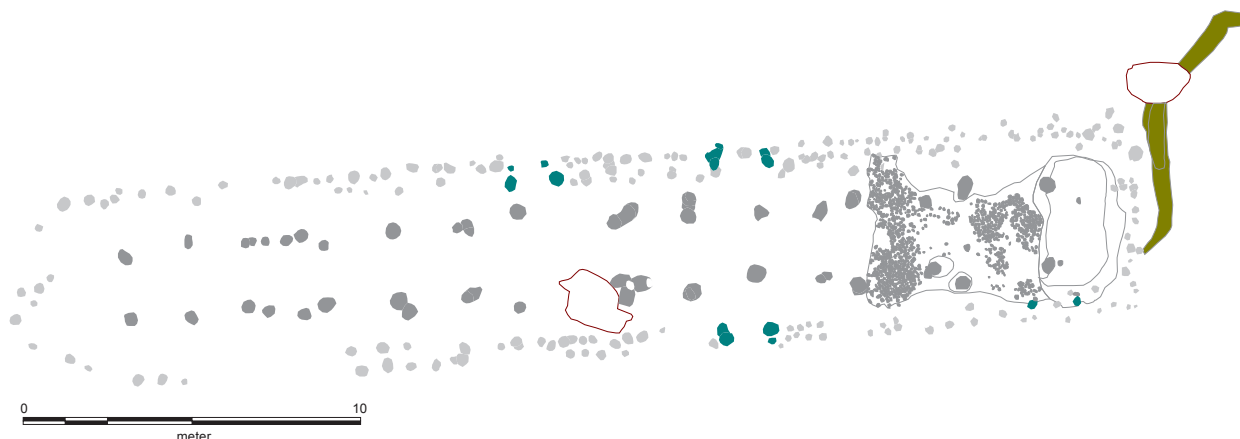
I den nordvestlige gruppering af bebyggelsen og vest for den fossile slugt ses en del gruber blandt husene. Dette skyldes, at undergrunden i området er mere leret, og at der sandsynligvis har været gravet efter materiale til lerklining, keramikproduktion og lignende. Mange af gruberne indeholdt brændte vævevægte, som vidner om tekstilproduktion i området, og to af disse gruber er blandt de få anlæg, der stratigrafisk er yngre end det grøftesystem, der adskiller den ældre og yngre landsby. Begge gruber er ¹⁴C-dateret til slutningen af ældre germansk jernalder og markerer bebyggelsens ophør.

Husene er overvejende øst-vest orienteret, men er i den nordlige del af arealet svagt drejet mod VNV-ØSØ, mens de i den sydlige del er drejet mod VSV-ØNØ. Orienteringen af husene kan være et udtryk for samtidighed, men kan også forklares ud fra lokale topografiske forhold. Den "nordlige orientering" ligger på mere skrånende terræn modsat den "sydlige orientering," som er mere på tværs af terrænhældningen.

Stormandsgården fra ældre germansk jernalder

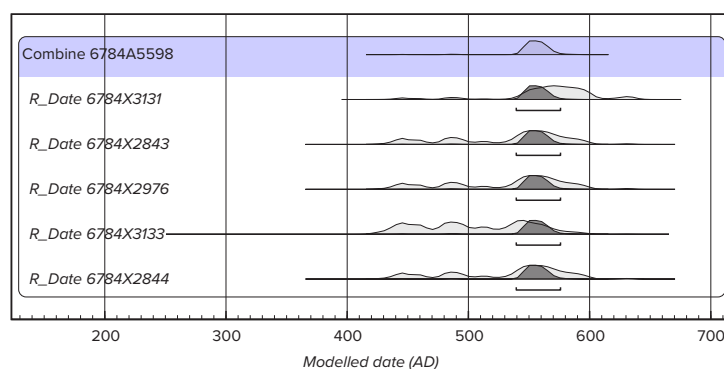
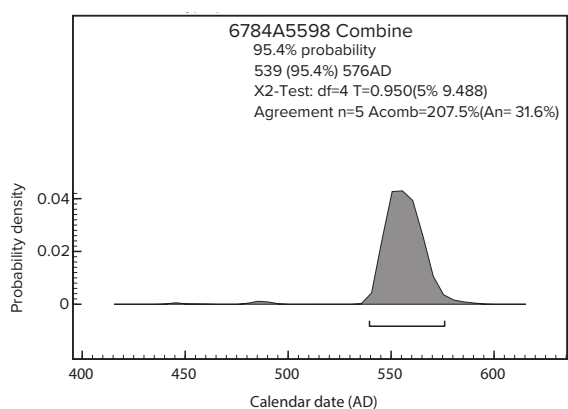
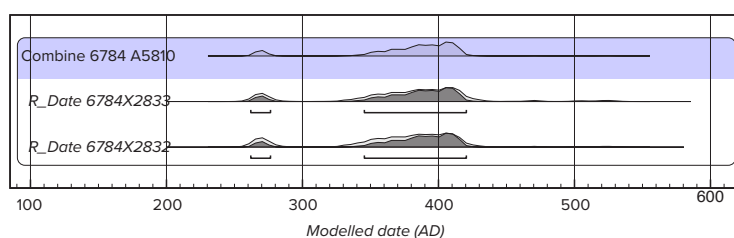
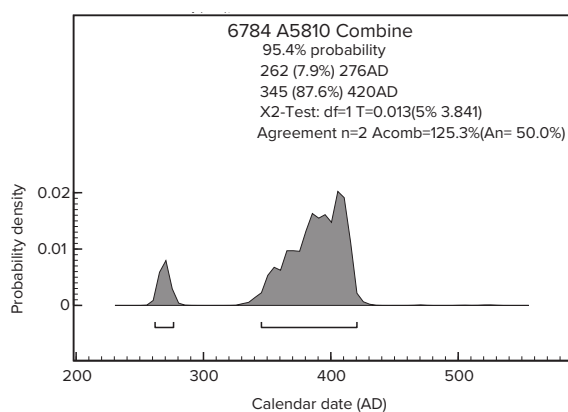
I den sydvestlige del er bebyggelsen domineret af en stormandsgård, som ligger lige op ad grøftesystemet. Stormandsgården består af et 33 m langt hovedhus med en brolagt stald i den østlige ende. Huset har flere faser, og til gården hører tillige et udhus og eventuelt en staklade.¹⁹ Der er sandsynligvis flere tilhørende bygninger, men de fraværende hegnsforløb vanskeliggør tolkninger af gårdstoftens størrelse (fig. 9). Huset har seks ¹⁴C-dateringer, som kombineret dateres til 539-576 e.Kr. (95,4 %).²⁰

Stormandsgården har eventuelt en ældre forløber i hus A5810, som ligger umiddelbart øst herfor. Dette langhus, hvor østgavlen ikke er påvist, er minimum 25 m langt. Denne fase af stormandsgården er ¹⁴C-dateret til 345-420 e.Kr. (fig. 10).²¹ En mellemliggende

Figur 9. Stormandsgården A5598. I den østligste del ses en brolagt stald med en afvandingsgrøft/ajle- rende, der løber væk fra huset. Indgangene er

markeret med grønne stolpehuller. Der kunne ikke udskilles faser i huset, men mængden af tagbærende stolper tyder på flere faser. De brune omrids er recente anlægsspor.

Figur 10. ¹⁴C-dateringer af ældste (A5810) og yngste (A5598) fase af stormandsgården. Dateringerne er kombinationer af henholdsvis to og fem dateringer.

Kombinationsdateringer til venstre og alle dateringer til højre fra hvert hus. Alle diagrammer er fremstillet i OxCal Online.

fase af stormandsgården kunne være hus A6500, som er minimum 21 m langt og ligger ca. 55 m syd for den yngste fase. Dette hus har en ¹⁴C-datering til 413-537 e.Kr. (95,4 %) og udfylder derved det mellemliggende tidsspænd.²² Sammenfattet ses dermed en stormandsgård i landsbyens sydvestlige del fra slutningen af yngre romersk jernalder til begyndelsen af yngre germansk jernalder. Således er den yngste fase (A5598) også den yngste påviste bygning i hele Sdr. Tranders-komplekset.

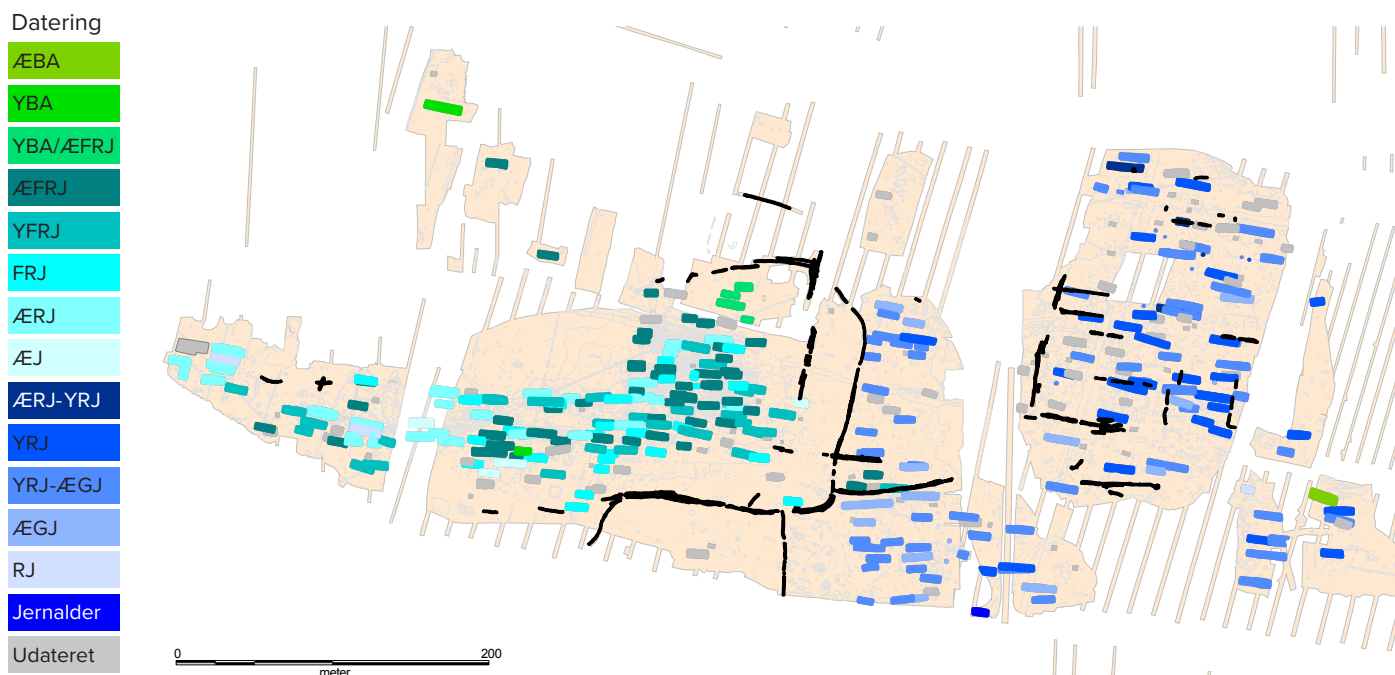
I nærheden af stormandsgårdene ses to grubehuse.²³ Det ene grubehus er ¹⁴C-dateret til ældre germansk jernalder 408-535 e.Kr. (95,4 %).²⁴ Ni andre grubehuse fra perioden yngre romersk til ældre germansk jernalder er placeret i den østlige del af bebyggelsen. Grubehusene er således ikke et fænomen, der kun skal tilskrives stormandsgården, men findes om end i et mindre omfang i hele landsbyen, ligesom de findes på lignende bebyggelser i området.²⁵

Grøftesystem A3636

Den østlige ende af kulturlagsbebyggelsen fra ældre jernalder er omkranset af et grøftesystem (A3636). Grøftens nord- og østlige hovedforløb består af en enkelt grøft, som stedvis har to parallelle forløb. Ved det skarpe 90 graders sving i det sydøstlige hjørne ændrer grøften karakter og bliver til et bredere system af mindre grøfter med nogenlunde samme orientering. Grøften forsvinder ud under feltgrænsen mod sydvest.

Mellem husene i kulturlaget og grøften ses en slags ingenmandsland eller bufferzone, hvor der er forholdsvis få anlægsspor. Denne bræmme er mellem 15 og 45 m bred, og tilstedeværelsen af enkelte bygninger og gruber kan meget vel være ældre end grøften (fig. 11). Øst for grøften er der igen intensive anlægsspor, men disse dateres til den yngre bebyggelse fra yngre romersk og ældre germansk jernalder.

Grøftesystemet har to store sidegrøfter som begge udgår fra 90 gradersvinget i sydøst. Sidegrøfterne går væk fra kulturlagspladsen i en sydlig og østlig retning. Den sydlige sidegrøft afgrænser stadig den yngre bebyggelse, idet intensive anlægsspor kun ses øst for grøften. Den østlige sidegrøft deler den yngre bebyggelse i to dele og løber parallelt med og umiddelbart nord for de to stormandsgårde. Grøfternes dybde varierer mellem 10 til 30 cm i dybden og er sjældent mere end 50-60 cm brede. Flere steder er grøfterne anlagt så tæt ved hinanden, at de ser sammenhængende ud i fladen, men de adskiller sig i enkelte grøfter i snit. Størsteparten af

Figur 11. Alle forhistoriske grøfter markeret med sort samt omridset af alle husene med dateringskoder. Grøftesystemet A3636 omkranser kulturlags-

pladsen fra ældre jernalder og bemærk, at alle huse i den østlige del respekterer grøftesystemet.

grøfternes tværsnit har en konkav bund med lige sider. Der er ikke registreret volde af opgravet fyld på nogle sider af grøfterne.

Grøftesystemet er vanskeligt at datere, men ved enkelte stratigrafiske relationer og tilhørende ¹⁴C-dateringer kan grøften dateres til mellem yngre bronzealder/ældre førromersk jernalder og ældre germansk jernalder. Fra selve grøften er der fra en floteringsprøve udtaget et stykke trækul som er ¹⁴C-dateret til yngre romersk jernalder 165-346 e.Kr.²⁶ Koblingen mellem grøften og dateringen er usikker og er nok mere et udtryk for et enkelt stykke trækul end for den reelle brugsperiode af grøften.

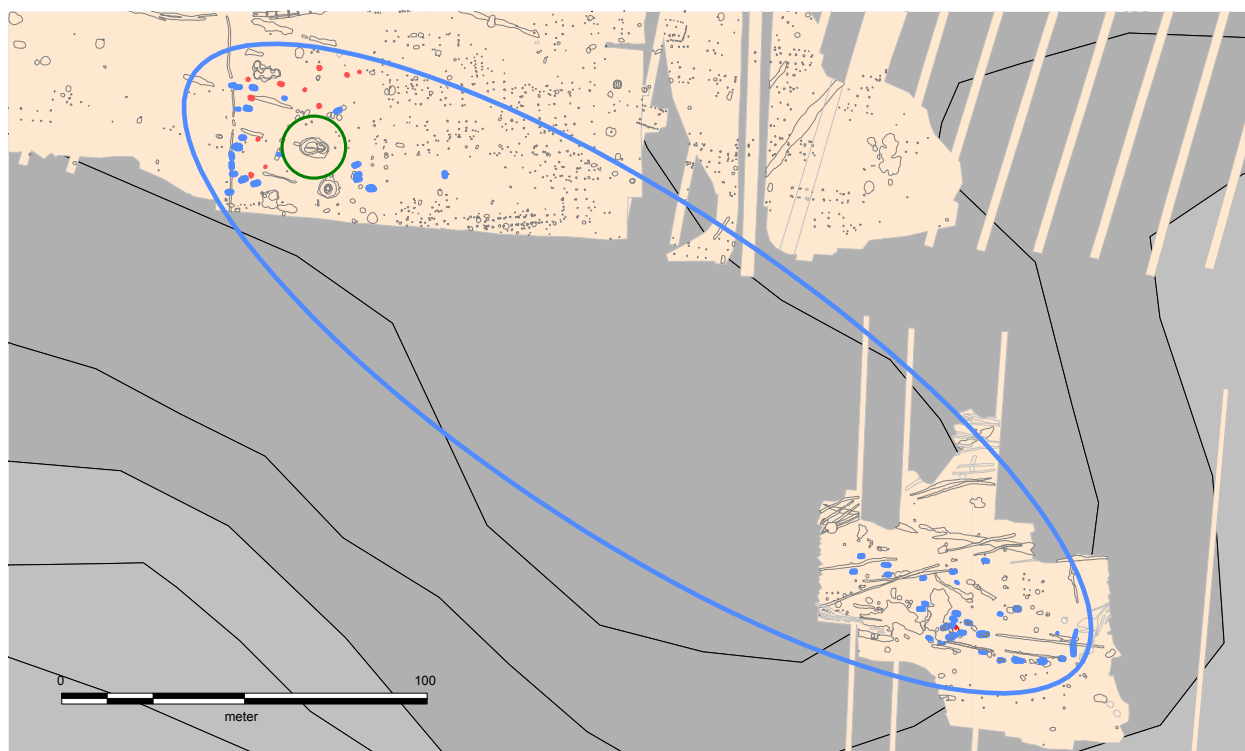
Grøften omkranser bebyggelsen fra ældre jernalder, mens bebyggelsen fra yngre jernalder synes at respektere den. Dette ændrer sig dog i slutningen af ældre germansk jernalder, hvor flere gruber og grave anlægges oven i grøften, men aldrig på den vestlige side af grøften. Dette tyder på, at grøftens brugsperiode ophører i det 6. århundrede e.Kr. og indikerer, at grøften er synlig og respekteres gennem yngre romersk og ældre germansk jernalder. Omvendt orienterer grøften sig omkring kulturlaget fra ældre jernalder og synes også at respektere dette.

Det er ikke kun grøftens alder, men også dens funktion, som er vanskelig at fastlægge. De topografiske forhold modsiger en tolkning som afvandingsgrøft, og grøftens forholdsvis ringe dybde indikerer, at der ikke er tale om et forsvarselement. Der er søgt efter stolpehuller i grøften uden held, så en form for hegn eller palisade kan også udelukkes. Grøftens funktion synes snarest at markere et skel mellem gammelt og nyt, måske mellem bebyggelse og mark, mellem liv og død eller mellem det ene eller andet ejerforhold, alt efter hvor stort et tolkningselement man vil lægge ned over den. Det er usandsynligt, at grøften har stået åben og været synlig i landskabet gennem en periode fra ældre førromersk jernalder til ældre germansk jernalder (800-1000 år).

Den mest sandsynlige tolkning er, at grøften skal ses som en markering mellem to stykker land – altså et matrikelskel. Anlæggelsestidspunktet og brugsperioden skal sandsynligvis henføres til yngre romersk jernalder, hvor de største forandringer i bebyggelsen også kan erkendes. Funktionen kunne være at markere den gamle landsbytofte, der eventuelt blev udlagt til fælles græsningsareal, et areal forbeholdt stormanden eller som et helligt/sakralt område.

Der er fundet lignende grøftesystemer i den østlige del af bebyggelsen fra yngre jernalder, hvor der med nogenlunde regelmæssig afstand ses øst-vest gående grøfter samt enkelte nord-syd gående. De er desværre ikke undersøgt på samme grundige måde, og de topografiske forhold på toppen af bakken gør, at de kun er bevaret i sporadiske forløb. Tilsvarende grøfter er fundet på bebyggelserne på den østlige side af middelalderlandsbyen Sdr. Tranders i forbindelse med udgravningerne forud for Universitetssygehuset.²⁷ Heller ikke her er der et tolkningsgrundlag, som er stort nok til at kunne forklare deres tilstedeværelse.

Gravpladsen fra yngre romersk og ældre germansk jernalder I det sydvestlige hjørne af landsbyen ses en gravplads med 21 jordfæstegrave og 12 brandgrave placeret på et lokalt højdepunkt. Den er sammen med gravpladsen ved Sdr. Tranders I, beliggende 150 m længere mod sydøst, en del af en større gravplads beliggende på et plateaufremspring ned mod Indkilledalen. De to gravpladser er adskilt af en mark, der endnu ikke er udstykket, og det antages, at de to dele skal ses som en samlet gravplads (fig. 12). Det samlede areal for gravpladsen er omtrent 1,5 ha og indeholder skønsmæssigt op imod 170 grave beregnet ud fra gravintensiteten på de to undersøgte delområder.²⁸ Hertil skal der formentlig medregnes et ukendt antal grave, som i dag er helt bortpløjet. De to udgravede

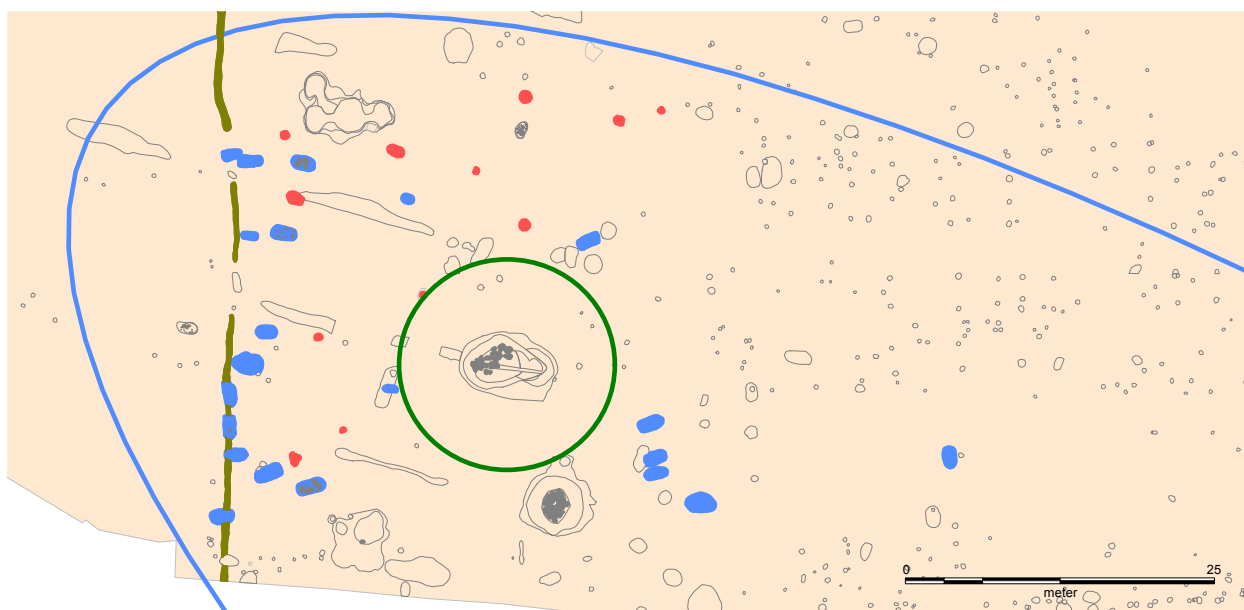
Figur 12. Samlet udbredelse af Sdr. Tranders-gravpladsen fra yngre romersk og ældre germansk jernalder. Jordfæstegrave er blå, og urnebrandgruber er orange. Den nordvestlige del Sdr. Tranders III blev udgravet i 2018/19, mens den sydøstlige del Sdr. Tranders I blev undersøgt i 2005. Størrelsen på

den endnu ikke undersøgte del er vurderet ud fra topografiske forhold. Det samlede antal grave vurderes til at være omkring 170 baseret på antal grave pr. kvadratmeter på de udgravede dele. Baggrundskortet er højdekoter i 5 fods inddelinger der viser de topografiske forhold ved gravpladsen.

områder repræsenterer sandsynligvis hver ende af gravpladsen, og arealets topografiske "tyngde" ligger i det mellemliggende areal. Alternativt er der tale om to små adskilte familiegravpladser, men dette kan ikke afklares uden yderligere undersøgelser.

Gravpladsens nordvestlige del er placeret omkring en nu bortpløjet gravhøj. Gravhøjens centrale del kunne ses som en stenslæning i et større mørkt fyldskifte.²⁹ I første omgang blev det udgravet og tolket som et grubekompleks, og først da alle udgravningsplaner blev lagt sammen kunne et område på ca. 16 m i diameter uden jordfæstegrave tolkes som en gravhøj. Jordfæstegravene er placeret spredt på hele gravpladsen, mens brandgravene kun ses på den nordvestlige side af gravhøjen (fig. 13).

Gravpladsens afgrænsning er mod nord og øst defineret af de yderste grave i de retninger. Den sydlige afgrænsning er kun administrativ og er fastlagt af lokalplanen, mens den vestlige afgræns-

Figur 13. Oversigt over den del af gravpladsen der findes på Sdr. Tranders III. Jordfæstegrave er markeret med blå, brandgrave med orange, vestlig

afgrænsningsgrøft er brun, og den mulige gravhøj er markeret med en grøn cirkel.

ning er mere interessant. Her respekterer jordfæstegravene næsten den grøft, som mod nord knyttes sammen med det store grøftesystem. Otte jordfæstegrave ligger lige op til eller skærer den nord-syd gående grøft, og enkelte er anlagt oven i grøften og med samme orientering som denne.³⁰ Umiddelbart vest for grøften ses et stort område med få anlægsspor. At gravpladsens udbredelse er den samme som grøften, er endnu en indikation på grøftens funktion som et slags matrikelskel, der fungerede over en lang periode.

Gravpladsens sydøstlige del blev udgravet i 2005, hvor 23 jordfæstegrave, fem brandgrave, to langhuse og en række gruber og grøfter blev undersøgt. Det specielle ved denne del af gravpladsen var, at fem grave var anlagt i kridtundergrund, hvilket giver exceptionelle gode bevaringsforhold for knogler. Således var det muligt at registrere sygdomstegn, alder og køn på de gravlagte ved hjælp af knoglerne. Enkelte grave var rigt udstyrede med personligt udstyr i form af perlekæder med flere hundrede glasperler og en sjælden ansigtsperle.³¹

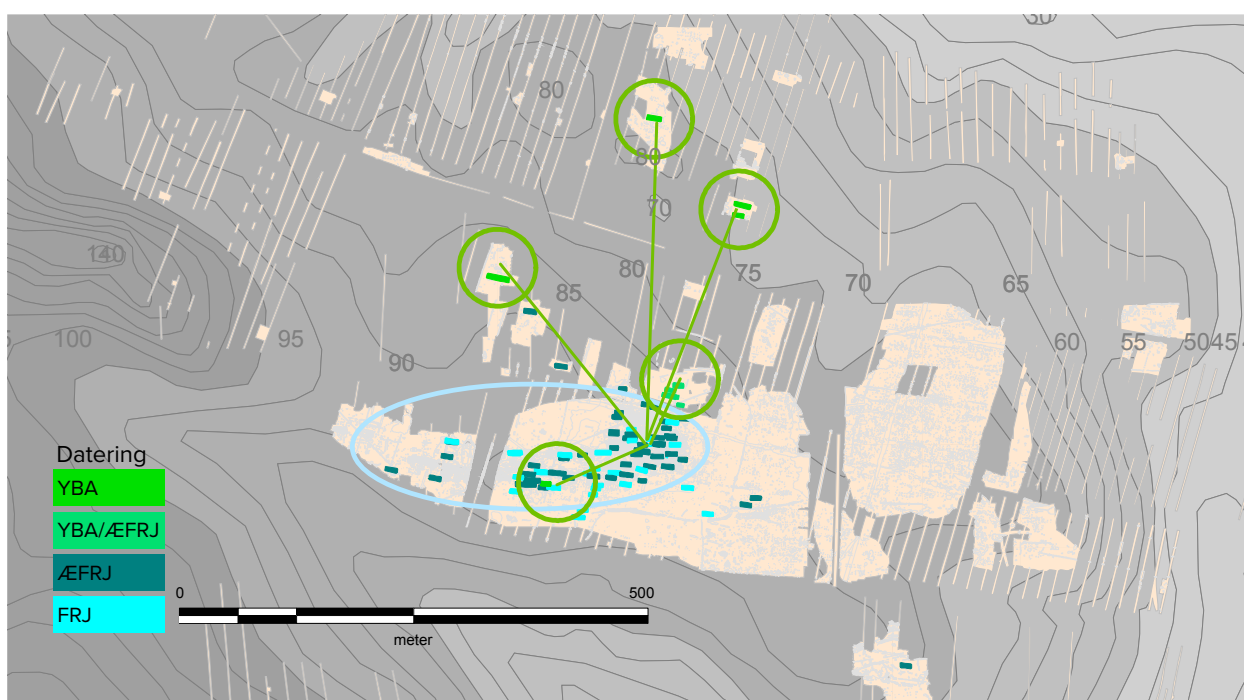
Bebyggelseskontinuitet og lokalitetens perspektiver

Nu hvor bebyggelseskomplekset er blevet overordnet fremlagt, er det tid til at se på de skift, der findes i materialet. Det er især i over-

gangsperioderne mellem bronze- og jernalder samt overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder, hvor et markant skifte ses i bebyggelsesstrukturen, huskonstruktionen og i dyreholdet.

I løbet af bronzealderen ses flere enkeltliggende gårde på plateauet vest for den historiske landsby Sdr. Tranders. Den ældst daterede bygning er fra ældre bronzealder periode III og er placeret markant i terrænet i den østlige del af området.³² Herefter ses en række enkeltgårde i området nord og syd for kulturlaget på små plateaufremspring på den svagt skrånende bakke. Der er desuden en enkelt bygning i udkanten af kulturlaget, som er ¹⁴C-dateret til yngre bronzealders periode VI.³³ Sammen med de enkeltliggende gårde ses ofte store grubekomplekser med rødtligt fyld og en del keramik.

Som beskrevet tidligere ses en række store grubekomplekser i området omkring kulturlaget, der kunne indikere tilstedeværelsen af flere bygninger, som dog ikke kunne udredes i kulturlagets an-

Figur 14. Overgangen mellem enkeltgård og landsby ved skiftet fra yngre bronzealder til ældre førromersk jernalder. Yngre bronzealder bosættelser er markeret med grøn og ældre førromersk landsby er markeret med lyseblå. Enkeltgårdene i yngre

bronzealder ligger på små plateaufremspring i landskabet. I ældre førromersk jernalder samler bebyggelsen sig på det langstrakte plateau, og der etableres en egentlig landsby. Baggrundkort i form af højdekoter i 5 fods interval.

lægsvirvar. Keramikken placerer gruberne i periode VI sammen med det førnævnte hus. Det kan på denne baggrund antages, at "grundlæggerfasen" skal dateres til yngre bronzealders periode VI, og denne fase består sandsynligvis af mere end en gård (fig.14).

Men hvorfor ændrer behovet sig fra spredte enkeltliggende gårde til en landsby med fem til seks samtidige gårde inden for et relativt afgrænset område i løbet af overgangen til ældre førromersk jernalder? Det samme fænomen ses på "søsterbopladsen" ved Nr. Hedegård, hvor landsbydannelsen og stedkontinuiteten foregår synkront med Sdr. Tranders. Her ses overgangsperioden mellem bronze- og jernalder som en periode, hvor samfundet bliver strammere struktureret, og hvor der sker et skifte fra slægtsbaserede enheder i enkeltgårdene til samfundsbaseerede enheder i et landsbyfællesskab.³⁴ I Sdr. Tranders kommer det konkret til udtryk i en stedkontinuitet, der akkumulerer et affaldslag/kulturlag, og som gennem ældre jernalder bliver op til en halv meter tykt.

De store grubekomplekser fra yngre bronzealder ses i denne sammenhæng som et udtryk for en begyndende landsbydannelse til trods for, at kun et langhus med sikkerhed kan dateres til denne del. Landsbyen vokser relativt hurtigt og kulminerer i ældre romersk jernalder med en rækkelandsby med ti til 12 samtidige gårde.

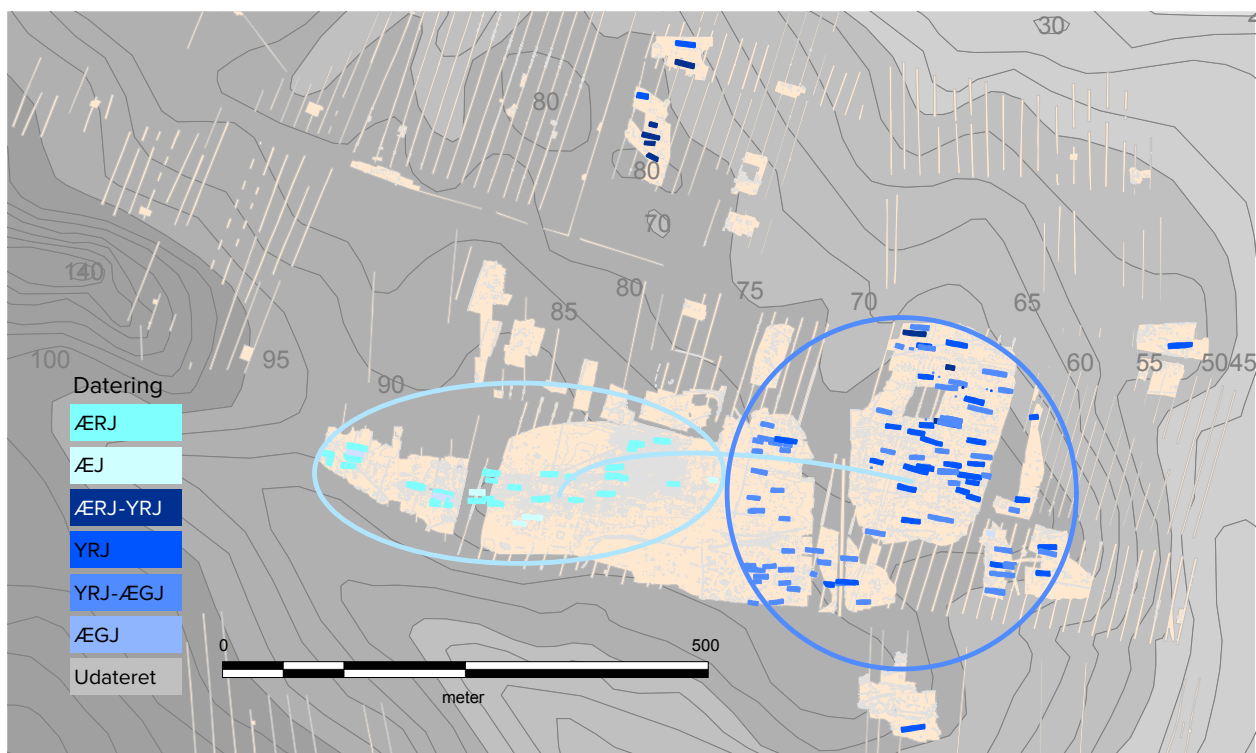
Landsbyen flytter

Efter næsten 700 år med landsby på samme sted flytter bebyggelsen mellem 100 og 230 m mod øst. I begyndelsen af yngre romersk jernalder omkring 160 e.Kr. anlægges bebyggelsen på den anden side af en nord-sydgående lavning i landskabet (fig. 15). Her er en mindre bakkeknold, inden terrænet skræner stærkt ned mod den nuværende middelalderlandsby. Det er ikke første gang, der har boet mennesker her, for det er samme lokalitet, som man brugte tilbage i ældre bronzealders periode III, men der er ingen huse fra ældre jernalder.

Denne del af lokaliteten omfatter 126 langhuse, som i gennemsnit giver ni til 12 samtidige gårde, hvis man regner med en 30-40 års levealder for et langhus fra perioden.

Det er ikke blot landsbyen, som flytter ved overgangen til yngre romersk jernalder. Således ses flere større ændringer i bopladsstrukturen og det overordnede samfund tydeligt i materialet.

En af de største ændringer er en markering af det gamle bopladsområde i form af en grøft. Grøften anlægges først når bopladsen flyttes og kan således ikke sammenlignes med fx de indhegnede landsbyer som Hodde og Grøntoft, men tolkes som et skel mellem et

Figur 15. Landsbyen fra yngre førromersk og ældre romersk jernalder er markeret med lyseblå oval. Landsbyen fra yngre romersk og ældre germansk jernalder er markeret med mørkeblå cirkel. Ræk-

kellandsbyen flytter i slutningen af ældre romersk jernalder ca. 200 m mod øst og genetableres i en mere spredt struktur. Baggrundkort i form af højdekoter i 5 fods interval.

gammelt og et nyt område. Man kan ikke snakke om tofteskel, da det normalt regnes som en afgrænsning for en enkelt gårdsenhed. Alternativt kan grøften være et markskel, hvor den gamle landsbys område eventuelt kunne være udlagt til fællesdrift eller være forbeholdt stormandens langhus, der er placeret lige ved siden af grøften.

I Sdr. Tranders har der tilsyneladende været et ønske om at markere den gamle landsby og et behov for at respektere dette område i den nye bebyggelse. Dette udfases i slutningen af bebyggelsens levetid i ældre germansk jernalder, hvor "grænsen" stedvis overskrides med gruber og begravelser nogenlunde samtidig med, at bebyggelsen ophører.

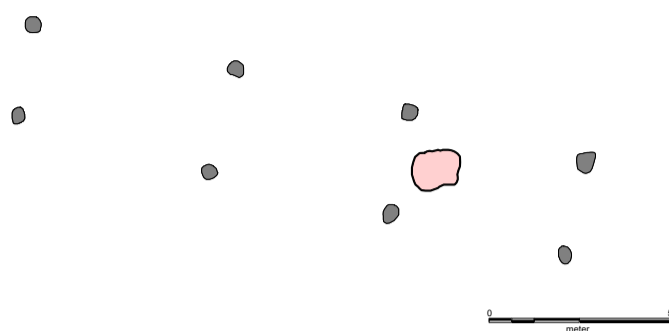
Husenes udvikling gennem bopladsens levetid

Gennem lokalitetens levetid gennemgår byggeskikken en markant udvikling. Husenes konstruktion og udseende skifter (i grove træk) samtidig med, at fasernes skifter (fig. 16). Der ses et skifte i hustypen i yngre førromersk jernalder fra små huse med typisk fire sæt

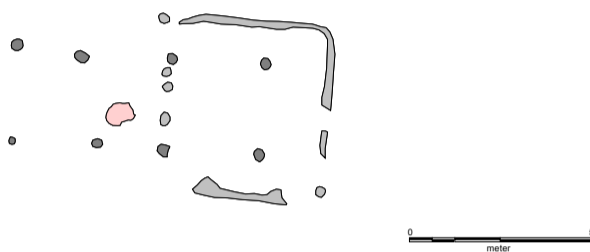
Figur 16. Grundplaner af huse
fra de seks overordnede faser.

Bemærk den store forskel i
byggetraditioner fra henholds-
vis ældre og yngre romersk
jernalder (D og E). De lyserøde
anlæg i de fire ældste huse er
ildsteder.

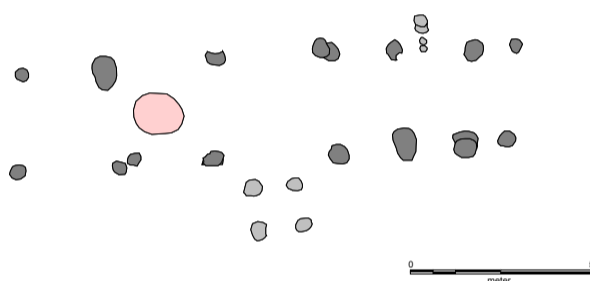
A: Hus 5867A0028 er
¹⁴C-dateret til 792-544 f.Kr.

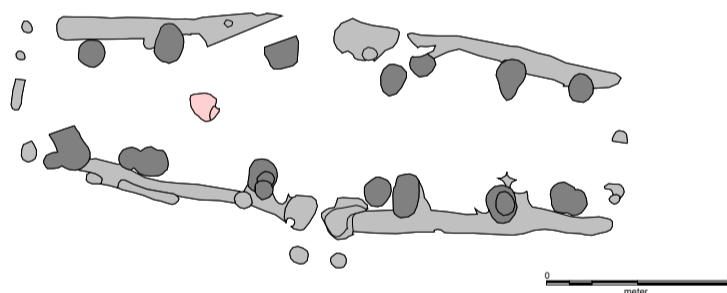
B: Hus 6784A3900 er
¹⁴C-dateret til 516-392 f.Kr.

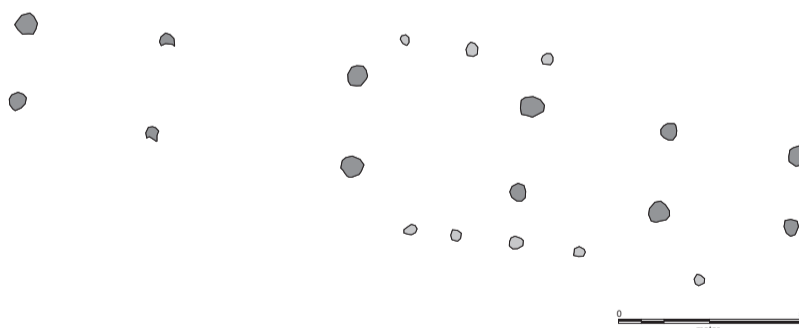
C: Hus 6784A3762 er keramik-
dateret til fase 7-8 (svarer til ca.
80 f.Kr. - 10 e.Kr.).

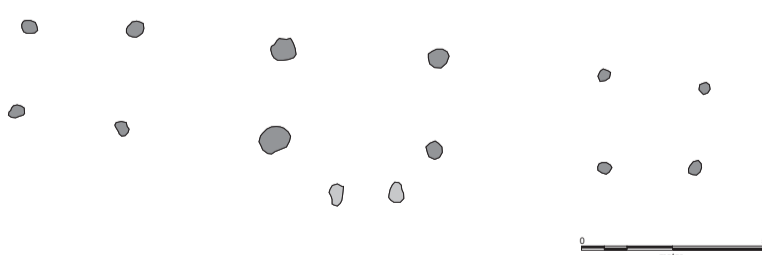
D: Hus 6784A5393 er ¹⁴C-dateret
til 26-202 e.Kr. og keramikdateret
til keramikfase 9 (svarer til 1.
århundrede e.Kr.).

E: Hus 6244A3895
¹⁴C-dateret til 229-335 e.Kr.

F: Hus 6244A7000 er
¹⁴C-dateret til 424-538 e.Kr.

tagbærende stolper og en smal væggrøft til større huse med seks sæt tagbærende stolper, buede langsider med en kraftig væggrøft og et bredt midtskib. Ved overgangen fra ældre til yngre romersk jernalder ses endnu et markant skift, hvor husenes grundplan går tilbage til deres mest simple form. Som det ses på figur 16, er forskellen på et typisk hus fra ældre romersk jernalder til et hus fra yngre romersk jernalder enorm, og det kan være svært at forstå, at hustyperne ligger så tæt i tid og rum.

I ældre romersk jernalder har husene en gennemsnitlængde på 16-18 m og et krumt vægforløb/grundplan med buede langsider, hvor den bredeste del er omkring fem meter, og de smalle gavle er tre til fire meter brede. Vægkonstruktionen er fundereret i en væggrøft, mens de tagbærende stolpehuller er anlagt helt ude ved væggen med en midtskibsbredde på omkring 70 % af husets samlede bredde. Stolpehullerne fremstår som store amøbeformede nedgravninger, der ofte er dybt funderet. Stalden er nedgravet i grundplanen, og der ses ofte en stensat grebning i centerlinjen. Enkelte huse har hele grundplanen nedgravet i den specielle nordjyske type, som er udbredt i den østlige Limfjordsregion og i Vendsyssel.³⁵ Både de nedgravede huse og overfladehusene kan have en ydre tørveægskonstruktion med en bredde på op til en meter. Dette tørvefundament aftegner sig ofte ved en stenfri bræmme rundt om huset. På grund af bredden af tørvevæggen har husene også et vindfang med to fremskudte indgangsstolper. Udenfor indgangen og i vindfanget ses en indgangsbrolægning af varierende størrelse. I husets beboelsesdel ses et kridtgulv med et let forhøjet ildsted, hvor der er indlejret en stenlægning af knytævestore sten.

I yngre romersk og ældre germansk jernalder ses husene som et modulopbygget skelet af tagbærende stolper, hvor der oftest er seks tagbærende sæt. Rummet mellem 2. og 3. tagbærende sæt fra vest betegnes som ildstedsmodulet og er kendetegnet ved at være større end husets øvrige moduler. Vægkonstruktionen er lettere funderet end de tagbærende stolper, og sporene efter den er ofte ikke bevaret. Anvendelsen af kridt i stolpehullerne eller som husgulve er heller ikke så udbredt som i ældre romersk jernalder. Der ses yderligere en større variation i husenes størrelse, som måske også er udtryk for status. Husene er i gennemsnit 18-20 m lange og er typisk opbygget ved fire til seks tagstolpesæt, mens stormandsgården fra ældre germansk jernalder har 14 tagstolpesæt og er 33 m langt.

I forbindelse med gennemgangen af materialet fra Sdr. Tranders-komplekset er der forsøgt at lave en anvendelig hustypologi baseret på kronologisk betingede konstruktionselementer i huse-

nes grundplaner fra yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder. Dette arbejde er i høj grad inspireret af det østjyske materiale fremlagt af Laursen & Iversen i forbindelse med publikationen af landsbyen ved Hummelure. Her er et stort antal langhuse gennemgået og beskrevet ud fra 20 variabler. Variablerne er baseret på væglinjeforløb, midtskibsbredde, tagstolpehullernes indbyrdes placering og tilstedeværelsen af vægstolper. Variablernes seriation gennem korrespondensanalyse er sammenholdt med ¹⁴C-dateringer af de enkelte huse, og materialet kan herefter inddeles i fem faser dateret til yngre romersk/ældre germansk jernalder.³⁶

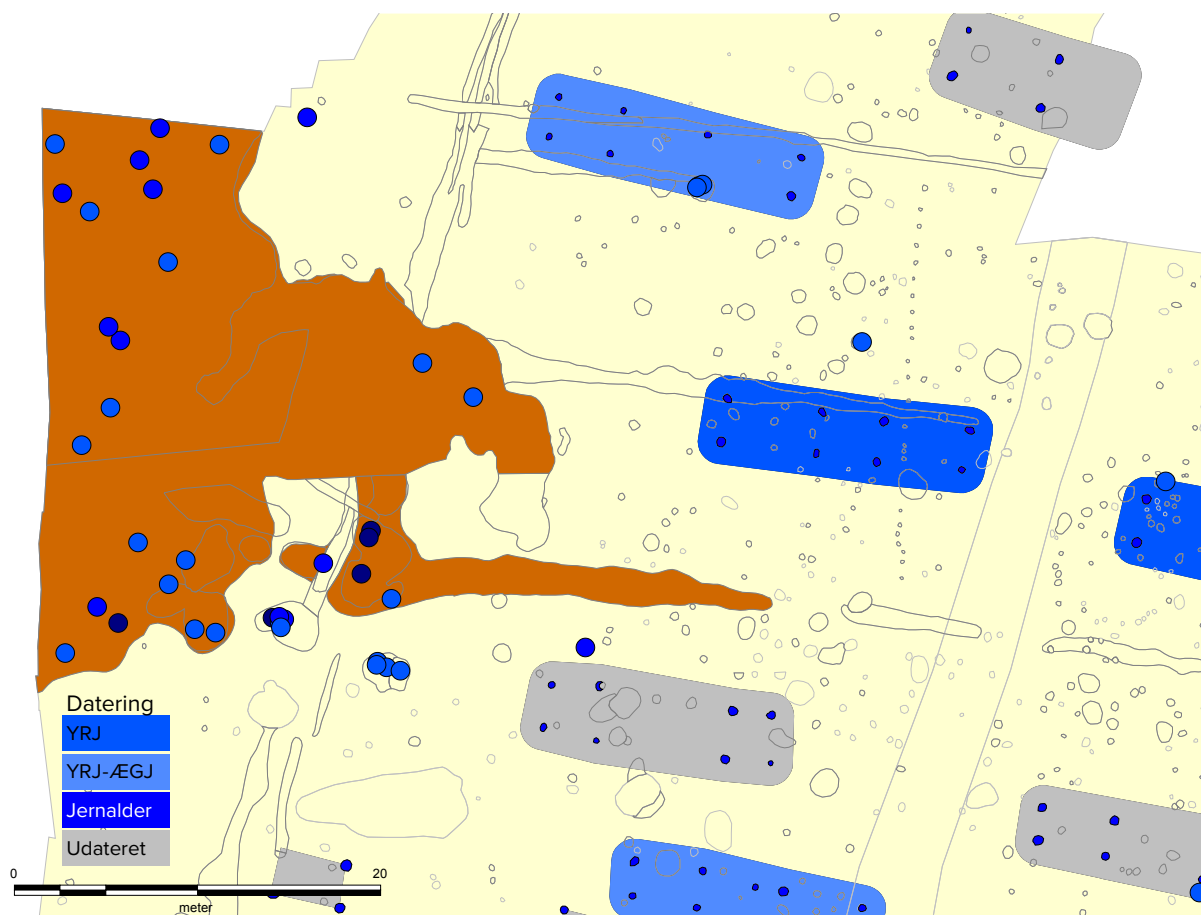
Materialet fra Sdr. Tranders er sammen med tilsvarende huse fra bopladserne ved Sejlflod, Bejsebakken, Frejlev og flere andre blevet analyseret ud fra samme variabler som det østjyske studie.³⁷ Derudover er længdemål af husenes beboelsesdel, indgangsrum og stald medtaget, ligesom placering af beboelse, antal tagbærende stolpesæt og husets midtskibsbredde er inkluderet. I analysen indgår 216 langhuse med minimum fire sæt tagbærende stolper, heraf har 171 huse minimum to variabler.

Ved gennemgangen af de enkelte langhuses grundplaner stod det klart, at det nordjyske materiale er væsentligt anderledes end det østjyske. Periodens huse i Nordjylland er kortere, væggen er tilsyneladende lettere konstrueret idet træ kan have været en mangelvare,³⁸ hvilket resulterer i dårlige bevaringsforhold for væglinjen. Båseskille- rum, ildsteder eller andre indikatorer på funktionsinddeling af huset er stort set fraværende. Da langt størstedelen af den østjyske hustypologi er baseret på væggenes tilstedeværelse, er det svært at opnå de samme resultater på det nordjyske materiale. Dog er der en tendens til, at midtskibsbredden bliver smallere jo yngre husene er.

De nordjyske lokaliteter, som indgår i det her analyserede materiale, synes at have hver deres særegne byggeskik, som er afhængig af terræn, undergrund og andre lokale forhold. Selvom der er tendenser i materialet, som kan datere husene bredt til yngre romersk eller ældre germansk jernalder, kan en regional hustypologi ikke etableres ud fra det tilgængelige materiale.³⁹ Fremadrettet bør fokus derfor rettes mod omfattende ¹⁴C-dateringer af periodens langhuse.

Kulturlagenes opståen

Bopladserne i Nordjylland fra ældre jernalder er ofte med bevaret kulturlag, hvor dette ikke ses på bopladser fra yngre romersk jernalder. Det kan ikke kun være et spørgsmål om bevaringsforhold, da de to landsbyer i Sdr. Tranders-komplekset er dyrket ensartet i

Figur 17. Møddingsområdet (brunt) fra den yngre del af bebyggelsen, hvor der har været gentagende opgravninger af materiale. De farvede prikker er kun

fund fra yngre romersk til ældre germansk jernalder med samme dateringskoder som husene. Møddingen ligger ud mod slugten, der deler landsbyen.

nyere tid. Den topografiske placering er også sammenlignelig og bopladskontinuiteten i den østlige del er næsten 400 år. Kulturlagene repræsenterer snarere en forskel i måden at håndtere og deponere affald, samt at forholdene omkring de tørvebyggede huse i yngre førromersk og ældre romersk akkumulerer et kulturlag,⁴⁰ mens dette ikke er tilfældet i de yngre perioder. Men de store mængder dyrknogler og keramikskår, der er indlejret i kulturlaget, antyder også, at affaldet lå "alle steder".

Måske var der et større behov for at indsamle affald til fx gødskning af markerne i yngre romersk jernalder, og man kan have benyttet sig af større møddingsområder. En sådan møddingsplads ses i kanten af den nord-syd gående slugt, der delvist adskiller områderne (fig. 17). Her ses et område med et omrodet kulturlag, hvor

der i bundniveauet ses mange grubelignende nedgravninger. En mængde fund af keramik, knogler og jern, der dateres til yngre romersk eller ældre germansk jernalder, indikerer, at området indeholder affald, og at der har været tilført og fjernet affald af flere omgange.⁴¹ Møddingspladsen fra Sdr. Tranders adskiller sig fra andre kendte eksempler, hvor man i fx Vendehøj ved Hornslet på Djursland har lokaliseret møddingspladser inden for de enkelte gårdsanlæg ved hjælp af fosfatkartering.⁴²

Akkumuleringen af kulturlag i ældre jernalder skyldes ud over introduktionen af tørvebyggede vægge i løbet af yngre førromersk jernalder og affaldshåndteringen også, at der i ældre romersk jernalder ses en tendens til strammere parcelstruktur i bebyggelsen, hvor langhusene gentagne gange er genopført inden for samme lille parcel. I yngre romersk jernalder ses til gengæld en mere åben landsbystruktur, hvor husene maksimalt optræder i to faser. Den åbne landsbystruktur akkumulerer således ikke kulturlag på samme måde, ligesom hustypen også har ændret sig væk fra de tørvebyggede vægge.

Ændring i dyrkningsformer

I ældre jernalder er de arkæologiske levn efter agerbruget karakteriseret ved små parceller i form af digevoldinger eller oldtidsagre.⁴³ Det er små rektangulære markenheder, der grænser op til hinanden. Enhederne er afgrænset med fem til otte meter brede jordvolde, som yderligere kan have haft et levende hegn. Marksystemerne kan være op til flere hundrede hektar store, og kun dele af arealet har formentligt været dyrket på en gang.⁴⁴ Marksystemerne anses som et resultat af en ekstensiv dyrkningsform, hvor få markenheder dyrkes ad gangen, og resten har kortere braklægningsperioder. Der er påvist gødskning af marksystemerne fra ældre jernalder flere steder i landet⁴⁵ bl.a. ved nabolandsbyen Nr. Hedegård.⁴⁶

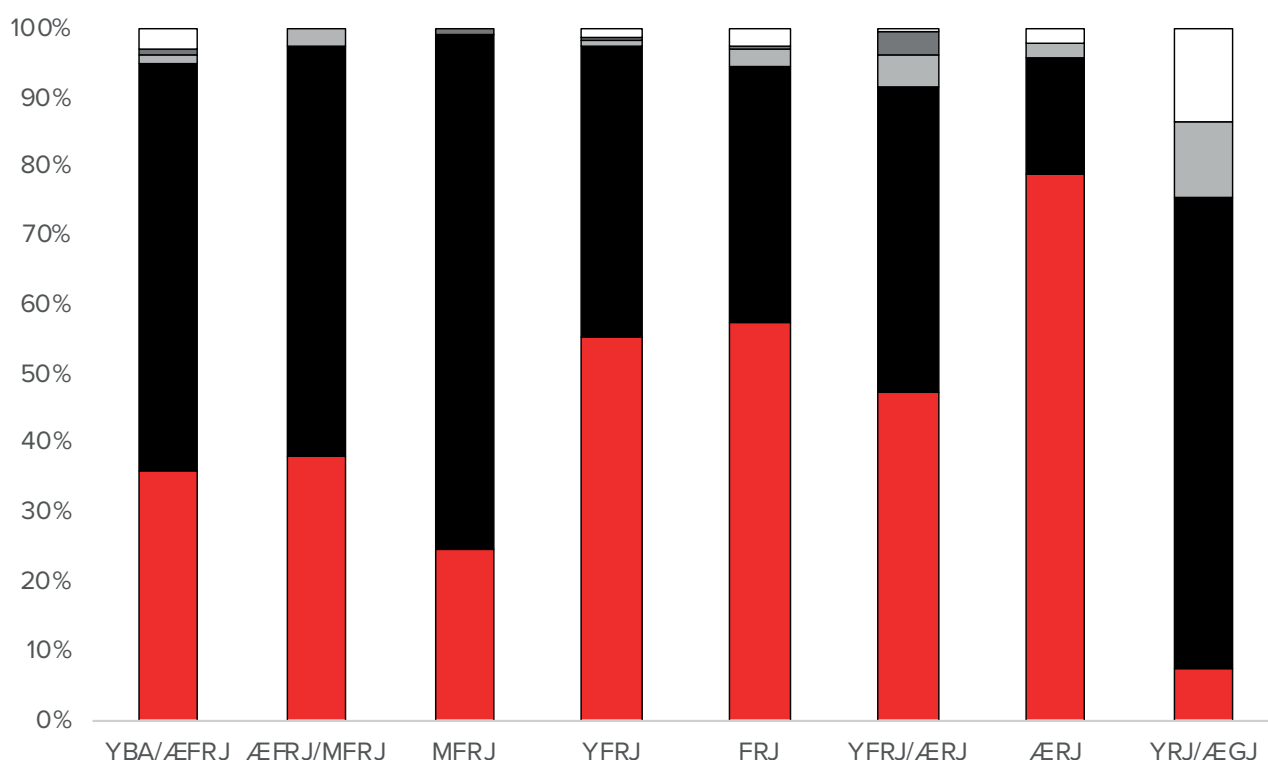
Marksystemerne vil kun i sjældne tilfælde overleve den intensive dyrkning gennem historisk tid, og i lokalområdet er de kun erkendt under sandflugtslagene ved Nr. Hedegård.⁴⁷

I yngre romersk jernalder ses en ændring i dyrkningsformen, idet digevoldingssystemerne ophører. Det antages, at markerne bliver større, og hvor den enkelte gårdsenhed dyrker tilsvarende større marksystemer.⁴⁸ Der opstår et større behov for gødskning af markerne, idet der er færre muligheder for braklægning. Det sker samtidig med, at kulturlagsophobningen på Sdr. Trandersbopladsen mindskes, gårdene bliver generelt større, og der ses møddingsophobninger i kanten af landsbyen. Bebyggelsen består nu af syv til

ni samtidige gårdsenheder, mens landsbyens areal forøges fra ca. 3,5 ha til ca. 7,5 ha. Denne omlægning lægger formentlig større pres på ressourceområderne og kan være en medvirkende årsag til, at Nr. Hedegård-bebyggelsen ophører med den tiltagende sandflugt. Der er således ikke plads til to større bebyggelser inden for det begrænsede ressourceområde.

Ændring i husdyrhold

Ved overgangen fra ældre til yngre romersk jernalder ses en ændring i sammensætningen af husdyrholdet på Sdr. Tranders. Materialet fra sidstnævnte periode er på grund af ringere bevaringsforhold udenfor kulturlaget noget mindre, og det skal dermed benyttes med forsigtighed. Gennem hele ældre jernalder er får/ged og kvæg de altdominerende husdyr med ca. 95 % af alle knogler. De resterende 5 % udgøres af hest, svin og hund. I yngre romersk jernalder ses et øget fokus på svin i dyreholdet på bekostning af får/ged (fig. 18).⁴⁹

Figur 18. Den kronologiske udvikling i husdyrholdets sammensætning i materialet fra Sdr. Tranders III. Rød er får/ged, sort er kvæg, mørk grå er hund,

lys grå er hest og hvid er svin. Sammensætningen for yngre romersk og ældre germansk jernalder går igen på den østlige del af lokaliteten ved Sdr. Tranders II (efter Kveiborg 2020).

I ældre jernalder er svin kun udnyttet i ringe grad på de nordjyske bopladser, hvilket ofte ses som en tilpasning til et skovløst landskab. Det skovløse landskab ses til dels også i områdets byggeskik, hvor hustyper med nedgravet grundplan og tørrevægge introduceres som erstatning for de mere tømmerkrævende konstruktioner. Ofte kædes dyrehold med svin sammen med større skovområder, hvor dyrene kan rode i jorden blandt trærødder og lignende.⁵⁰ Dette er næppe tilfældet for de nordjyske bopladser i yngre romersk jernalder, hvor svin optræder i større omfang, men hvor landskabet fortsat må betegnes som skovfattigt. Det er nok mere bopladsernes større areal og afstand mellem gårdene, der gør forholdene for svinehold bedre.

Udvikling i begravelsesritualer gennem lokalitetens levetid
I løbet af ældre jernalder, hvor bopladsen har vokset sig fra en landsby med fem til seks gårde i ældre førromersk til en landsby med ti til 12 samtidige gårde i ældre romersk jernalder, har der levet et stort antal mennesker i området. Det er vanskeligt at vurdere, hvor mange beboere landsbyen har haft, men afhængig af den estimerede gennemsnitslevealder kan det være mellem 900 og 1.100 mennesker i løbet af ældre jernalder.⁵¹ Derfor er det bemærkelsesværdigt, at der kun er fundet fem begravelser fra perioden. De tre af gravene er storstensgrave, som overordnet er dateret til ældre romersk jernalder, og de er beliggende på en linje øst for bopladsen, som i den østlige forlængelse går ned mod vådområderne ved Sdr. Tranders middelalderlandsby.

De to andre begravelser er skeletgrave fra bopladsen, som er dateret til ældre jernalder. Gravenes placering og datering kan diskuteres, idet stratigrafi og genstandstypologi afviger fra den naturvidenskabelige datering, men ser man på ¹⁴C-dateringerne, må de tilhøre nogle af de yngste indbyggere på denne del af bopladsen.

I yngre romersk jernalder grundlægges der en egentlig gravplads i udkanten af den tilhørende bebyggelse. Den ældste grav fra perioden, som også er den rigeste, er en kvindegrav, der dateres til yngre romersk jernalder C1b.⁵² Graven er dog placeret ca. 150 m fra gravpladsen og ligger ensomt i en lille lavning i terrænet. Den kan tolkes som en videreførelse af begravelsesritualet fra ældre romersk jernalder, hvor kun få udvalgte gravlægges i udkanten af bebyggelsen, eller den kan ses som en grundlæggergrav i den nye bebyggelse ud fra teorien om, at de rigeste og ældste grave anses som grave, der grundlægger en senere gravplads.⁵³

Forskellen i antallet af begravelser imellem ældre og yngre jernalder i Sdr. Tranders er tydelig, men materialet er samtidig mangelfuldt. De manglende grave fra ældre jernalder er ikke kun gældende for Sdr. Tranders, men for flere lokaliteter i området. Selvom der er mange gravpladser fra især ældre romersk jernalder i Himmerland og Vendsyssel, rummer de sjældent mere end 10-20 grave, ses sjældent i direkte tilknytning til bebyggelser⁵⁴ og er slet ikke repræsentative for indbyggertallet. I yngre romersk jernalder ses en del mindre gravpladser i nærheden af samtidige bebyggelser og få, men større gravpladser i tilknytning til bebyggelser fx Sejlflod og Sdr. Tranders.⁵⁵ Gravpladsen i Sdr. Tranders formodes at indeholde op mod 170 begravelser baseret på det fundne antal grave per kvadratmeter. Dette tal er igen langt fra repræsentativt for indbyggertallet i landsbyens levetid. Alt afhængig af beregningsmodellen, bør det formodede antal individer være mellem 650 og 850, hvis der regnes med syv til ni samtidige gårde med otte beboere på hver gård i bebyggelsens levetid på 390 år (fra 160-550 e.Kr.) og en anslået gennemsnitslevealder mellem 30 og 40 år.⁵⁶

Hvis man ser bort fra den enkeltliggende rige "grundlæggergrav" fra yngre romersk jernalder C1b, er gravpladsen bredt dateret fra midten af yngre romersk jernalder til ældre germansk jernalder. De yngste dateringer er fra brandgravene, som er ¹⁴C-dateret til omkring 600 e.Kr., så dateringsspændet og dermed den anslåede mængde er nogenlunde retvisende. Således er gravpladsens dateringsspænd omkring 300-350 år.

Landsbyen ophører i ældre germansk jernalder

Det eneste reelle brud på stedkontinuiteten er bopladsens ophør i slutningen af ældre germansk jernalder. Periodens slutdatering sættes sædvanligvis til 550 e.Kr., men klimaforskningen antyder, at ophøret begynder omkring 536 e.Kr. Her er der tale om en klimakrise på den nordlige halvkugle som følge af et eller flere større vulkanudbrud i løbet af kort tid, eventuelt vulkanen Katla på Island. Samtidige skriftlige kilder fra flere steder i verden beretter om tre vintre i træk uden sommer, om en grå tåge foran solen, om blodrøde solnedgange og som følge af dette om flere år med fejlslagen høst, hungersnød, sygdom blandt dyr og mennesker samt et efterfølgende pestudbrud i store dele af Europa. Man snakker endda om, at Asatroens Fimbulvinter kan forklares med direkte referencer til disse begivenheder.⁵⁷ I Sdr. Tranders ses katastrofen i en række ¹⁴C-dateringer der alle "slutter" i perioden 534 til 552. Dateringerne stammer fra langhuse og grubehuse i den østlige del af

bebyggelsen, og de vurderes at være samtidig med nedlæggelsen af bebyggelsen, der således kan være en direkte konsekvens af den omfattende naturkatastrofe i årene efter 536 e.Kr.

I bebyggelsens sidste faser ses en stormandsgård, hvor langhuset er større end de andre huse i bebyggelsen. Stormandsgården er vel-dateret med flere ¹⁴C-dateringer og har et senere ophør end de almindelige gårde og er dermed det yngste hus på pladsen. Måske er stormanden bedre forberedt på en krisesituation, hvor de andre gårdsenheder hurtigere bukker under.

Selvom klimakatastrofen i 536 e.Kr. er fascinerende og er sammenfaldende med lokalitetens sidste fase, er det nok ikke den eneste forklaring på, at man fraflytter området. I studier omkring landsbydannelse og bebyggelsesstruktur på Fyn ses en omlægning af alle bebyggelser omkring 600 e.Kr. til en etablering af landsbyer, der knyttes til egentlige ejerlav, som er forløbere for de ejerlav, vi kender i dag.⁵⁸ Omstruktureringen ses måske også i nedlæggelsen af grøftesystemet, der har fungeret som et skel i landskabet i landsbyens sidste fase. Ved gravpladsen ses som nævnt enkelte grave placeret oven i grøften, og i den nordlige del af grøften er også enkelte gruber anlagt oven i grøften.⁵⁹

I nærheden af den romanske kirke i den nuværende Sdr. Tranders landsby og på markerne ved lokaliteten Postgården, findes der bebyggelse fra yngre germansk jernalder og vikingetid. Kigger man på hele Postgård-komplekset på den østlige side af den nuværende landsby, ser man en sammenlignelig kontinuitet blot over en større afstand. Her bliver kulturlagspladsen fra ældre jernalder,⁶⁰ som ligger på den yderste kant ud mod vådområderne, efterfulgt af bebyggelse 800 m længere oppe i terrænet på Postgårdsplateauet. Her er der tidligere undersøgt en række langhuse fra yngre romersk jernalder, men den største del af denne bebyggelse er endnu ikke undersøgt.⁶¹ På et endnu ubebygget areal på bakkens højeste punkt er der forundersøgt en bebyggelse med omkring 300 grubehuse og intensiv bebyggelse, der strækker sig fra yngre romersk jernalder til yngre germansk jernalder samt en gravplads fra yngre romersk og ældre germansk jernalder. Indtil videre er det her vi skal finde arvtageren til Sdr. Tranders-komplekset i yngre germansk jernalder, og disse lokaliteter kunne være efterfølgerne til Sdr. Tranders-komplekset og forløbere for middelalderlandsbyen.⁶²

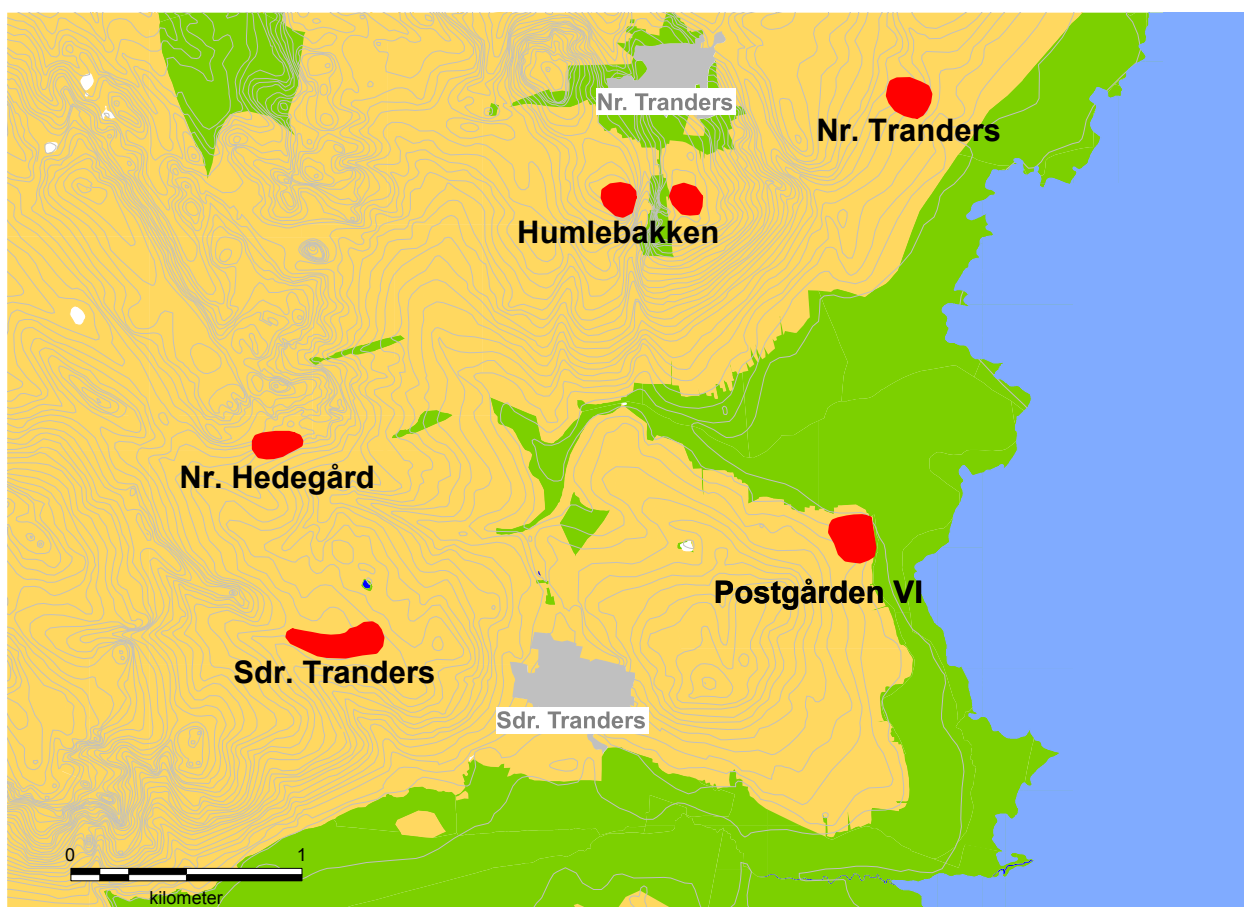
Bebyggelsens omstrukturering mellem ældre og yngre jernalder sker samtidig med en række større begivenheder i Jylland. De beskrevne forskelle skal ses som en samling af faktorer i en overgangsperiode med store forandringer. Der ses blandt andet en

begyndende dannelse af småkongedømmer, som i de romerske samtidige kilder beskrives som en række forskellige stammer, der langsomt samles til større stammeforbund. I Sønderjylland er dette beskrevet af Per Ethelberg i en række bopladsfund, hvor forskellige byggeskikke tolkes til at repræsentere forskellige stammer som fx Angler, Variner og Jyder.⁶³ I løbet af ældre romersk jernalder opsluges Varinerne (også kaldet Over Jerstakulturen) af Jyderne, som bliver den dominerende stamme. I det sønderjyske materiale opfattes skiftet i hustyper som forskellige folkeslags udbredelse, mens det samtidige skifte i Sdr. Tranders tillægges en økonomisk omlægning af landbruget som beskrevet ovenfor. Så spørgsmålet er, om man overhovedet kan kalde det et brud på stedkontinuiteten, at landsbyen flytter mod øst ved overgangen til yngre romersk jernalder, eller om man skal kalde det for en omstrukturering?

Jernaldersamfundet i Aalborg Øst

Afslutningsvis skal Sdr. Tranders-lokaliteten ses i relation til samfundet i ældre jernalder i Aalborg-området (fig. 19). Som tidligere omtalt ses flere store kulturlagslokaliteter fra ældre jernalder i det sydøstlige Aalborg placeret imellem de historiske landsbyer Nr. og Sdr. Tranders. To af lokaliteterne er tilmed de eneste byhøje i den østlige Limfjordsregion. Samlet kan lokaliteterne betragtes som et større samfund med flere samtidige landsbyer. Betegnelsen "superstruktur" er af Jesper Hansen anvendt til at beskrive et overordnet økonomisk, politisk eller religiøst system i bred organisatorisk forstand. Det kan være fx ejerlav eller herred, men for ikke at trække andre nutidige og historiske begreber ned over jernalderens samfund, bruges netop ordet "jernaldersamfund" om den overordnede struktur i det sydøstlige Aalborg.⁶⁴ Den overordnede leder kunne meget vel være en høvding/stormand, der har stået for fordelingen af land/ressourceområder, for forsvar af og måske også været det religiøse overhoved for samfundet. Disse ting er svære at påvise i det arkæologiske materiale, og en leder eller stormand kan ikke påvises i de fire samtidige landsbyer i ældre jernalder. Her ses forskelle i husstørrelser, men ingen skiller sig markant ud i forhold til de andre.⁶⁵ Der hvor man kommer tættest på er ved Nr. Tranders, hvor en enkelt parcel bibeholder størrelsen og placeringen i landsbyen gennem næsten hele dens levetid, mens andre parceller opstår og forsvinder igen. Dette tolkes ikke som en stormandsgård, men blot som den bedst beliggende gård i landsbyen.⁶⁶

Lokaliteterne ser på overfladen umiddelbart ens ud, og der er da også en vis sammenlignelighed imellem dem, men jo nærmere

Figur 19. Landsbyer fra ældre jernalder i den sydøstlige del af Aalborg. Humlebakken er kun partielt undersøgt, og datering og udbredelse er noget diffus. Baggrundskortet er den overordnede land-

skabstype fra Original 1 kortene, hvor gul er tørt land, grøn er engområder, og grå er udbredelse af middelalderlandsbyerne. 5 fods koter er grå, og den blå farve er Limfjordens udbredelse omkring 500 f. Kr. (baseret på Kristiansen et al. 2021).

man kigger på detaljerne, jo flere forskellige træder der frem. I tabellen nedenfor er de fire store lokaliteter sammenlignet på en række parametre.⁶⁷

Dateringsspændet er fra ældste bebyggelsesfase til yngste bebyggelsesfase. Her ses Sdr. Tranders som den eneste af de fire pladser med en kontinuitet ind i yngre jernalder. De nedgravede huse og træbyggede kældre optræder forskelligt på pladserne uden et overordnet mønster. Det er tydeligt, at der kan opstilles flere faser på byhøjene på grund af den vertikale stratigrafi og eventuelle sandflugtslag. Dette gør det nemmere at udskille kortere faser end på Sdr. Tranders, hvor faserne er op til 250 år.

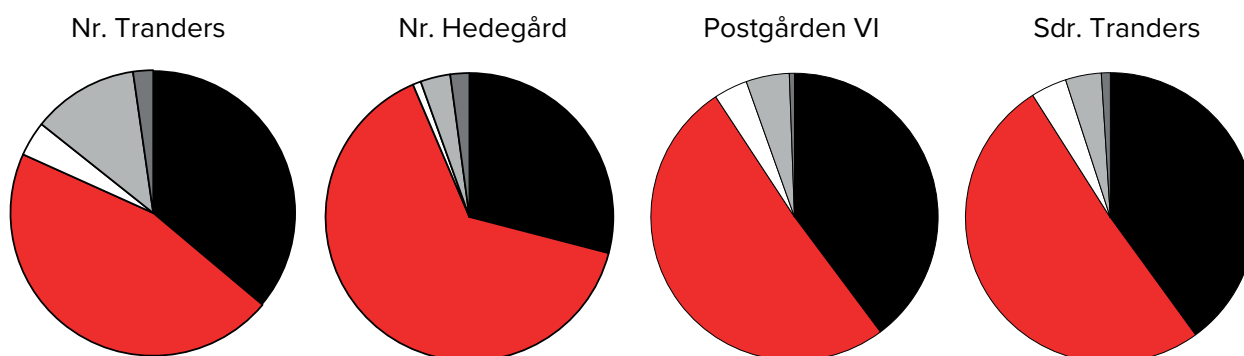
	Sdr. Tranders	Nr. Hedegård	Nr. Tranders	Postgården VI
Undersøgt	2004-5, 2017-19	1998	2000-1, 2015	2014-21
Journalnummer	5380/6244/6784/6785	3844	4473/6501/6931	6023
Dateringspænd	700 f.Kr. til 550 e.Kr.	550 f.Kr. til 100 e.Kr.	500 f.Kr. til 160 e.Kr.	200 f.Kr. til 160 e.Kr.
Faser	5-6	10	14-16	9
Type	Kulturlagsplads	Byhøj	Byhøj	Kulturlagsplads
Nedgravede huse	Ja	Ja	Nej	Nej
Træbyggede kældre	Ja	Nej	Ja	Nej
ÆFRJ	5-6	6-10	12-15	2-3
YFRJ	8-10	5-6	15-20	7-10
ÆRJ	10-12	2-3	20-25	10-12
YRJ/ÆGJ	7-9	0	0	0
Udgravningsstatus	90 % undersøgt	66 % undersøgt	55 % undersøgt	100 % undersøgt
Antal undersøgte langhuse/bygninger	131/195	65/97	150/ca. 200	87/127
Samlet areal	35.200 m ²	10.800 m ²	20.000 m ²	28.000 m ²

Tabel 1. De fire store kulturlagspladser fra ældre jernalder i Aalborg-området sammenlignet.

De nedgravede huse ses kun på Sdr. Tranders og Nr. Hedegård. Det giver mening, at der ikke er nedgravede huse på Postgården VI, da den ligger meget lavt i terrænet mellem fire og syv meter over havet. Der ville simpelthen være for vådt, hvilket også ses ved, at flere af husene på denne lokalitet har drængrøfter rundt om husene. Fraværet af nedgravede huse i Nr. Tranders, kan ikke umiddelbart besvares.

De træbyggede kældre ses i stor stil på Nr. Tranders-byhøjen, hvor der findes syv kældre. I Sdr. Tranders er der udgravet én træbygget kælder. På Postgården VI ses stenbyggede kældre, hvilket modsiger argumentet om, at de nedgravede konstruktioner ville trække vand grundet den lave placering.

Nr. Tranders-byhøjen skiller sig markant ud i antallet af samtidige gårde. Her ses mellem 15 og 25 samtidige gårde, mens der er op til 12 samtidige gårde på de tre andre lokaliteter. De to byhøje skil-

Figur 20. Fordelingen af knogler fra husdyr på de fire store pladser med kulturlag i det sydøstlige Aalborg, som dateres til ældre jernalder. Bemærk

den store lighed mellem Postgården VI og Sdr. Tranders. Rød er får/ged, sort er kvæg, mørk grå er hund, lys grå er hest og hvid er svin (efter Kveiborg 2020).

ler sig yderligere ud ved at dække et mindre areal end kulturlagspladserne, men have ligeså mange eller flere samtidige gårde.

Forholdet mellem langhus og udhus er to til en på de pladser, hvor det er registreret. Det vil sige, at der er dobbelt så mange langhuse, som der er udhuse/staklader.

Begge de Aalborgensiske byhøje, Nr. Tranders og Nr. Hedegård ophører i løbet af ældre romersk jernalder, og eventuelle efterfølgende bebyggelser er ikke blevet påvist i deres umiddelbare nærhed. Den sidste fase på Nr. Hedegård består af en lille gravplads med rige grave fra yngre romersk jernalder, hvor den nærmeste bebyggelse er Sdr. Tranders-komplekset. Der er ikke direkte kontinuitet fra bopladens ophør til gravpladsens anlæggelse.⁶⁸

På figur 20 ses forskellen i husdyrholdet på de fire lokaliteter. Her ses en stor lighed mellem de to kulturlagspladser Postgården VI og Sdr. Tranders, mens byhøjene har nogenlunde den samme procentvise andel af kvæg, hvor Nr. Tranders dog har langt flere heste. Nr. Hedegård har en mindre andel af svin end de tre andre pladser. Alle fire pladser har rigeligt med knoglemateriale fundet med en sammenlignelig udgravningsmetode, hvilket gør de små forskelle endnu mere interessante.⁶⁹ Lige netop det gode indblik i knoglematerialet kan måske forklare, hvorfor landsbyerne ligger så tæt sammen i det sydøstlige Aalborg. Landsbyernes placering kan skyldes de topografiske forhold, hvor der er let adgang til græsning på de omkringliggende hede og engarealer. Dette er nødvendigt for et dyrehold bestående hovedsageligt af kvæg og får/ged.⁷⁰

Afrunding

Det sydøstlige Aalborg er et af de bedst undersøgte områder med bebyggelse fra ældre jernalder i Danmark. Der er undersøgt over 600 bygninger fra perioden, og hvis man tager yngre romersk og ældre germansk jernalder med, er antallet over 800 bygninger inden for et forholdsvis lille og velafgrænset areal. Lokaliteterne vil bidrage til jernalderforskningen i mange år fremover, og de foreløbige resultater fra de fire lokaliteter viser et stort og detaljeret materiale, som ved nærmere studier viser diversiteten i samfundet og åbner for endnu flere spørgsmål og et naturligt ønske om at vide mere.

I denne artikel om Sdr. Tranders-komplekset er der blevet fremlagt resultater fra mange forskellige udgravningskampagner af varierende størrelse. Sammenhængen mellem resultaterne fra de enkelte udgravningskampagner, og derved udnyttelsen af "Big Data," giver et bedre indblik i lokalitetens udvikling. Kun ved at se de mange udgravninger som en helhed kan velfunderede tolkninger af Sdr. Tranders-komplekset fremsættes.

Således er der nu etableret en faseinddeling af lokaliteten ved hjælp af hustypologi, keramikronologi baseret på typologi og flere end 250 ¹⁴C-dateringer. Med udgangspunkt i langhusene og deres formodede levealder er landsbyens størrelse i de forskellige faser estimeret. Lokaliteten udvikler sig fra enkeltgårde i yngre bronzealderens periode VI til en tæt bebygget landsby i ældre førromersk jernalder på fem til seks gårde. I løbet af yngre førromersk jernalder vokser landsbyen til otte til ti gårde og får en mere langstrakt udbredelse. Samtidig ses introduktionen af tørvevægshuse, som medfører en øget kulturlagsdannelse. I ældre romersk jernalder karakteriseres landsbyen som en rækkelandsby på ti til 12 gårde, som ligger i to parallelt buede rækker, og kulturlaget vokser bl.a. på grund anvendelsen af tørv som byggemateriale. Stedkontinuiteten fra ældre jernalder bliver brudt, da landsbyen i slutningen af ældre romersk jernalder flytter ca. 200 m mod øst, hvor den får en mere spredt struktur igennem yngre romersk og ældre germansk jernalder. Her ses en omstruktureret landsby, som nu dækker et større areal og består af syv til ni samtidige gårde. I landsbyens sidste faser ses en stormandsgård i den sydvestlige del, som i sin yngste fase er den yngst daterede bygning i komplekset.

I anden halvdel af lokalitetens levetid ses også samtidige begravelser. I ældre romersk jernalder er gravene begrænset til tre enkeltliggende storstensgrave i den østlige del af området, og i første halvdel af yngre romersk jernalder ses der stadig enkeltliggende grave blandt den spredte landsbystruktur. I løbet af yngre romersk

jernalder og i ældre germansk jernalder opstår der mod sydvest en regulær gravplads i tilknytning til landsbyen med både jordfæstegrave og brandgrave. Gravpladsen er endnu ikke totalundersøgt, men formodes at rumme omkring 170 begravelser. Gravpladsens størrelse svarer dog ikke til den formodede befolkningsstørrelse og burde være fire-fem gange større. Dette er selvfølgelig baseret på, at gravpladsen fortsætter på det mellemliggende areal, og ikke blot er to mindre familiegravpladser, som opstår synkront i tilknytning til landsbyen.

Ved gennemgangen af lokaliteten er de enkelte fasers særtræk blevet fremhævet, som knytter sig til forskellige forandringer eller brud i lokalitetens udvikling, fx ophobning af kulturlag, ændring i dyrkningsformer, ændring i husdyrholdets sammensætning og ændring i begravelsesritualer. Nogle af forandringerne er sammenfaldende og markerer et gennemgribende skift i den materielle kultur, dødekult samt i subsistens- og organisationsform.

Resultaterne fra udgravningerne berører nogle interessante emner og rejser nye spørgsmål, der ikke kan besvares i denne sammenhæng. Det er fx spørgsmål omkring overgangen fra enkeltliggende gård i yngre bronzealder til gårdsenhed i en landsby i ældre førromersk jernalder. Er behovet for at strukturere en bebyggelse udsprunget af en samfundsændring eller måske af udefra kommende elementer, der bringer ustabiliteten i samfundet tættere på den enkelte gårdsenhed, og som vanskeligt kan registreres i det arkæologiske fundstof?

Brud, udvikling og kontinuitet ses forskelligt på pladserne i det sydøstlige Aalborg. Hvad er udtryk for lokal dynamik, og hvad er udtryk for overordnede samfundsændringer? Bruddet i stedkontinuiteten på overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder kunne være udtryk for en sammensmeltning af bopladser grundet strukturelle ændringer i fx agerbruget og i husdyrholdet. Landsbyens ophør ses samtidig med den store klimakatastrofe, som indtræder efter en række vulkanudbrud i perioden efter 536 e.Kr.

Summary

The locality of Sønder Tranders in southeast Aalborg has been almost totally excavated, revealing evidence of settlement over a period of 1300 years, from c. 700 BC until AD 600. This includes the entire Iron Age, with breaks and changes clearly evident in the finds. Given the site's size, complexity and conditions for preservation, the excavation results from Sønder Tranders can provide information on several aspects of Iron Age society. Moreover, given the record for the Tranders chalk island as a whole, the localities and their mutual dynamic are unique in Danish archaeology.

Eighteen excavations of various extents were undertaken at the locality between 2004 and 2019. It comprises an area of cultural deposits from the Early Iron Age, settlement with no layers of cultural deposits dating from the Late Roman to Early Germanic Iron Age and an associated burial ground from the same period. The settlement is divided into five main phases, with the phase boundaries each being marked by a transition or shift in the archaeological material.

The Sønder Tranders complex encompasses 404 buildings (longhouses, outhouses, stackyards and pithouses), of which 110 have been dated by ¹⁴C and/or pottery. The earliest finds are pit complexes from the Late Bronze Age. A village then emerges in the Pre-Roman Iron Age in which at least 51 buildings can be dated to the Early Pre-Roman Iron Age, while 31 buildings can be dated to the Late Pre-Roman Iron Age. The settlement continues with 44 buildings in the Early Roman Iron Age, but the settlement structure changes. It now comprises two parallel rows of farmsteads arranged along a slight curve following the terrain.

In the Roman Iron Age and Early Germanic Iron Age the village is moved eastwards and separated from the earlier village by a system of ditches. This phase has at least 174 buildings comprised of longhouses, pithouses, outhouses and barns. In the Late Roman Iron Age, a burial ground is established to the southwest, which is thought to contain in the vicinity of 170 graves. The burial ground is broadly dated from the middle of the Late Roman Iron Age to the Early Germanic Iron Age. The entire settlement ceases at the end of the Early Germanic Iron Age. This break could be a consequence of by the climate crisis that arose in AD 536 due to a volcanic eruption.

The excavations of Iron Age settlement at Sønder Tranders provide an insight into its development, structure and subsistence base. It can also be related to the other settlements on the Tranders chalk island, which have all been components in a general structure or Iron Age society, each with its own special features.

Noter

- 1 1998: ÅHM 3844 Nr. Hedegård, sb.nr. 120113-24.
2004-05: ÅHM 5380 Trandersgård, sb.nr. 120113-32.
2005: ÅHM 5401 Sdr. Tranders I, sb.nr. 120113-51.
2015-16: ÅHM 6244 Sdr. Tranders II, sb.nr. 120113-140.
2017: ÅHM 6785 Sdr. Tranders IV, sb.nr. 120113-137.
2018-19: ÅHM 6784 Sdr. Tranders III, sb.nr. 120113-133.
Indimellem er der undersøgt flere mindre områder med tilknytning til Sdr. Tranders-komplekset:
ÅHM 5392 Hedegårde Syd, sb.nr. 120113-67.
ÅHM 5484 Trandersgård IV, sb.nr. 120113-145.
ÅHM 5834 Sønder Tranders, sb.nr. 120113-57.
ÅHM 5857 Tinbergens Allé, sb.nr. 120113-59.
ÅHM 5867 Thomas Manns Vej, sb.nr. 120113-60.
ÅHM 6037 Universitetet, sb.nr. 120113-72.
ÅHM 6270 Thomas Manns Vej II, sb.nr. 120113-92.
ÅHM 6288 Kiplings Allé, sb.nr. 120113-98.
ÅHM 6363 Thomas Manns Vej III, sb.nr. 120113-97.
ÅHM 6480 Marshalls Allé, sb.nr. 120113-104.
ÅHM 6615 Greveparken, sb.nr. 120113-112.
ÅHM 6712 Seiferts Allé, sb.nr. 120113-126.
ÅHM 7102 Marshalls Allé, sb.nr. 120113-146.
- 2 Haue 2012, 47; Haue in prep.
- 3 Hansen 1987, 30.
- 4 Keramikanalysen omfatter kun den del af bopladskomplekset, som er udgravet under journalnummer ÅHM 6784 Sdr. Tranders III.
- 5 Haue in prep.
- 6 Haue in prep.
- 7 Hansen 2015, 96-102.
- 8 Hansen 2015, 99.
- 9 Runge 2009, 28; Haue 2012, 227.
- 10 Hus A3660/A6921 fra ÅHM 6784 Sdr. Tranders III.
- 11 Hus 5867A0028: Kombineret datering af to ¹⁴C-dateringer: 5867X18,2: Poz-13433 2532±26, 5867X18,3: Poz-13434 2538±30.
- 12 Hus 6363A0543 og 6363A0545 fra ÅHM 6363. Husene kan være fra yngre romersk jernalder.
- 13 Hus 6785A0182 fra ÅHM 6785 Sdr. Tranders IV. ¹⁴C datering Poz-95549 2395±30.
- 14 Runge 2009, 116.
- 15 ÅHM 6784 Sdr. Tranders III, ÅHM 5380 Trandersgård og ÅHM 6785 Sdr. Tranders IV.

- 16 Der er i 2006 forsøgt at lave en faseinddeling på den vestligste del af bopladsen fra ÅHM 5380 Trandersgård, men den er baseret på et mindre materiale og udelukkende på stratigrafi og hustypologi. Denne inddeling kan ikke projekteres over på hele bopladsen og er næppe gyldig længere.
- 17 Der er ikke foretaget metallurgiske undersøgelser af jernet i skriven-de stund.
- 18 Hus 6244A1997, 6784A4658 og 6784A5393 (to faser).
- 19 Langhus A5598, udhus A5592 og stakladen A5587.
- 20 Kombineret datering af fem ¹⁴C-dateringer: 6784X2843: Poz-126560 1535±30, 6784X2844: Poz-126561 1535±30, 6784X2976: Poz-126443 1535±30, 6784X3131: Poz-126564 1510±30 og 6784X3133: Poz-126565 1555±30.
- 21 Kombineret datering af to ¹⁴C-dateringer: 6784X2832: Poz-126557 1680±30, 6784X2833: Poz-126558 1675±30.
- 22 Kombineret datering af tre ¹⁴C-dateringer: 6784X3262: Poz-127091 1610±30, 6784X3263: Poz-126569 1550±30 og 6784X3265: Poz-126572 1690±30.
- 23 A5331 og A5552.
- 24 Kombineret datering af tre ¹⁴C-dateringer: 6784X2521: Poz-126551 1645±30, 6784X2522-1: Poz-126584 1635±30 og 6784X2522-2: Poz-126585 1605±30.
- 25 ÅHM 7136 Humlebakken sb.nr 120108-110 og ÅHM 5403 Postgården III sb.nr. 120113-55.
- 26 6784X2084: Poz-126537 1800±30.
- 27 ÅHM 5354 Postgården og ÅHM 6023 Universitetshospitalet.
- 28 På Sdr. Tranders III er gravpladsen ca. 2.600 m² og indeholder 33 begravelser, og på Sdr. Tranders I er arealet ca. 2.800 m² og antallet af begravelser er 28. Hvis den samme gravintensitet er gældende for hele arealet (88,5 m²/pr. grav) rummer gravpladsen omkring 170 begravelser.
- 29 Anlæg A6040 fra ÅHM 6784 Sdr. Tranders III.
- 30 Grav A5517, A5516, A5867, A5992, A6037, A4543, A4967 og A4968 fra ÅHM 6784 Sdr. Tranders III.
- 31 De meget velbevarede grave kan i dag ses som en fast del af udstillingen på Vikingemuseet Lindholm Høje i Nørresundby. Christiansen 2005, 17.
- 32 Hus 6244A1860 fra ÅHM 6244. Huset er ¹⁴C-dateret fra 1381 til 1128 f.Kr. baseret på to kombinerede dateringer. 6244X39: Poz-92564 3060±40, 6244X68: Poz-92569 2965±35.
- 33 Hus 6784A3660/A6921 hvor dateringen er baseret på en knogle fra grebningen (6784X2066: Poz-129505, 2500±35).

- 34 Runge 2009, 173.
- 35 Lund 1975, 100-101, Nielsen 2007, 38.
- 36 Laursen & Iversen 2020, 49-51.
- 37 Følgende udgravninger er brugt i analysen: ÅHM 0669 Sejlflod, sb.nr. 120112-8. ÅHM 3984 Bejsebakken, sb.nr. 120506-83. ÅHM 4519 Postgården, sb.nr. 120113-34. ÅHM 5850 Åby Mark, sb.nr. 120615-31. ÅHM 5857 Tinbergens Allé, sb.nr. 120113-59. ÅHM 6120 Frejlev, sb.nr. 120504-30. ÅHM 6146 Kærhavegård, sb.nr. 120110-23. ÅHM 6270 Thomas Manns Vej II, sb.nr. 120113-92. ÅHM 6363 Thomas Manns Vej III, sb.nr. 120113-97. ÅHM 6404 Skudshale-Gistrup, sb.nr. 120113-113. ÅHM 6500 Frejlevgård, sb.nr. 120504-37. ÅHM 6712 Seiferts Allé, sb.nr. 120113-126. ÅHM 6725 Kærgård, sb.nr. 120502-169. ÅHM 7495 Flødalen område H, L, M og N, sb.nr. 120510-101.
- 38 Sarauw 2019, 47.
- 39 Sarauw 2019, 38, 43.
- 40 Mads Runge skriver dog "*at byhøjsdannelse ikke er direkte afhængig af anvendelsen af tørvevægge*" (Runge 2009, 163). Niels Haue bruger en mere løs definition af byhøjsbegrebet, hvor en byhøj er en menneskeskabt forhøjning forårsaget af længerevarende kontinuerlig bebyggelse (mundtlig meddelelse).
- 41 ÅHM 6244 Kulturlag A3988.
- 42 Ejstrud & Jensen 2000, 251-252.
- 43 Tidligere også betegnet som "*Celtic Fields*".
- 44 Vinter 2011, 83.
- 45 Nielsen et al. 2019, 9
- 46 Runge 2009, 62.
- 47 Runge 2009, 116.
- 48 Jensen 2003, 391-408; Hardt 2003, 19.
- 49 Dette er gældende for de respektive analyser for både Sdr. Tranders III og Sdr. Tranders II, det vil sige hele den yngre del af bebyggelsen.
- 50 Kveiborg 2008, 82.
- 51 Regnestykket er med en gennemsnitslevealder på enten 37,6 eller 30 år. Befolkningsstørrelsen er her sat til det antal grave der burde være, og der er ikke taget højde for forskellige begravelseskikke. Således er modellen antal grave = (antal samtidige gårde x antal indbyggere pr. gård) x bebyggelsens funktionstid / Gennemsnitslevealder (Kielsen & Boddum 2021, 88).
- 52 Grav A2606 fra ÅHM 6244 Sdr. Tranders II som dateres på baggrund af en rosetfibula, en bronzetenvægt og en hårnål.
- 53 Kielsen & Boddum 2021, 89.
- 54 Haue 2015, 173
- 55 Nielsen 2000, 12.

- 56 Nielsen 1991, 118, Kiildsen & Boddum 2021, 88.
- 57 Gräslund 2007, 102-110.
- 58 Hansen 2015, 268-275.
- 59 Gravene A4967, A5516, A5517, A5867 og A5992 er alle stratigrafisk yngre end grøften. Gruberne A134 og A135 er begge stratigrafisk yngre end grøften og dateret til overgangen mellem ældre og yngre germansk jernalder.
- 60 ÅHM6023 Postgården VI.
- 61 Udgravningerne ÅHM 4519 Postgården fra 2000, forundersøgelserne ÅHM 5354 Postgården II fra 2004, ÅHM 5403 Postgården III fra 2007.
- 62 Christiansen 2018, 120.
- 63 Ethelberg 2003, 222.
- 64 Hansen 2015, 13.
- 65 En enkeltgård på Trandersgård IV er større end gennemsnittet og er tidligere tolket som en mulig stormandsgård. Haue 2011, 93.
- 66 Haue 2012, 262.
- 67 Der er en femte lokalitet ved Humlebakken som kun er sporadisk undersøgt og derfor udeladt i denne sammenhæng.
- 68 Runge 2009, 32.
- 69 Kveiborg 2020, 8
- 70 Nielsen 1998, 286; Runge 2009, 233.

Referencer

- Christiansen, T.T. 2005: Sdr. Tranders – en gravplads fra ældre germansk jernalder. *Årbog for Nordjyllands Historiske Museum 2005*, s. 14-17.
- Christiansen, T.T. 2018: Detektorfund og bebyggelsesudvikling ved Sdr. Tranders i det sydøstlige Aalborg – præsentation af en detektorplads og nogle udfordringer vedrørende tolkningen af detektorfundene. I: V. Hilberg & T. Lemm (red.): *Viele Funde – GroBe Bedeutung? Potenzial und Aussagewert von Metalldetektorfunden für die siedlungsarchäologische Forschung der Wikingerzeit*. Bericht des 33. Tværfaglige Vikingsymposiums 9. maj 2014, Wikinger Museum Haithabu, Schleswig, s. 109-124.
- Ejstrud, B. & C.K. Jensen 2000: *Vendehøj – landsby og gravplads. Kronologi, organisation, struktur og udvikling i en østjysk landsby fra 2. årh. f.Kr. til 2. årh. e.Kr.* Kulturhistorisk Museums skrifter 1. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Ethelberg, P. 2003: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f.Kr.-1000 e.Kr.). I: P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen og A.B. Sørensen (red.): *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. Haderslev Museum, Haderslev, s. 123-373
- Gräslund, B. 2007: Fimbulvinteren, Ragnarök och klimakrisen 536-537 e.Kr. *Saga og Sed 2007*, s. 93-123.
- Hansen, J. 2015: *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur I det 1. årtusinde – et bebyggelsehistorisk regionalstudie*. Ph.d.-afhandling fra Syddansk Universitet, Odense.
- Hansen, U. L. 1987. *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen den Römischen Reich und dem freien Germanien unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- Hardt, N. 2003: Jernalderens og vikingetidens landbrug. I: P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen og A.B. Sørensen (red.): *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. Haderslev, s. 17-122.
- Haue, N. 2011. Social stratifikation og "den sociale arv" i ældre jernalder – med udgangspunkt i bopladsstudier i Nordjylland. I: Møller, N.A., S.S. Qvistgaard and S.F. Jensen (eds.): *Nyt fra Vestfronten*. Saxo-instituttet, Københavns Universitet, København, s. 87-98.
- Haue, N. 2012: *Jernalderens samfund i Nordjylland - belyst med udgangspunkt i byhøjen Nr. Tranders, Aalborg*. Ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet. Aarhus.

- Haue, N. 2015: Gravformer og gravskik i Nordjylland i ældre jernalder. I: R.B. Iversen, S.V. Lauersen & N.H. Nielsen (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 171-182.
- Haue, N. In prep. *Nr. Tranders. Jernalderens samfund i Nordjylland*.
- Herschend, F. 2009: *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Occasional Papers in Archaeology 46. Uppsala University. Uppsala.
- Jensen, J. 2003: *Danmarks oldtid Ældre Jernalder 500 f.Kr. til 400 e.Kr.* Gyldendal Nordisk Forlag, København.
- Kieldsen, M. & S. Boddum 2021: Repræsentativitet og grundlæggergrave. I: R.B. Iversen, S.V. Laursen & N. H. Nielsen (red). *Døden i centrum. Yngre jernalders gravfund i Region Midtjylland*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 81-92.
- Kristiansen, S.M., T.E. Ljungberg, T.T. Christiansen, K. Dalsgaard, N. Haue, M.H. Greve & B.H. Nielsen 2021: Meadow, marsh and lagoon: Late Holocene coastal changes and human – environment interactions in northern Denmark. *Boreas, Vol. 50*, s. 279–293.
- Kveiborg, J. 2008: Fårehyrder, kvægbønder eller svineavlere: En vurdering af jernalderens dyrehold. *KUML 2008*, s. 59–100.
- Laursen, S.V. & R.B. Iversen 2020. *Hummelure. Landsby, langhus og landbrug i Østjyllands yngre jernalder*. Jysk arkæologisk selskab, Højbjerg.
- Lund, J. 1975: Overbygård – en boplads med ”underjordiske” huse. *HIKUIN 2*, s. 97-110.
- Martens, J. 1997: The Pre-Roman Iron Age in North Jutland. I: J. Martens (red.): *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe. Symposium at the Institute of Prehistoric and Classical Archaeology University of Copenhagen, December 8, 1992*. Arkæologiske skrifter 7, s. 107-136.
- Nielsen, J.N. 1991: Befolkningens størrelse i Sejlflod-landsbyen i Nordjylland fra 500 f.Kr. til 500 e.Kr. I: C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk jernalder og Folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 111-125.
- Nielsen, J.N. 1998: *Ældre jernalders bebyggelse i det østlige Limfjordsområde*. Limfjordsprojektet. Rapport nr. 8, II: Variation og enhed omkring Limfjorden. Århus, s. 271-292.
- Nielsen, J.N. 2000: *Sejlflod – ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland. Katalog der Grabfunde 1-2*. Nordiske Fortidsminder bind 20. Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab, København.

- Nielsen, L.E. 2007: *Trandersgårdbopladsen og de nedgravede huse. En analyse af de nedgravede huses funktion og konstruktion, med udgangspunkt i faseinddelingen af en ældre jernalders boplads ved Aalborg*. Kandidatspeciale fra Aarhus Universitet, Aarhus.
- Nielsen, N.H., S.M. Kristiansen, T. Ljungbjerg, R. Enevold & M. Løvschal 2019: Low and variable: Manuring intensity in Danish Celtic fields. *Journal of Archaeological Science: Reports, Volume 27*.
- Runge, M. 2009. *Nørre Hedegård: En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Sarauw, T.B. 2019: *Bejsebakken. En nordjysk bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid*. Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab. København.
- Vinter, M. 2011. Kortlægning af marksystemer fra jernalderen. En kildekritisk vurdering af luftfotografiers anvendelighed. *KUML 2011*, s. 83-114.
- Webley, L. 2008. *Iron Age Households: Structure and Practice in Western Denmark, 500 BC – AD 200*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.

Andre kilder

- Kveiborg, J. 2020. *Zooarkæologisk analyse af knoglematerialet fra jernalderbebyggelsen ÅHM 6784 Sdr. Tranders (FHM 4296/2940)*. Upubliceret rapport fra Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. Moesgaard Museum, Højbjerg.
- Kveiborg, J. og S. Østergård 2017: *Osteologisk analyse af knoglemateriale fra ÅHM 6244 Sdr. Tranders (FHM 4296/2285)*. Upubliceret rapport fra Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. Moesgaard Museum, Højbjerg.

Christian Vrængmose
Jensen,
Nordjyske Museer

Pilgrismærker og pilgrimme i Aalborg

Keywords: Pilgrismærker, pilgrimsrejse/-færd, valfartsmål, arkæologi, middelalder.

Abstract

Det seneste årtis arkæologiske udgravninger i Aalborg har mere end firedoblet byens fundmængde af middelalderlige pilgrismærker til ca. 67. De udgør dermed en betydelig del af Danmarks samlede fundmængde på ca. 288. Fundene fortæller, at pilgrismærker og pilgrimsfærd var aldeles velkendt i Aalborgs middelalder selvom de skriftlige kilder næsten er tavse derom. Mærkerne vidner om rejser, der er nået til Europas største valfartsmål som Rom, Santiago de Compostela, Köln, Aachen og Wilsnack. Aalborg-pilgrimme har også besøgt et af Nordens største mål i Vadstena ved flere lejligheder. Fundene giver også indtryk af en betydelig valfart til hjemlige mål, og den stigende fundmængde gør det muligt, at foreslå nye, hjemlige valfartsmål som steder, hvor der er produceret og solgt pilgrismærker. Det foreslås således, at der f.eks. har været solgt pilgrismærker ved birgittinerklostret i Mariager og måske ved det "Hellige sakramente" i Kippinge på Falster.

Indledning

Den kristne pilgrimsfærd i middelalderens Europa er velkendt fra skriftlige kilder, men den har også sat sig tydelige spor i de arkæologiske fund. Der tænkes her især på pilgrimstegnene – eller mærkerne, som de her kaldes. De er særligt fundet i tusindvis i vores nabolande mod syd og vest, mens de kendes i et mere begrænset antal fra Danmark, nemlig i omegnen af 288 stk.¹

Ved arkæologiske undersøgelser i Aalborg er der fundet ca. 67 pilgrismærker fra middelalderen. Mærkerne fortæller om dati-

dens religiøse og rituelle verden, om billedsprog, rejser og meget andet. I denne artikel skal der for begrænsningens skyld først og fremmest fokuseres på det sidstnævnte aspekt, nemlig mærkernes proveniens og hvad de fortæller om Aalborg-pilgrimmenes fysiske rejser i middelalderen.²

Pilgrimsmærkerne blev opfattet som havende en iboende, hellig kraft, der ikke forsvandt efter hjemkomsten fra pilgrimsfærden. Ejere kunne således fortsætte med at bære dem, ligesom de også kunne overgå til andre som eksempelvis helende og lykkebringende amuletter i forbindelse med sygdom og fødsel. Mærkerne kunne således have et langt efterliv og endda gå i arv.³ Dette forhold betyder selvfølgelig, at nogle af Aalborgs pilgrimsmærker kan være kommet til byen med andre personer end de herboende pilgrimme – måske især med tyske og hollandske handlende. I navnelisten til byens dominerende købmandsgilde, Guds Legems Lav, er der i perioden 1431-1536 mere end 20 % tyske navne, men der optræder også hollandske.⁴ Som kilder til Aalborg-pilgrimmenes faktiske valfarter skal pilgrimsmærkerne altså tages med visse forbehold. Pilgrimsmærkerne skal dog heller ikke stå helt alene, og der vil således blive inddraget skriftlige kilder og de oplysninger, som de kan give os om emnet.

Alle byens 67 pilgrimsmærker fremgår i kataloget, der findes som afslutning på den aktuelle artikeltekst, og der henvises til deres numre i dette katalog, ligesom der også her findes en afbildning af alle mærker. Alle på nær fem (kat. 1, 6, 17, 28 og 61) indgår i dag i Nordjyske Museers samlinger. De fem undtagelser er erklæret dannede på Nationalmuseet, hvor de nu opbevares, dog på nær et enkelt (kat. 61), der er deponeret på Nordjyske Museer.

Som det fremgår af afbildningerne, er mange af mærkerne meget bøjede og endda fragmenterede. Bøjede pilgrimsmærker er et almindeligt fænomen, der ikke kun kendes fra Aalborg-fundene. Det er også kendt fra eksempelvis Londons og det nederlandske Nieuwlandes mange pilgrimsmærkefund. Det er foreslået, at bøjningerne er en bevidst handling, og at mærkerne så at sige blev ødelagt ved deres endelige bortskaffelse, måske i forbindelse med en slags ofring. Alternativt kan den bevidste ødelæggelse være sket ved Reformationen og bortgangen fra den katolske kirke.⁵ Hovedparten af Aalborgs pilgrimsmærker er ikke blevet foldet eller rettet ud, efter de er fundet. De er således bevaret som de så ud, da de endte i jorden i middelalderen.⁶

Pilgrimme og pilgrimsmærker

Allerede i 1000-tallet begyndte danskere at drage på pilgrimsrejser til de kristne helligsteder i udlandet (fig. 1). I første omgang var det særligt de helligste steder, som Betlehem og Jerusalem i Det Hellige Land samt Rom med apostelgravene, der trak. Senere opstod utallige andre steder, hvoriblandt særligt apostlen Jakobs grav i Santiago de Compostela i Spanien blev et af de helt store mål. Valfartsmål i de nordiske lande er der også et tidligt eksempel på, og allerede fra 1030'erne kunne man besøge Olav den Helliges grav i Trondheim. I år 1027 besøgte Knud den Store Rom, hvor han ifølge Knytlingesaga⁷ etablerede et herberg for danske pilgrimme, og senere i århundredet døde Roskildebispens Svend Nordmand i 1088 på Rhodos på vej til det Hellige Land. Også kongen Erik Ejegod døde ganske tæt på målet i det Hellige land, men dog på Cypren i 1103. Inden havde han fået oprettet to herberger for danske pilgrimme i Lucca og ved Piacenza, der lå på vejen til Rom.⁸ Fra senere i middelalderen er der eksempelvis kendskab til, at kongerne Valdemar Atterdag og Erik af Pommern besøgte Jerusalem, mens Christian I besøgte Rom – dog vist mest i politisk øjemed.⁹

Figur 1. Den ene halvdel af et relikviekors (5698X1303) af kobberlegering. Højde 6,5 cm. Fundet i Algade 9 i husrester fra omkring år 1100. Sammen med den manglende halvdel har det udgjort en beholder, der har indeholdt en splint af Kristi kors. Korset er måske hjembragt fra middelhavsegnene eller Østeuropa af en tidlig pilgrim i 1000-tallet.

I løbet af middelalderen voksede antallet af valfartsmål betragteligt og således også med mange mål i Danmark.¹⁰ Fra slutningen af 1100-tallet, men især i 1300-1400-tallet blev det almindeligt at fremstille og sælge de små pilgrimsmærker ved valfartsmålene.¹¹ Der var almindeligvis tale om kirker og klostre med diverse undergørende genstande og figurer eller om helgeners grave og relikvier fra sådanne hellige personer. Ofte kan koblingen til lokaliteten gøres uden større besvær ved hjælp af pilgrimsmærkernes gengivelser af netop helgener og relikvier eller endda ved en afslørende indskrift. Andre mærker, som eksempelvis forskellige former for kors og krucifikser, er mere generelle motiver, der er vanskeligere at henhøre til en bestemt lokalitet. Ved flere af disse kan det betvivles, om der overhovedet er tale om et regulært pilgrimsmærke, der skal knyttes til et specifikt valfartsmål. Foruden pilgrimsmærkerne blev der i middelalderen fremstillet og solgt en masse andre metalvarer såsom smykker og amuletter med diverse, mere generelle, religiøse motiver og indskrifter.¹² Mange eksempler på sådanne er også fundet i Aalborg (fig. 2-6).

Pilgrimsmærkerne blev typisk støbt i en blanding af tin og bly, men der kendes også til mærker af mere forgængelige materialer som papir og pergament. Symbolet på valfart til Jerusalem var en palmegren, mens mærkerne fra Santiago de Compostela, som blev middelalderens almindelige symbol på valfart, også afveg ved at

Figur 2. Tre fingerringe fra 1300-1400-tallets Aalborg, alle med indskrifter. En påkalder sig formentlig de hellige tre konger: „MEL...IOR+.A.....“ (6206X595), mens de to andre påkalder sig Jomfru Maria: „+MARIA..HELF...“ (5698X202) og „AVE MARIA GRACIA PL“ (6713X1046).

Figur 3. Pyntebeslag (6713X135) af blik af kobberlegering fra 1400-tallet fundet i Vingårdsgade. Højde 3,7 cm. Gengiver bogstavet "M", der sikkert er en reference til Jomfru Maria. Måske har det prydet et bælte.

Figur 4. Pyntebeslag (7237X694) af kobberblik fra 1400-tallet fundet på Nytorv. Omskriften læses "MARIA".

Figur 5. Knivendebeslag (7237X298) af kobberlegering ca. 1450-1525 fundet på Nytorv. Udformet som en "Ibsskal", der var et almindeligt symbol på pilgrimsfærd.

Figur 6. Pyntebeslag (7237X612) af kobberblik fra 1400-tallet fundet på Nytorv. Forestiller en person med en bredskygget hat og med en lang stav i sin højre hånd – måske skt. Jakob som pilgrim.

være en ægte muslingeskal, der var forsynet med et par huller til ophængning.¹³ Bortset fra muslingeskallerne har disse let forgængelige mærker næppe overlevet i jorden til i dag. Dette forhold må naturligvis medregnes i forbindelse med det aktuelle tema om Aalborgpilgrimmenes rejser.

Mærkerne af metal var almindeligvis udstyret med påsyningsøjjer, så de kunne fæstnes på eksempelvis hatten eller tasken. Pilgrimmene kunne med købet derved vise, at de rent faktisk havde nået et givent mål. Dette var vigtigt, da nogle pilgrimme var dømt til pilgrimsfærd som en bodsstraf for en forbrydelse, mens andre var professionelle pilgrimme, der var udsendt på vegne af andre. Desuden var det vigtigt for pilgrimmene at vise, at de rent faktisk var på pilgrimsfærd, da de herved kunne få særlig beskyttelse samt logi og forplejning på herberger og klostre.

Foruden at være kendt fra arkæologiske fund, er pilgrimsmærker også kendt fra adskillige kirkeklokker og på dansk grund eksempelvis fra døbefonten af malm i Varde Jacobi kirke, hvor de ved støbningen er blevet anvendt til udsmykningen. Disse afstøbninger er særligt værdifulde i forbindelse med en datering af de enkelte mærker, da klokkerne ofte også er forsynet med et årstal for støbningen. Ingen sådanne klokker eller fonte er dog kendt fra Aalborg.¹⁴

Pilgrimme fra Aalborg

Det er usikkert, hvornår de første pilgrimme rejste ud fra selve Aalborg, men allerede omkring 1075 nævner den tyske præst Adam af Bremen, at pilgrimsvejen til Olav den Hellige i Trondheim gik med skib fra Aalborg eller Vendsyssel.¹⁵ Så allerede i 1000-tallet må pilgrimme i det mindste have passeret byen. Det tidligst kendte eksempel på en konkret pilgrim fra Aalborg er fra omkring 1140, hvor præsten Kjeld ved Vor Frue kirke rejste til Rom for at "gæste de hellige apostles kirke".¹⁶ Efter rejsen vendte han tilbage til sin gamle stilling som provst ved Domkirken i Viborg, hvor han døde i 1150. Senere i 1189 blev han selv kanoniseret på baggrund af sit fromme levned, gavmildhed og de undere, der skete efter hans død. Undere var dog allerede begyndt, mens han levede, og en morgen, mens han læste messe i Aalborg, gik lyset således ud, hvorefter det senere tændte af sig selv på forunderlig vis. Ved hans rejse til Rom havde der også været et andet formål end blot pilgrimsfærd, nemlig at få Pavens tilladelse til at prædike blandt de hedenske vendere syd for Østersøen. Derved kunne han opnå "martyriets palme", som der står i hans levnedbeskrivelse.¹⁷ Hans ønske om at dø som martyr blev ikke til noget, men han endte dog alligevel som en populær lokalhelgen, "Hellig Kjeld" eller "Skt. Kjeld", og dermed selv som mål for søgende pilgrimme ved hans kapel og relikvieskrin i Viborg Domkirke og flere andre steder.

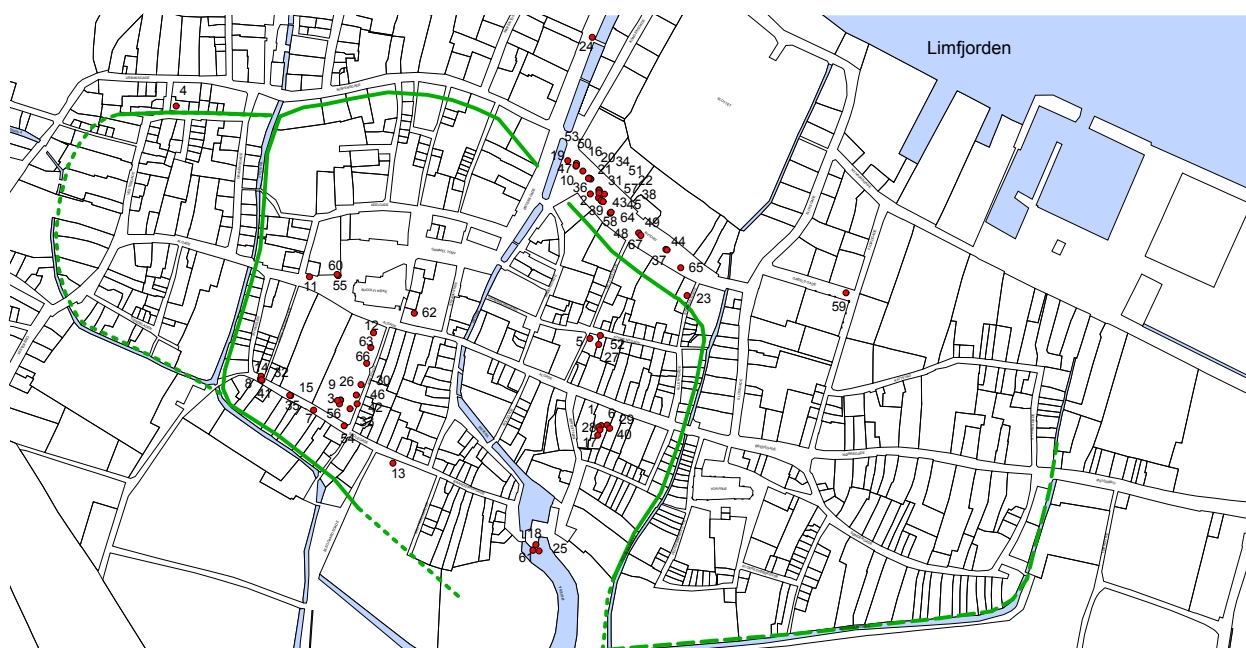
Også ved Vor Frue kirke i Aalborg, som formentlig allerede på dette tidspunkt havde tilknyttet et nonnekloster, blev det altså for-

modentlig forsøgt at skabe helgendyrkelse og dermed tiltrække pilgrimme.¹⁸ Det ses også i forbindelse med et par andre begivenheder i 1100-tallet. I 1139 eller 1140 blev den norske tronprætendent Sigurd Slembe begravet ved kirken efter at være dræbt i Norge. Han skulle være dræbt under forfærdelige pinsler, som han dog ikke lod sig mærke med, mens han ovenikøbet sang en salme.¹⁹ Senere i 1169 blev en anden nordmand, Olaf Ulykke, begravet ved Vor Frue. Også han skulle være betragtet som hellig af danskerne.²⁰

Fra midten af 1100-tallet er der yderligere kendskab til, at pilgrimme passerede Aalborg på deres rejse. I 1154 kom den islandske abbed Nikolaus hjem fra en pilgrimsfærd til Jerusalem. På baggrund af denne rejse blev der senere i middelalderen nedskrevet en ret så detaljeret beskrivelse af vejen til Det Hellige Land via Rom. Vejviseren for denne lange rejse til fods eller hest gennem Europa tager netop sin begyndelse i Aalborg.²¹

Fra senere i middelalderen, hvor de mere lokale valfartsmål var blevet talrigere, er der lidt uventet nærmest ingen efterretninger om konkrete pilgrimme, der er rejst ud fra Aalborg. Manglen skyldes sikkert de få overleverede kilder, men lidt får vi dog at vide. I 1330 rejste præsten fra Saltum i Vendsyssel til Rom og til Rocamadour i Sydfrankrig. Han har med stor sandsynlighed gjort ophold i Aalborg, og havde han rejst lidt senere i middelalderen, nemlig efter 1451, kunne han have fået sit første nattelogi på Helligåndsklostret i byen. Klostret var nemlig forpligtiget til at give pilgrimme husly.²² Desuden kunne klostret ligeledes tiltrække pilgrimme, da det havde ret til at give aflad til dem, der besøgte eller støttede det.²³

Af pilgrimsmaal i Aalborgs nærhed kan nævnes, at Nibe tilsyneladende har været et mål med sin store teglstenskirke fra senmiddelalderen. I hvert fald synges det i visen om Peder Smed og Atzer Bonde fra reformationstiden, at "somme går til Skt. Just i Nibe". Kirken var viet til Skt. Just, der var særlig skytshelgen for rejsende og pilgrimme.²⁴ Byen havde desuden mindst én helligkilde, der kan have tiltrukket besøgende. Det store Birgittinerkloster, der i 1440'erne oprettedes i Mariager, har også tiltrukket pilgrimme og været et af de lettest tilgængelige mål fra Aalborg. Birgittinerordenens stifter, den Hellige Birgitta af Vadstena, var selv flittig pilgrim og ses ofte afbilledet med pilgrimmens vandringsstav, hat og taske.²⁵ På pilgrimsfærden sydpå mod Viborg kunne Aalborg-pilgrimme efter første dagsrejse også gøre nattelogi i Testrup i Vesthimmerland. Her var formodentligt et herberg ved den betydelige

Figur 7. Fundstederne for Aalborgs 67 pilgrimsmærker angivet med katalognr. Forløbet af byens middelalderlige befæstning i 1300-1400-tallet er vist med grøn streg. Kort: 1872-matrikler og å-løb.

Skt. Katrine kirke, der sammen med den nærtliggende Skt. Søren-helligkilde måske selv har været mål for valfart.²⁶

Pilgrimsmærkerne fra Aalborg

De skrevne kilder er således næsten tavse om Aalborgs pilgrimme i middelalderen, og man forledes næsten til at tro, at pilgrimsfærd var temmelig ualmindeligt i byen.²⁷ Dette vil dog være en fejlagtig slutning. Det arkæologiske materiale giver et andet indtryk, nemlig at pilgrimsfærd har været ganske almindeligt i byen. Det må have været et fænomen, der var kendt for enhver.

I Aalborg er fundet ca. 67 pilgrimsmærker i forbindelse med diverse arkæologiske undersøgelser (fig. 7). Det har været en noget ujævn fundhistorie. De første tre fund dukkede op i 1962 i forbindelse med grundgravningen til det store Salling-warehouse i det gamle Store Nygade-kvarter. Herefter skulle der gå mange år frem til 1990'erne og 2000'erne, før der igen dukkede enkelte fund op, der bragte det samlede fundantal op på 15. Fundmængden tog herefter for alvor fart i perioden 2016-2019 i forbindelse med byggeri på Budolfi Plads og tilhørende renoveringer af de omkringliggende gader. Alene herfra kom 23 nye fund til listen. Senest har undersøgelser i 2020-2021 i forbindelse med en renovering af Nytorv/Østerågade frembragt yderligere 29 fund. De nævnte og nylige, store graveprojekter med især kloakrenoveringer har således været en

forudsætning for den store stigning i fundmængden, men vigtigst har nok været, at brugen af metaldetektor i de arkæologiske undersøgelser er blevet kraftigt intensiveret. Før det seneste årtis mange fund kunne man forledes til at tro, at mærkerne kun fandtes i kulturlagene i bestemte dele af byen, som eksempelvis ved og på gråbrødreklostrets grund ved Algade. Mange af de nyere fund stammer dog fra de store affaldsmængder, der særligt i 1400-tallet er dannet langs indersiden af byens vold i byens sydligste del, og fra de store affaldsmængder, der ved middelalderens slutning er tilført byens nordlige strandarealer. Indtrykket er i dag altså snarest, at pilgrismærkerne findes i hele middelalderbyen – og det må være i hundredvis.

I det følgende gives en gennemgang af byens pilgrismærker og de lokaliteter, som Aalborg-pilgrimmene må have besøgt. Som nævnt vides selvfølgelig ikke med sikkerhed, om alle mærkerne nødvendigvis har tilhørt pilgrimme fra Aalborg. Nogle af mærkerne kan stamme fra gennemrejsende eller besøgende fra andre steder. Gennemgangen starter med de fjerneste og delvist ældste valfartsmål og bevæger sig videre til de hjemlige. Endeligt sluttes der med en kort præsentation af de relativt mange mærker, det endnu ikke er lykkedes at stedfæste med sikkerhed.

Rom (kat. 1-4)

At pilgrimme fra Aalborg rent faktisk drog afsted til de store og fjerne mål som Rom og Santiago de Compostela bekræftes af pilgrismærkerne. Vi ved ikke noget om det Hellige Land, da der tilsyneladende ikke blev solgt regulære pilgrismærker der. Især Rom træder frem med tre eller måske fire fund i byen. To af disse (kat. 1-2) stammer formentlig fra 1200-tallet og udgør dermed nogle af byens ældste pilgrismærker. Som det var almindeligt for disse tidlige pilgrismærker, er der tale om enkle, i dette tilfælde firkantede former, uden gennembrydninger. De forestiller de to vigtige martyrhelgener, apostlene Peter og Paulus, hvis gravsteder kunne besøges i Rom. Aalborg-pilgrimmene rejste også til Rom langt senere i middelalderen, hvilket ses af det tredje af Rom-mærkerne (kat. 3). Dette er fra 1400-tallet og viser et fragment af en nøgle, der sikkert er en del af det pavelige våbenskjold med to korslagte nøgler. Mærket blev fundet ved rester af et hus fra 1400-tallet i det sydøstlige hjørne af Budolfi Plads ned mod Vingårdsgade. Huset har sikkert ligget ud til den nu forsvundne Kirkegyde, der forbandt Algade med den sydligere Skolegade (nuværende Vingårdsgade). Denne sydlige del af byen, der lå tæt inden for byens vold og

2 cm

Figur 8. Seglstampe (6295X54) fundet ved husrester fra 1400-tallet i det sydøstlige hjørne af Budolfi Plads. Den har tilhørt en borger ved navn "Nicolai" eller "Nicolaisen" og er lavet af en tinlegering.
Diameter: 2,5 cm.

20 cm

Figur 9. Grønglaseret formsten (ÅHM 3259X1) af tegl, som forestiller Kristi ansigt som "Vera Icon". Måler 20x20x6,5 cm. Fundet i voldgraven til Aalborghus Slot i 1959. Den stammer måske fra Aalborg Helligåndsklosters nedbrudte kirke, da materialer herfra er blevet brugt på slottet i 1500-tallet.⁹³ Lignende relieffer kendes fra 1400-tals klosterkirkerne i Mariager og Skt. Katrine i Ribe.

voldgrav i middelalderen, blev først for alvor bebygget med huse netop i 1400-tallet, hvor der til gengæld var en livlig byggeaktivitet. Det er tydeligt, at en eller flere af husets beboere har været på pilgrimsfærd, da der her fandtes yderligere seks pilgrimsmærker (kat. 9, 17, 33, 42, 46, 56). Måske kender vi endda navnet på en af disse pilgrimme, da der også blev fundet en seglstampe, der har tilhørt en "Nicolai" eller "Nicolaisen" (fig. 8).

Det fjerde Rom-fund (kat. 4) stammer også fra den seneste del af middelalderen i 1400-tallet eller begyndelsen af 1500-tallet. Det blev fundet i Vesterbro 68, der formentlig var ejet af Aalborg Helligåndskloster på dette tidspunkt.²⁸ Det adskiller sig ved at være et tosidet mærke med en øsken til ophængning. Der er således ikke tale om de normale små øjer til fastsyning. På den ene side ses Kristi ansigt som et såkaldt "Vera Icon". Det var en gengivelse af Veronikas svededug, der i middelalderen var et af Roms vigtigste relikvier i Peterskirken (fig. 9). På den anden side ses Guds Lam med korsfane, der var et almindeligt benyttet symbol på Kristus i kirkekunsten i middelalderen og allerede i 800-tallet på pilgrimsmærker af voks i Rom.²⁹ På begge sider er motiverne desuden omgivet af en randskrift med uddrag af en bøn. Ikonografien peger dermed i retning af Rom, mens motiverne dog også kan betragtes som ret almene. Det er således lidt tvivlsomt, om der er tale om et regulært pilgrimsmærke fra Rom, eller om der eventuelt er tale om en medaljon med en mere generel amuletfunktion. Fundstedet ved Helligåndsklosteret i Aalborg antyder i øvrigt, at den yderst velbevarede medaljon har tilhørt en person ved klostret. Det kan endda være en af klostrets stiftere, prioren Anders Bork eller præsten Hr. Hennike, der selv i 1451 drog til Rom og moderklostret San Spirito in Sassia, eller en af de senere priorer Knud Nielsen og Niels Pedersen, der var i Rom i henholdsvis 1481 og 1500.³⁰

Alternativt er der den mulighed, at medaljonen er fremstillet ved Helligåndsklosteret i Aalborg. Klosteret kunne som nævnt give den vigtige aflad til pilgrimme og var desuden velkendt med forholdene i Rom. Klosteret har formentlig også haft den fornødne tekniske knowhow. I hvert fald sikrede Tønnes Guldsmed sig ophold i klostret med hele sin husstand i 1519. Her skulle han selv sikre sig den "Ilding", han skulle bruge til sit arbejde.³¹

Santiago de Compostela og Rocamadour (kat. 5 og 6)

Til de ældste rejser hører måske også et fragment af en såkaldt "Ibskal" (kat. 5), der er en hjembragt kammuslingseskal fra Santiago de

Compostela i Spanien.³² Skikken med at hjembringe sådanne skaller fra Skt. Jakobs grav kendes i hele middelalderen og var almindelig allerede i 1100-1200-tallet.³³ Fragmentet blev fundet i 1960'erne i jord, der var bortkørt fra byggeriet af Salling-magasinet mellem Nytorv og Algade. Det vides således ikke, om fundet er fra kulturlag fra 1100-1200-tallet, eller om den eventuelt er yngre fra 1300-1400-tallet, men en af Aalborgs pilgrimme kan altså have gjort den lange rejse til dette yderste hjørne af Spanien engang i middelalderen. Compostela var desuden et naturligt stop for sejlende korsfarere, der var på vej til Middelhavet og Det Hellige Land,³⁴ så eventuelt er skallen hjembragt fra sådan en færd. Hvis der er tale om den mere fredelige version med en vandrende pilgrim ad den i dag så kendte Camino de Santiago, kan vedkommende i princippet også have hjembragt et andet af byens ældste pilgrimsmærker (kat. 6) fra 1200-tallet.³⁵ Det er nemlig fra det store sydvestfranske valfartsmål Rocamadour, der trods sin afsondrede beliggenhed nød godt af den store pilgrimsfærd til Compostela.³⁶ Rocamadour var grundlæggende en helligdom til Jomfru Marias ære, men i 1166 var man desuden så heldig at finde resterne af helgenen Sankt Amadour, der har givet navn til stedet. Mærket blev fundet i 1990 i jord, der var bortkørt fra Algade 11. Ved fundtidspunktet havde mærket en markant bøjning, men er siden blevet rettet ud på Nationalmuseet.

Thann i Alsace (kat. 7-10)

Fra Thann i Alsace er der fundet fragmenter af fire pilgrimsmærker i Aalborg (kat. 7-10). Det er dermed et af byens hyppigst repræsenterede valfartsmål. I den meget rige gotiske kirke i Thann kunne pilgrimme besøge de jordiske rester af helgenen Skt. Theobald. Trods sin status som munk afbildes han som biskop på stedets ret store pilgrimsmærker. Han levede i 1000-tallets Frankrig og drog selv på pilgrimsrejser til Rom og Santiago de Compostela. Hans jordiske rester blev dog først overført til Thann i begyndelsen af 1300-tallet. I 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet var han et populært mål for nordiske pilgrimme, og i Thann bar han ligefrem tilnavnet "Skytshelgen for de nordiske pilgrimme".³⁷

Uden for Aalborg er der i Danmark kun fundet et enkelt mærke fra Thann, nemlig i Horsens.³⁸ Til gengæld optræder mærker fra Thann også som afstøbninger på hele ni danske kirkeklokker foruden på døbefonten i Varde Jacobi kirke. Der kendes ellers ikke noget til en udbredt dyrkelse i Danmark af denne Skt. Theobald, og det er derfor blevet foreslået, at besøgene i Thann måske mest

skyldtes, at stedet simpelthen lå på en af de mest befærdede pilgrimsruter ned gennem Rhin-dalen.³⁹

Tyske valfartsmål (kat. 11-25)

Foruden Rocamadour og Thann er der ikke identificeret sikre, franske valfartsmål blandt Aalborg-mærkerne. Som ventet er der flere fra vores nærmeste nabo i Tyskland, hvor der er 15 mærker fra i hvert fald fire mål, nemlig Köln (kat. 11 og 12), Aachen (kat. 13-16), Wilsnack (kat. 17-24) og Werben (kat. 25). De tre førstnævnte steder udgør nogle af Tysklands absolut mest besøgte valfartsmål, og det er således ikke nogen overraskelse at finde dem blandt Aalborg-mærkerne.

Køln havde mange vigtige relikvier fra forskellige helgener, men de vigtigste var resterne af de Hellige tre konger i Domkirken. Det mest velbevarede af de to Aalborg-fund (kat. 11) fra Køln handler dog om andre relikvier, nemlig fra Skt. Ursula og de 11.000 jomfruer. Skt. Ursula skal have været en engelsk prinsesse, der drog på pilgrimsrejse til Rom. På hjemvejen blev hun og hendes følge af jomfruer dræbt af Attila og hans hunner ved Køln. Oprindeligt kendtes navnene på 11 jomfruer, men tallet blev senere tusind gange større. Det passede fint med, at man i 1106 i Køln fandt en gammel jernaldergravplads med mange skeletter, som man antog for at være Ursula med sit følge. Der var nu et rigeligt lager af relikvier, der kunne sælges, og eksempelvis kom to hele kroppe til Lunds Domkirke.⁴⁰ Aalborg-mærket er en relativt velkendt type, der forestiller Ursula ved siden af sit skib med jomfruerne. Det andet mærke (kat. 12) er mere sjældent. Det fremstiller fem personer, der på et meget lignende fund fra Flandern er tolket som Skt. Ursula, de Hellige tre konger og Guds ansigt.⁴¹

Fra det nærtliggende Aachen kendes der besøgstal, som giver indtryk af pilgrimsrejsernes store popularitet i senmiddelalderen. På en enkelt, særlig travl dag i 1492 taltes således 142.000 pilgrimme.⁴² Aachen er i Aalborg repræsenteret ved fire mærker (kat. 13-16), hvoraf de tre desværre kun er fragmenter. Det fjerde mærke (kat. 16), der er fundet på Nytorv, er dog næsten intakt.⁴³ Det er et typisk eksempel på Aachen-mærkerne fra 1300-1400-tallet, som ofte var store og detaljerede i gennembrudt arbejde med spinkelt stavværk og rammer, der gjorde dem skrøbelige. Mærket viser Jomfru Maria med Jesusbarnet i en cirkulær ramme. På hendes venstre side står Karl den Store, mens Skt. Katharina står på den højre. På Karl den Store-figuren er der rest af rød maling, der viser, at det har været i hvert fald delvist farvelagt – et forhold, der også

kendes fra det andet, store tyske valfartsmål Wilsnack (se nedenfor). I toppen af den cirkulære ramme er der en mindre, skjoldformet ramme, der har holdt et lille spejl. Dette er ligeledes et almindeligt element ved Aachen-mærkerne. Pilgrimmen kunne herved indfange de hellige kræfter fra stedets relikvier i spejlet uden nødvendigvis at komme helt tæt på. Dette var meget behændigt i Aachen, hvor de hellige relikvier kun blev fremvist for de betydelige skarer hvert syvende år.

Nogle af disse pilgrimsmærker med spejl til Aachens pilgrimsmasser blev fremstillet af Johannes Gutenberg i Strasbourg i 1440. Han havde i 1438 udviklet en særlig teknik og var således allerede optaget af massefremstilling, før han senere blev berømt som bogtrykkerkunstens fader.⁴⁴ Sandsynligvis er vores mærke dog en anelse ældre og nok fra de første årtier af 1400-tallet. Over den cirkulære ramme er vist to tårne og desuden Marias kjole, der var et af Aachens berømte relikvier. Mærkets hovedparti med den cirkulære ramme har haft en bagbeklædning af tyndt metalblik, der har været fastholdt med små tappe på rammen. Der er kun bevaret et lille fragment af denne bagbeklædning, der formentlig er en tinlegering ligesom den øvrige del af mærket.

To af de øvrige Aachen-fragmenter stammer fra lignende store mærker i gennembrudt arbejde, mens det fjerde (kat. 14) er af en helt anden type. Det er et fragment af en firkantet ramme, der desværre er blevet trykt flad. Fra lignende fund i Nederlandene og London vides det, at der er tale om et firkantet vedhæng, som formentlig har indeholdt en meget fin afbildning af Jomfru Maria med barn, måske anbragt mellem to stykker glas.⁴⁵ Figuren kunne eksempelvis være støbt i tin eller præget i bronzeblik. Rammens indhold har været indsat gennem en åbning i rammens bund. På rammens top har en figur af Marias kjole været anbragt mellem to rombeformede øjer til ophængningen.

Wilsnack (nuvær. Bad Wilsnack) ved Elben i Brandenburg har spillet en vigtig rolle for Aalborgs pilgrimme. I 1383 brændte byen ned, hvorefter den stedlige præst påstod at have fundet tre blødende oblater, der mirakuløst havde overlevet ilden i den nedbrændte kirke. Oblaterne og det hellige blod tiltrak herefter de mange pilgrimme og donationer, der muliggjorde genopførelsen af kirken. I 1552 sluttede valfarterne dog endeligt, da den nu protestantiske præst brændte oblaterne.⁴⁶ Også fra denne by kendes der tal, der fortæller om pilgrimsrejsernes omfang og stedets store popularitet. Wilsnack med færre end 1.000 indbyggere havde således besøg af omkring 100.000 pilgrimme om året, hvoraf de fleste kom om som-

meren.⁴⁷ Med otte mærker (kat. 17-24) er Wilsnack-mærket det hyppigst forekommende af alle i Aalborg. Fra udenlandske fund vides det, at Wilsnack-mærkerne kunne være bemalet med rød maling, og på et af Aalborg-mærkerne synes der faktisk netop at være en lille rest af rød maling (kat. 18).

Kun ca. 10 km syd for Wilsnack lå Werben (kat. 25), dog på den modsatte side af Elben. Her var en vigtig færgeoverfart, som var det eneste sted, hvor pilgrimme på vej til eller fra Wilsnack kunne passere floden. I Werben, der således var et slags transit-valfartssted i forhold til Wilsnack, besøgte pilgrimmene Johanniterordenens kirke, der havde dele af Johannes Døberens hovedskal som relikvie. Pilgrimsmærkerne fra Werben, der viser Johannes Døberen med gudslammet, er relativt sjældne med hidtil kun ca. otte egentlige fund, og mærkernes hjemsted i Werben er også kun blevet identificeret for nylig i 2004.⁴⁸ Aalborgs enlige mærke fra Werben synes at være det eneste fra Danmark, og det kan være hjembragt af en pilgrim, der havde besøgt det nærtliggende Wilsnack. Fra Werben fås også et lille indblik i pilgrimsmærkernes fortsatte betydning efter hjemkomsten. Herfra meddeltes det nemlig, at pilgrimme, der bar Werben-mærkerne og brugte dem til andagt i hjemmet, fik 40 dages aflad.⁴⁹

's-Hertogenbosch (kat. 26)

Et enkelt mærke (kat. 26) stammer formodentlig fra byen 's-Hertogenbosch i det nederlandske område. Det er et lille fragment, som udgør et rundt glasparti, flankeret af søjlelignende bygningsdetaljer på begge sider. I den nævnte by blev der netop solgt pilgrimsmærker med cirkulære spejl, der flankeredes af lignende søjler fra to kronende kirkebygninger eller tårne.⁵⁰ Et nærmere kig på Aalborg-fragmentet viser dog, at glaspartiet delvist har en støbt bagside, og at denne formentlig gengiver nogle måske farvelagte figurer i relief.⁵¹ Det er således usikkert, om der overhovedet er tale om et spejl eller blot glas, der har beskyttet det formodede relief. Glaspartiet er anbragt fra forsiden og herefter holdt fast ved indsættelse af en løs, perlebesat ramme. Dette er anderledes end ved pilgrimsmærkernes små spejle, der normalt synes at være monteret fra bagsiden og fastholdt med små ombøjede stifter på rammen.

Ligheden med pilgrimsmærkerne med spejl fra 's-Hertogenbosch sandsynliggør dog stadig, at mærket stammer herfra. At pilgrimsmærker fra denne by er havnet i Aalborg i første halvdel af 1400-tallet bør bestemt heller ikke vække undren. Byen er nemlig ganske hyppigt repræsenteret i en anden gruppe af Aalborgs arkæ-

ologiske fund, nemlig klædeplomberne. I senmiddelalderen importeredes således meget klæde fra tyske og nederlandske byer, hvilket bl.a. ses ved fundene af de garantiplomber af bly, der sad på klæderullerne. Blandt Aalborgs mere end 75 fundne klædeplomber er der således mindst fem fra 's-Hertogenbosch.⁵²

Vadstena, Maribo og Mariager? (kat. 27-34)

Blandt Skandinaviens valfartsmål var Birgittinerordenens hovedkloster i Vadstena i Midtsverige et af de største i senmiddelalderen. Det ses også i Aalborg-fundene, da mindst fire af mærkerne stammer derfra. Blandt disse er et af byens måske flotteste og bedst bevarede mærker (kat. 27), der ovenikøbet er det først fundne.⁵³ Det blev fundet i 1962 i forbindelse med byggeriet af stormagasinet Salling i det gamle "Store Nygade-kvarter". Pilgrimsmærker fra Vadstena er de mest almindeligt forekommende fra de skandinaviske valfartsmål. De kendes i mindst fem varianter, der alle viser den Hellige Birgitta, som sidder og skriver ved en pult. Hun er omgivet af en arkitektonisk ramme, der er udformet som et lille hus med to spir og oftest et kors øverst på gavlen. Rammen er forsynet med en indskrift, der røber, at der er tale om Den Hellige Birgitta i Vadstena.⁵⁴ De fire af varianterne er temmelig ens med Birgitta set i profil, og alle Aalborg-mærkerne tilhører denne type, der må betegnes som hovedtypen fra Vadstena.

Foruden hovedtypens fire varianter findes der faktisk yderligere én, hvor der ikke er nogen indskrift på rammen.⁵⁵ Rammens sider er i stedet kannelerede, og bunden mangler næsten helt. Den kunstneriske kvalitet og detaljerighed synes også at være noget ringere. Ifølge pilgrimforskeren Lars Andersson kendtes der indtil 1989 kun et enkelt fund af denne type, mens den ellers kendtes fra fire relieffer på danske kirkeklokker og på døbefonten i Varde Jacobi kirke.⁵⁶ Middelalderforskeren Niels-Knud Liebgott hævdede allerede i 1973, at disse indskriftløse mærker ikke stammede fra Vadstena, men at udbredelsen ensidigt pegede mod Danmark. De måtte altså være fra et af birgittinerklostrene i Maribo eller Mariager.⁵⁷ Andersson påpegede i 1989, at Jacobi-fonten i Varde var støbt i 1437, og at hjemstedet således måtte være Maribo, da klostret i Mariager først kom i gang i 1440'erne.⁵⁸

De nye fund i Aalborg bidrager til spørgsmålet om de indskriftløse Birgitta-mærker. Her optræder der nemlig tre mærker uden indskrift (kat. 31, 32 og 33), men med disse er det tydeligt, at der ikke er tale om én variant, men om to. To af Aalborg-mærkerne (kat. 32 og 33) har nemlig en ramme, der er ornamenteret med en kryds-

skravering, der altså er markant anderledes end den gammelkendte type med kannelerede sider og manglende bundramme. Også andre små detaljer afviger som ved Birgittas stol og gavlens to små spir. Ser man nærmere på fundene, der henførtes til Maribo, kan det ses, at den nye Aalborg-type med krydsskraveret ramme faktisk synes at være til stede allerede på klokken fra Alsønderup fra 1458. Med de to varianter af disse indskriftløse, "danske" typer, er det altså ikke længere nødvendigt at henføre dem alle til Maribo. Den krydsskraverede type kan i princippet godt være solgt i Mariager, da ingen af disse er dateret til før 1440'erne på afstøbningerne.

Blandt Aalborg-fundene er endnu et pilgrimsmærke (kat. 34), der måske bør nævnes i sammenhæng med Birgitta-mærkerne. Mærket viser en nonnelignende figur med glorie, hovedlin og lang folderig kjole. Hun sidder frontvendt mellem to markante spir og peger eller skriver i en bog, som hun holder hævet i sin venstre hånd. Hele ikonografien har en del til fælles med især den yngste og femte hovedgruppe af Vadstena-mærker, hvor hun netop er vist frontalt.⁵⁹ Om det er en gengivelse af Skt. Birgitta, er dog usikkert, og alternativt kan der være tale om Skt. Anna, altså jomfru Marias mor, der var aldeles populær i senmiddelalderen. Skt. Anne-altre fandtes i Aalborg både i Vor Frue kirke, Skt. Budolfi kirke og i Helligåndsklostrets kirke.⁶⁰ Hjemstedet for mærket kendes altså ikke.

Trondheim eller St. Olof i Skåne? (kat. 35)

Et af Aalborgs mest intakte mærker (kat. 35) forestiller den norske nationalhelgen Olav den Hellige med sin karakteristiske økse. Han var den mest kendte helgen i Skandinavien, og hans rester opbevarede i et skrin i domkirken i Trondheim. Pilgrimsforsker Lars Andersson har beskrevet otte forskellige typer af Olav den Hellige-pilgrimsmærker, der mentes at være solgt ved domkirken i Trondheim. Af disse tilhører Aalborg-fundet en af hans ældste typer, Grupp 1, fra første halvdel af 1400-tallet. Da Andersson skrev i 1989, var mærket kun kendt fra fire kirkeklokker: to på Gotland, en i Skåne og en på Fyn.⁶¹ Siden er der også fundet et mærke ved udgravning i Stralsund, der sammen med Aalborg-fundet er de to eneste, egentlige fund af mærkerne.⁶² En af de fire klokkeafstøbninger er fra St. Olof i Skåne, der selv havde en Skt. Olav-valfart. Niels-Knud Liebgott har derfor antaget, at vores type med Olav den Hellige ikke stammer fra Trondheim, men netop fra St. Olof i Skåne. Dette skyldes også, at andre valfartsteder som Klipleve og Præstø har brugt deres egne pilgrimsmærker til klokkeudsmykninger.⁶³ Hertil kan måske føjes, at den geografiske udbredelse af den aktu-

elle type også peger mere i retning af det sydligere St. Olof end Trondheim – selvom Aalborg havde kendte rejseforbindelser til Trondheim. Med i betragtningen skal også tages, at mærket synes at være det ringeste af alle Olav-typerne rent kunstnerisk og har en lav detaljeringsgrad. Stralsund-fundet beskrives endda som en primitiv afstøbning af et andet originalmærke i en usædvanlig tyk støbning, der ikke engang er gjort færdig med huller til fastsyning.⁶⁴ Om dette skulle pege mere på det mindre valfartsted St. Olof i Skåne end ærkebispesædet i Trondheim er nok spekulativt, selvom det samme forhold måske kan iagttages mellem de ovennævnte Birgitta-mærker fra hovedklostret i Vadstena og de danske datterklostre. Dommen for Aalborg-mærket må med alt i betragtning dog forblive usagt. Det er med stor sandsynlighed hentet i Trondheim eller St. Olof i Skåne.

Karup (kat. 36-39)

I tillæg til de nævnte Maribo, Mariager og St. Olof kendes der kun til få danske steder, hvor man har kendskab til salg af pilgrimsmærker i det middelalderlige Danmark. Et af disse er Karup i Midtjylland, hvor der var en helligkilde med undergørende vand og desuden en undergørende og grædende Jomfru Maria-figur. Sidstnævnte kom til at danne grundlag for stedets pilgrimsmærker, der viser en kronet Jomfru Maria med barnet, omgivet af en tydelig solstrålekrans. Motivet er vist i en relativ slank arkitektonisk ramme, der øverst har en spids gavl med tre spir. Desuden er de nederst forsynet med en kort indskrift, der simpelthen lyder "Karop". Karup-mærkerne kendes i mindst to varianter, hvoraf den ene har et mere stiliseret udtryk end den anden. Den er af Lars Andersson beskrevet som Grupp II og dateret til 1400-tallets slutning.⁶⁵ Der er fundet to af denne type (kat. 36 og 37) i Aalborg, begge på Nytorv (fig. 10). Desuden blev der på samme sted fundet to andre mærker, der har næsten den samme ikonografi (kat. 38 og 39), uden dog at være identiske hermed. Det ene lettere beskadigede mærke (kat. 38) har endda nederst en svært læselig indskrift, der synes at ende på "...op" ligesom Karup-mærkerne, og det kan være en hidtil ukendt Karup-variant. Det andet mærke (kat. 39) har et meget stiliseret, næsten utydeligt motiv, der dog synes at være Jomfru Maria med Jesusbarnet. Det mangler den afslørende indskrift og er således sværere at stedfæste. Det er ikke lykkedes at finde identiske mærker i det store udenlandske materiale, mens der til gengæld er fundet et meget lignende mærke ved Jerslev kirke i Vendsyssel.⁶⁶ Foreløbigt kan der gættes på, at det er et hjemligt mærke – måske endnu en Karup-variant.

Figur 10. Bagsiden af pilgrimsmærke kat. 37, som viser en korslignende figur.

Kliplev (kat. 40-51)

Hele 16 af Aalborg-mærkerne viser en korsfæstet Kristus i forskellige udformninger. Da de ikke er forsynet med afslørende indskrifter, er de svære at stedfæste med sikkerhed. 12 af mærkerne (kat. 40-51) skiller sig ud ved at vise en fuldt påklædt Kristus i en lang klædedragt med tydelige folder. Det er også karakteristisk, at trods de udstrakte arme så er selve korset ikke synligt. Det er muligt, at disse 12 mærker stammer fra Kliplev i Sønderjylland, som var et de store danske valfartsmål. Her var i middelalderen et undergørende krucifiks med Kristus, der her blev kaldt "Skt. Hjælper". Figuren er i dag forsvundet, men fra beskrivelser vides det netop at have drejet sig om en påklædt Kristus i lang dragt. Problemet er blot, at der også fandtes andre sådanne "Skt. Hjælper"-krucifikser andre steder, eksempelvis er der flere i Tyskland. Det er således svært at henhøre Aalborg-mærkerne helt ukritisk til Kliplev. Det er dog påfaldende, at disse "kors-løse" krucifikser med den lange klædedragt synes at glimre ved deres fravær blandt de udenlandske fund, bortset fra et enkelt fra Norge.⁶⁷ Niels-Knud Liebgott bemærker desuden, at også andre danske byer havde kirker, der ærede Skt. Hjælper, heriblandt Randers, der både havde et "Helligt kors" og et fund af et Skt. Hjælper-pilgrimsmærke.⁶⁸ Helt lokalt kan fragmentet kat. 44 fremhæves, der har en meget markant hovedbeklædning, formodentlig en krone. Det kendes også i en anden nordjysk sammenhæng, da et tilsyneladende identisk mærke er fundet i 1998 ved udgravning i Jerslev kirke i Vendsyssel.⁶⁹ Meget taler således for, at de er hjemlige mærker, hvoraf i de mindste nogle må stamme fra Kliplev.⁷⁰

Lars Andersson kendte i 1989 til fem varianter af de formodede Kliplev-mærker.⁷¹ Tre af Aalborg-mærkerne er identiske (kat. 40-42) og tilhører tydeligvis hans Grupp II, der er fra 1400-tallet – en datering, der i øvrigt gælder alle varianterne. De øvrige 11 Aalborg-mærker lader sig ikke indpasse med sikkerhed i de kendte varianter, selvom flere viser store lighedstræk dermed. Der synes altså at være en relativ stor variation blandt disse korsløse krucifikser, hvilket måske skal inddrages i spørgsmålet om deres oprindelsessted, og måske antyder det, at der reelt ligger flere oprindelsessteder bag.

Mange af byens pilgrimsmærker er fundet i affaldslag i nær tilknytning til udgravede husrester, hvor mærkernes ejere må formodes at have boet. Et af de formodede Kliplev-mærker (kat. 40) kan med sikkerhed henføres til et bestemt hus. Det blev nemlig fundet på kældergulvet i det hus, der stod på grunden Algade 9 i 1400-tallet. Vi kender ikke til husets konkrete beboere i 1400-tallet, men der

Figur 11. Rester af hus med træbygget kælder fra 1400-tallet. Udgravet i Algade 9 i 2007/2008 (ÅHM 5698). På kælderens stenpikkede gulv fandtes et pilgrimsmærke fra Kliplev (kat. 40).

har været tale om et gavlhus, som har ligget ved hovedgaden. Det var opført i bindingsværk, og også kælderens var på noget sjælden vis bygget af træ. Placeringen ved hovedgaden taler for, at beboerne har tilhørt den socialt bedre halvdel af byens befolkning, der i øvrigt har haft råd til at gemme forråd i sin kælder og har haft overskud til at drage på pilgrimsfærd – hvis da ikke Kliplev blev besøgt i forbifarten på en anden rejse sydpå. Troen har dog åbenlyst betydet en del og tilsyneladende ikke kun den rent katolske. I husets gulv fandtes nemlig et nedgravet kokranium, der måske har været et ondt-afværgende "husoffer" (fig. 11).

Krucifikser fra ukendte steder (kat. 52-55)

De resterende fire krucifikser viser en korsfæstet Kristus, der foruden krone er iklædt et lændeklæde. Tværs over maveregionen ses et zig-zag-ornamenteret bånd. På disse mærker ses også korset, der øverst og på tværmærkerne har trekløverformede ender. De adskiller sig således markant fra de formodede Skt. Hjælper-mærker fra Kliplev. Mærkerne synes at være parvist identiske, hvor kat. 52 og 53 er ens med samme, meget bøjede arme, mens kat. 54 og 55 er ens med næsten strakte arme. Ved udgravning i tomten efter Silkeborg slot er fundet et mærke af typen med de bøjede arme, mens der i Stralsund i Tyskland er fundet et eksempel på varianten med de næsten strakte arme.⁷² Blandt de udenlandske fund kendes adskillige krucifikser, der minder lidt om de fire Aalborg-fund, men uden at være identiske, og det samme gælder også et par andre jyske

Figur 12. Kat. 52 og 53 samt et tilsyneladende identisk mærke fra Silkeborg (Museum Silkeborg, sag-/genstandsnr. 10/2004 1-147). Alle har samme karakteristiske, dobbelte ribber på bagsiden.

fund.⁷³ Udbredelsen af de næsten identiske mærker i Danmark og Nordtyskland indikerer et hjemsted i det danske eller nordtyske område.⁷⁴ Det er dog også blevet betvivlet, om de overhovedet har været solgt som egentlige pilgrimsmærker.⁷⁵ De to mærker kat. 52 og 53 er på bagsiden forsynet med små, dobbelte ribber, der måske skal give mærket ekstra styrke. Det identiske mærke fra Silkeborg har de samme ribber, og det må formodes, at alle tre mærker er støbt i samme form (fig. 12). Karakteristisk for alle tre mærker er desuden deres lidt sjuskede støbning. Mon ikke der især for disse er tale om et jysk produkt?

Tau-kors som vedhæng (kat. 56 og 57).

To mærker (kat. 56 og 57) forestiller et såkaldt Tau-kors, der er omgivet af en cirkulær ramme. Øverst har rammen en lille tap, der er rest af et ophængningsøje. Der er således tale om et lille vedhæng og ikke om et mærke til påsyning som normalt. Tau-korset er Skt. Antonius' attribut og kendetegnet for klosterordenen Antonitterne, der tog sig af syge med sygdommen Skt. Antonius-ild. Der er fremstillet pilgrimsmærker ved Antonitterklostre i udlandet, men også ved det danske kloster af ordenen i Præstø.⁷⁶ De fleste af disse mærker er regulære mærker til fastsyning, mens andre også er ganske lig med et Tau-kors i en cirkulær indramning. Nogle af de sidstnævnte er henført til det store Antonitterkloster i Tempzin i Mecklenburg, der også havde regulære mærker til påsyning og med indskrift som dem fra Præstø.⁷⁷ På mærkerne fra Tempzin er den cirkulære ramme flad og ikke med rundt tværsnit som Aalborg-mærkerne. Fra Tempzin stiftedes i 1391 et Antonitterkloster i Mårkær i Angel sydøst for Flensburg, hvilket altså også er relativt let tilgængeligt fra Aalborg. Herfra stiftedes i øvrigt senere det

Figur 13. Monstransformet pilgrimsmærke med en siddende biskop (kat. 58). Fotograferet i kraftigt sidelys. Under figuren er en svært tydelig indskrift. De to centrale bogstaver kan med god vilje tolkes som "P P". Måske gemmer indskriften en udgave af stednavnet "Kippinge", der henfører mærket til dette berømte valfartssted på Falster?

nævnte kloster i Præstø. Det er altså muligt, at Aalborg-vedhængene stammer fra et af disse Antonitterklostre. Ligesom med de lettere anonyme krucifikser er det uvist, om de indskriftsløse Taukors overhovedet har været egentlige pilgrimsmærker, eller om de måske mere var generelle Antonitter-symboler, der har fungeret ved siden af de mere regulære mærker til påsying.⁷⁸

De uidentificerede mærker (kat. 58-67)

Ligesom proveniensen af de ovennævnte fund er usikker, så er det i endnu højere grad tilfældet for de sidste ti mærker (kat. 58-67), som nu skal omtales. Enten er der ikke fundet kendte paralleller blandt de ældre, proveniensbestemte fund, eller også er der tale om fragmenter eller kendte mærketyper, der aldrig er blevet bestemt med sikkerhed. For nogle gælder desuden, at de ikke nødvendigvis er regulære pilgrimsmærker med en specifik proveniens.

Et ganske intakt mærke, (kat. 58), er formet som en monstrans, hvori der sidder en bispelignende figur med bispestav og bog (fig. 13). Under figuren er et smalt bånd med en ikke tydet indskrift. Monstransformede pilgrimsmærker kendes fra forskellige steder i det nærmeste udland, især fra Sternberg i Mecklenburg-Vorpommern – altså ganske tæt ved Østersøkystens Hansabyer. Aalborg-mærket har store ligheder med Sternberg-mærkerne. Problemet er blot, at disse tyske mærker næsten udelukkende viser stedets to blødende oblater. Trods mange fund af Sternberg-mærker er der altså ikke nogen, der hidtil har vist en siddende biskop som på Aalborg-mærket.

"Hellige blods-undere" med blødende oblater kendes også fra andre steder som fx det allerede nævnte Wilsnack, og fra Sternberg behøver man blot at rejse lidt nordligere for at finde et andet kendt og endda hjemligt eksempel, nemlig i Kippinge på Falster. Dette sted er blevet beskrevet som det vigtigste danske valfartsmål i middelalderens sidste årtier op mod Reformationen.⁷⁹ Ingen pilgrimsmærker er hidtil blevet henført hertil, og måske skal Aalborg-mærket foreslås som en kandidat. Nu gengiver dette ganske vist ikke nogen blødende oblat, men i stedet den nævnte biskop, og måske har det netop været ønsket at adskille sig fra de kendte Sternberg-mærker. Stedets store valfartskirke var viet til Jomfru Maria, mens også bispehelgen Skt. Nicolaus nævnes som værnehelgen. Måske det er denne, der ses på mærket? Desuden bør det nævnes, at Kippinges pilgrimme ligeledes var tiltrukket af en Skt. Søren kilde, der var tilknyttet kirken. Også Skt. Søren var bisp, og her er måske endnu en kandidat til bispefiguren i monstransen. At mær-

ket tilsyneladende ikke findes blandt de mange udenlandske fund bestyrker også tanken om, at der kan være tale om et hjemligt valfartsmål som Kippinge.

Et andet af de ukendte Aalborg-mærker (kat. 59) fremstiller ligeledes en biskop, der her dog er stående i en arkitektonisk ramme. Nederst er en kort indskrift, der synes at læse "IHS". I Århus er der fundet et identisk mærke, og igen synes der at være tale om et mærke, der ikke kendes i udlandet.⁸⁰ Dette kan altså også stamme fra et hjemligt valfartsmål, hvor en biskop var "trækplasteret". Af vigtige danske mål kan der peges på Skt. Søren-kirkerne i Holmstrup på Vestsjælland og Gl. Rye i Midtjylland som kandidater. Begge steder havde desuden en helligkilde, der som kirkerne var viet til bispehelgenen Skt. Søren. Igen er der tale om valfartsmål, der var så vigtige, at kirkerne kunne udvides kraftigt i 1400-tallet.⁸¹

Det tredje mærke (kat. 60) blandt de uidentificerede steder er desværre meget beskadiget og i to dele. Der er tale om en korsfæstet Kristus i en hjerteformet blomsterranke. Her er med stor sandsynlighed tale om en udenlandsk proveniens. De nærmeste paralleller er nemlig fundet i Gdansk og Wismar ved den sydlige Østersøkyst.⁸² De menes at stamme fra 1300-tallet eller begyndelsen af 1400-tallet, men uden at der kendes et sikkert produktionssted. Som med de øvrige, ubestemte korsfremstillinger er det uvist, om der er tale om regulære pilgrimsmærker.

Kat. 61 er et fragment, der synes at stamme fra en cirkulær skiveform. Det gengiver Kristi kors og passionsredskaber, mens bagsiden er plan og uden motiv. I toppen er der spor efter en formodet, afbrækket øsken eller øje. Den fremstår relativt kraftig i støbningen, og randen er stedvist bølget som efter en fejlstøbning eller sekundær smeltning. Forsidens motiv har været almindeligt på en gruppe tosidede medaljoner, der har dette motiv på den ene side og Jomfru Maria på den anden. De kendes fra både Holland og også blandt Gdansks mange pilgrimsmærkefund.⁸³ Desuden er de fundet på hjemlig grund eksempelvis ved vandmøllen Tovstrup i Midtjylland – denne har dog et Anna Selvtredje-motiv på den modstående side. Ved Maribo Kloster er der fundet en støbeform, der viser, at sådanne medaljoner kan være fremstillet der.⁸⁴ Med Aalborg-fundets eventuelle ophængningsøsken kan den altså være i familie med disse medaljoner, selvom både bagsidemotiv og den typiske perlebort (rosenkrans?) langs randen mangler. Bortset fra Maribo er der ikke kædet noget bestemt valfartsmål til medaljonerne, og de kan måske også falde ind i kategorien af almene, katolske

amuletter, og med den eventuelle støbefejl kan der måske ligefrem peges på en lokal fremstilling i Aalborg.

Kat. 62 forestiller en tronende Jomfru Maria i folderig klæde-
dragt og med liljekrone på hovedet. Mærket er sammenfoldet og
vredet, men fra næsten identiske mærker ved man, at hun holder
Jesusbarnet på sin venstre side, mens der på hendes højre side står
en lille engel. Pilgrimsmærker af denne type er hyppigt fundet i
Tyskland og Holland, og muligvis stammer mærket fra disse kan-
ter. Desuden er Aachen i Tyskland foreslået som konkret hjemsted
i forbindelse med et lignende fund i Stralsund.⁸⁵

Kat. 63 er ligeledes et fragment af et mærke med Maria med Je-
susbarnet på sin venstre arm. Nederst er formentlig en rest af en
indskrift. Det er ikke lykkedes at finde identiske mærker blandt æl-
dre fund, men der synes dog at være visse ligheder med et pilgrim-
smærke fra Mesen i Vest Flandern,⁸⁶ så mærket kan stamme herfra.

Kat. 64 er et næsten intakt mærke, der udgøres af en cirkulær
ramme, hvori en ridende Skt. Jørgen dræber dragen med en lanse.
Figuren er detaljeret med bl.a. tydelige, cirkulære seletøjsbeslag og
en lang hjulspore. Øverst er rammen toppet af en lille korsprydet
bygning, hvori der formentlig vises en korsfæstelsesscene. Ram-
men har desuden fire øjer til fastgørelse. Skt. Jørgen var utrolig po-
pulær i middelalderen, hvor han påkaldtes mod spedalskhed og
desuden blev ridderskabets særlige helgen. Hundredvis af mærker
med den dragedræbende Skt. Jørgen er kendt fra Europa i utallige
udgaver. Ingen er dog identisk med Aalborg-fundet, og i det hele
taget synes ingen at have den cirkulære ramme med fastgøringsøjer.
Mærkerne er ikke henført til specifikke valfartsmål, og formentlig er
der ikke tale om pilgrimsmærker. Det er foreslået, at de snarere har
været verdslige broderskabstegn for skydegilder og riddere. Det er
også foreslået, at mærker med denne tydelige signalværdi om rid-
derskab netop ikke blev båret af riddere selv. Denne status var alle-
rede tydelig på grund af ridderens fremtoning med udstyr og på-
klædning.⁸⁷ Kendskabet til Skt. Jørgen og hans popularitet ses både
ved Aalborgs Skt. Jørgens Hospital og desuden ved byens senmid-
delalderlige "Guds Legems Lav", der blandt flere andre også havde
tilknytning til et Skt. Jørgens-alter.⁸⁸ Et Skt. Jørgen-fragment fra Hol-
land er foreslået at være et pyntebeslag til en rem, og noget sådant
kan måske også være tilfældet for Aalborg-fundet.⁸⁹

Slutteligt skal der for de sidste tre mærker, kat. 65-67, blot kon-
stateres, at de alle er små fragmenter, der ikke er proveniensbe-
stemte. Dette til trods for, at to af fragmenterne, kat. 65 og 66, viser
rester af ikke tydede indskrifter langs randen. For kat. 66 kan det

bemærkes, at randskriftens bogstaver er hele 0,7 cm høje, hvilket virker atypisk for pilgrimsmærker. Der kan altså være tale om en anden slags genstand.

Afslutning

Med Aalborgs betydelige mængde pilgrimsmærker opnås et nyt billede af Aalborgs ellers ukendte pilgrimme og deres valfarter. De seneste års udgravninger med intens detektorafsøgning, der har leveret de seneste 52 fund, udgør tilsammen et areal på ca. 5.200 m². Det svarer til ca. 2 % af Aalborgs areal ved middelalderens slutning. Fundene stammer således fra en ret beskeden del af byen, og de må formodes kun at repræsentere et lille udsnit af byens pilgrimsmærker. Der må være hundredvis, der allerede er gået tabt i forbindelse med diverse gravearbejder, mens der ligeledes må ligge hundreder af mærker i de endnu bevarede kulturlag. Billedet må altså formodes at blive tydeligere ved fremtidige fund. Foreløbigt synes der at være en tydelig orientering mod syd og til de mest kendte valfartsmål såsom Wilsnack og Aachen i Tyskland samt Rom i Italien.

Anderledes ser det ud, hvis blikket rettes mod vores skandinaviske nabolande. Hvis byens Olav den Hellige-mærke (kat. 35) er fra Skåne og ikke Trondheim, er disse nabolande i middelalderen kun repræsenteret ved fire mærker fra Vadstena. Dette kan måske virke overraskende med både de kendte rejseforbindelser mod nord og i det hele taget byens nordlige placering med traditionelt gode handelsforbindelser med Norge.

Pilgrimsmærkerne vidner også om hyppige besøg på hjemlige steder som Kliplev og Karup. Desuden viser mærkerne med uidentificerede provenienser, at der måske er tale om flere danske mål, hvorfra der hidtil ikke har været kendte pilgrimsmærker. Foreslået er således steder som Kippinge på Falster, Holmstrup på Sjælland og Ry i Jylland. Her kan især også Mariager fremhæves som et muligt sted med salg af pilgrimsmærker. Pilgrimsmærkernes mange typer og varianter antyder måske helt generelt, at der kan gemme sig flere hidtil ukendte, hjemlige salgssteder blandt fundene.

Fra selve Aalborg kendes der foreløbigt ikke til nogen sikker fremstilling af pilgrimsmærker eller til mærker, der med sikkerhed kan knyttes til valfartsmål i byen. Hvis de norske kongsemner, der begravdes ved Vor Frue kirke i 1100-tallets, opnåede nogen form for helgendyrkelse, har det tilsyneladende ikke medført fremstilling af pilgrimsmærker senere i middelalderen. Til gengæld skal det bestemt ikke afvises, at der er lavet andre mærker i byen, som fx set i forbindelse med kat. 4, 52, 53 og 61. Fælles for disse er dog, at

de tilhører kategorien af de lidt tvivlsomme pilgrimsmærker, der måske snarere er mere generelle amuletter.

Aalborg-pilgrimmenes sydlige fokus er et nuværende indtryk, der som antydnet er baseret på relativt få fund. Der skal således ikke mange nye til, før billedet kan ændres, men trods den spinkle statistik udgør Aalborgs 67 pilgrimsmærker faktisk en uforholdsmæssig stor del af Danmarks samlede mængde. Da Niels-Knud Liebgott skrev om hellige mænd og kvinder i 1981, skønnede han, at Danmarks samlede antal jordfundne pilgrimsmærker næppe oversteg 25.⁹⁰ Da Lars Andersson skrev om skandinaviske pilgrimsmærker i 1989, kunne han opregne 83 mærker fra det nuværende Danmark.⁹¹ Senest har Mette Søvsø i 2022 opgjort alle fund fra det nuværende Danmark til 288.⁹² Af disse er 93 ibsskaller fra det store valfartsmål i Santiago de Compostela. Aalborg har kun leveret en enkelt af disse skaller, og byen er således ikke overrepræsenteret på dette felt.

Til gengæld er det måske mere overraskende, at byen tegner sig for 66 af alle de 195 kendte metalmærker. Det rejser naturligt spørgsmålet, om Aalborg hermed skal betragtes som en by med en særlig valfartsivrig befolkning, men hertil er svaret nok: Næppe. Som nævnt indledningsvist stammer de seneste 52 fund fra nylige udgravninger omkring Budolfi Plads og på Nytorv. I sig selv var disse udgravninger temmelig omfattende, mens der også blev afsøgt med metaldetektor i et hidtil uset omfang. Undersøgelserne havde desuden det afgørende tilfælde, at der her var tale om store, velbevarede mængder kulturjord fra senmiddelalderen, hvor pilgrimsmærkerne netop havde den suverænt største udbredelse. Denne store mængde, velbevarede kulturlag er måske den mest afgørende faktor. Hertil kan selvfølgelig lægges, at Aalborg havde en af middelalderens største bybefolkninger i Danmark, hvilket selvfølgelig i sig selv bør påvirke fundmængden i positiv retning.

Summary

Archaeological excavations undertaken in the historic city centre during the last decade have more than quadrupled the number of medieval pilgrim badges from Aalborg. About 67 have now been found, which constitutes a significant proportion of the total number recorded from Denmark, currently standing at about 288. This dramatic increase may result from more intensive metal-detector use during the recent excavations.

Although Christian pilgrimages in medieval Europe are well-known from written sources, only a modest number of pilgrim badges have been found in Denmark, including those from Aalborg. Nevertheless, these badges provide important information on the pilgrimages of the time. Pilgrim badges were brought home by pilgrims from their pilgrimages and were believed to have a lasting, inherent sacred power which meant that people continued to wear them after their pilgrimage, and that they could also be handed down. The badges could therefore have reached Aalborg with people who were not resident pilgrims, for example German or Dutch merchants.

It is uncertain when the first pilgrims set off from Aalborg, but the earliest pilgrim badges date from the 13th century and were brought home from Rome and Santiago de Compostela. Other places of pilgrimage included Thann in Alsace, Cologne, Wilsnack and Aachen in Germany and 's-Hertogenbosch in the Netherlands. Several pilgrim badges also come from places in the Nordic countries, for example Vadstena in Sweden and Trondheim in Norway or St. Oluf in Scania.

There are also pilgrim badges from places of pilgrimage in Denmark. Badges have been found from the Bridgettines, which had monasteries in both Maribo and Mariager, and there are several badges from Kliplev in southern Jutland. In addition, four crucifixes have been found which suggest an origin in Jutland.

Even though it must be presumed that only a small fraction of Aalborg's medieval pilgrim badges have been recovered, those found in recent years show that pilgrims have visited well-known places of pilgrimage to the south in both Germany and Italy, while those in neighbouring Nordic countries have attracted fewer pilgrims. But some Danish places of pilgrimage have enjoyed popularity, and the many types and variants could suggest that there could be several other, as yet undiscovered, Danish places selling pilgrim badges.

Noter

- 1 Ann Marie Rasmussen angiver (2021, 8), at der fra Europa er bevaret mere end 20.000 middelalderlige "badges", hvoraf alle altså ikke er pilgrimsmærker. Også Kunera.nl har 23.743 "badges" i sin database, der ligeledes indeholder andre mærker end regulære pilgrimsmærker. Antallet af danske pilgrimsmærker er hentet fra Søvsø in prep. Tabel 1.
- 2 Angående den praktiske og religiøse/kultiske brug af datidens pilgrimsmærker kan der henvises til Mette Søvsø in prep og Søvsø & Knudsen 2021.
- 3 Spencer 1998, 18.
- 4 Johansen et al. 1992, 372; Frandsen 2007: 40.
- 5 Merrifield 1987, 109, 112; Spencer 1998, 18.
- 6 Undtagelserne er: Kat. 10, 16, 34, 36, 38, og 51 – alle fra sag ÅHM 7237 Nytorv. De er blevet rettet af Bevaringscenter Nord på Nordjyske Museers opfordring. Kat. 6 er rettet af Nationalmuseet.
- 7 Knytlingesaga, kap. 17.
- 8 Kålund 1913, 70, 73.
- 9 KLNLM, bd. XIII, 291ff.
- 10 Daxelmüller & Thomsen 1978; Liebgott 1982, KLNLM, bd. XIII: 303; Andersson 1989.
- 11 Andersson 1989, 16; Spencer 1998, 3.
- 12 Spencer 1998, 5.
- 13 Liebgott 1982, 40f; Andersson 1989, 15f. Mærker af pergament kendes eks. fra Wienhausen, Tyskland (Liebgott 1982:56)
- 14 Liebgott 1971. Mette Søvsø (in prep.). Lister i 2021 kendskab til i alt 93 sådanne relieffer på kirkeudstyr i Danmark i tabel 1.
- 15 *Adam af Bremens krønike*, 227.
- 16 Olrik 1893-94, 161.
- 17 Olrik 1893-94, 161.
- 18 Johansen et al. 1992, 273f.; Møller 2021, 263, 267.
- 19 Sturlasson: *Inges Saga*, kap. 12.
- 20 Sturlasson: *Magnus Erlingsons Saga*, kap. 34; Møller 2021, 263, 267.
- 21 Kålund 1913, 51ff.
- 22 Johansen et al. 1992, 298.
- 23 *Acta pontificum Danica III*, 99-100.
- 24 Schmidt 1924, 11; Christensen 1977, 25.
- 25 Andersson 1989, 27; Carlsen 2010, 18.
- 26 Bodilsen 2000, 199, 231.
- 27 Manglen på omtale kan delvist skyldes de relativt få bevarede kilder fra middelalderen, der for Aalborg er ca. 330 (<http://ddb.byhistorie.dk/medieval/>). Søgning på by: "Aalborg". Til sammenligning har Lübeck

- oplysninger om 70 valfartsmål fra 6000 bevarede testamenter (Ansorge 2020, 367ff.)
- 28 Jensen 2013, 7ff.
 - 29 KLNLM, Bd. 1, s. 58, opslag "Agnus Dei".
 - 30 Kornerup & Lorenzen 1931, 76, 82 og 85.
 - 31 Kornerup & Lorenzen 1931, 89.
 - 32 I Nordjyske Museers samlinger findes også en intakt muslingeskal fra Strandstien, ÅHM 1239X6, der er registreret som en Ibsskal. Der synes dog at være tale om en islandsk kammusling, *Chlamys islandica*, og dermed ikke den "rigtige" stor kammusling, *Pecten maximus*. Den mangler desuden to karakteristiske, sekundære, huller til fastgørelse, og er således nok ikke et pilgrimsmærke.
 - 33 Köster 1983, 142; Andersson 1989, 113.
 - 34 Jensen 2006, 155 og 158
 - 35 Aalborgfundet har stor lighed med og er måske identisk med et af to fund fra Paris og Zuid-Beveland, Holland (Köster 1983, 58, 59, kat. R4 og R5A), der er dateret til henholdsvis 1. og 2. halvdel af 1200-tallet.
 - 36 Köster 1983, 44; Andersson 1989, 96.
 - 37 Liebgott 1973, 37.
 - 38 Andersson 1989, 86.
 - 39 Liebgott 1982, 53.
 - 40 Liebgott 1982, 197.
 - 41 van Beuningen et al. 2012, 165, Afb. 2482. På dette mærke ses også nederst et skib.
 - 42 Spencer 1998, 13.
 - 43 Se evt. helt eller næsten identiske mærker: www.Kunera.nl nr. 00421 og nært beslægtede nr. 03888, 04563, 20161. 22722 og 22723. Et lignende mærke findes på en klokke fra 1409 i Euskirchen, Tyskland, <https://www.pilgerzeichen.de/item/e6237074-1f3f-41ec-beea-76992e67512a>. Et meget lignende mærke, dog med et andet midtfelt, findes på en klokke fra 1415 i Bisperode, Tyskland. <https://www.pilgerzeichen.de/item/ebae8039-be4f-4c6e-8c2f-040e3cc88226>.
 - 44 Spencer 1998, 14.
 - 45 van Beuningen et al. 1993, 213f; Spencer 1998, 260.
 - 46 Spencer 1998, 267.
 - 47 Spencer 1998, 13 og 266.
 - 48 Kühne 2013, 73.
 - 49 Kühne 2013, 71ff. Desuden søgning "Werben" på www.Kunera.nl og www.pilgerzeichen.de.
 - 50 Se eks. www.kunera.nl nr. 00463.

- 51 Se evt. et skjoldformet fragment fra Aachen, hvori der findes et relief med Jomfru Marie med barn. Paner 2013, 248 eller www.Kunera.nl nr. 20232.
- 52 ÅHM 6713X157, ÅHM 6713X252, ÅHM 6713X1390, ÅHM 6713X2453 og ÅHM 0213X885.
- 53 Sammen med mærkerne kat. 6 og 53 fra samme byggeri.
- 54 Andersson 1989, 28.
- 55 Birgitta vender på denne variant hidtil altid mod højre, og ikke både mod højre og venstre som på de fire varianter med indskrift.
- 56 Andersson 1989, 46f.
- 57 Liebgott 1973, 37.
- 58 Andersson 1989, 47f.
- 59 Der tænkes her på Andersson 1989: Grupp V, 28ff., som han foreslår er lavet af en mester fra Lübeck.
- 60 Kornerup og Lorenzen 1931, 94; Johansen et al. 1992, 258 og 273.
- 61 Andersson 1989, 39ff. Klokkerne er støbt i 1433 (Ullerslev, Fyn), 1444 (St. Olov, Skåne), 1483 og 1486 (Grötlingbo og Hablingbo, Gotland).
- 62 Ansorge 2008, 92 og 94. Stralsund-fundet mangler hovedet og øksen, hvorfor det fejlagtigt er foreslået at være Karl den Store fra Aachen.
- 63 Liebgott 1971, 213.
- 64 Ansorge 2008, 92.
- 65 Andersson 1989, 49-50.
- 66 Nationalmuseet NM II, genstandsnummer D397/1998.
- 67 Andersson 1989, 51. De udenlandske fund synes desuden at være fraværende i databasen www.kunera.nl. De nærmeste paralleller synes her at være numrene 05899, 12536, 12268 og 12286, der alle er nordtyske fund og klokkeafstøbninger, og endda i flere tilfælde henført til netop Klipleve – selv de fire, der er fra Bremen med eget Skt. Hjælper-kors.
- 68 Liebgott 1982, 44f.
- 69 Sted- og lok.nr. 100106-265. Nationalmuseet NM II, genstandsnummer D407/1998.
- 70 Kirkeklokken i Kværs kirke, der stammer fra Klipleve, har selv en Skt. Hjælper-variant. Andersson (1989, 52) har anbragt den i sin Grupp I sammen med et relief fra Jacobi-fonten i Varde, selvom disse ikke synes at være ens. Aalborg-fundet kat. 51 kan til gengæld meget vel være identisk med Varde-relieffet.
- 71 Andersson 1989, 51f. Hans Grupp I indeholder to relieffer, der synes at være forskellige. Han kan således reelt have 6 varianter – se forrige note.
- 72 Silkeborg-fundet – se Andersen i tryk: Katalog nr. 67, Silkeborg Museum sagsnr./genstandsnr. 10/2004 1-147. Også Kunera object no.

12320. Stralsund-fundet, se Ansorge 2008, 94 og 98. Også Kunera object no. 13648.
- 73 Andersson 1989, 118ff.; Søvsø i tryk, 6.
- 74 Jörg Ansorge har gættet på Nordtyskland (2008, 94 og 98). Ligheder er der tydeligt med mærker fra Stromberg, Mette Søvsø foreslår Randers (in prep., 8).
- 75 Andersson 1989, 118.
- 76 Liebgott 1982, 46f; Brumme 2017.
- 77 Brumme 2017, 59 m.ref.; Ansorge 2019, 285.
- 78 Brumme 2017, 58 og 68.
- 79 Liebgott 1982, 60.
- 80 Andersson 1989, 128; Madsen 1970, 10.
- 81 Liebgott 1982, 193.
- 82 Ansorge 2009, 225 og 235f; Paner 2016, 145. Se evt. www.kunera.nl nr. 15853 og 20279-20381. Især nr. 15853 og 20380 synes at være helt eller næsten identiske med Aalborg-fundet.
- 83 Se evt. www.Kunera.nl nr. 20269, 20356, 20357 og 21608.
- 84 Fischer 2004, 51.
- 85 Samariter 2010, 154 og 168.
- 86 van Beuningen et al. 2012, 197, afb. 2573. (www.kunera.nl nr. 05791).
- 87 van Beuningen et al. 2001, 271. Rasmussen 2021, 162-163.
- 88 Kirken kendes ikke. Johansen et al. 1992, 335.
- 89 van Beuningen et al. 2018: 119.
- 90 Liebgott 1982, 43.
- 91 Andersson 1989: Bilag s. 223-228. De 83 fund udgøres af 46 ibsskaller og 37 metalmærker.
- 92 Søvsø in press, Table 1. Udgøres af 195 metalmærker og 93 ibsskaller.
- 93 Kock 1996, 157.

Referencer

- Acta pontificum Danica III*. Tilgået: <http://ddb.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=3548>
- Adam af Bremens krønike*, oversat og kommenteret af Allan A. Lund 2000.
- Andersson, L. 1989: *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Almqvist och Wiksell, Uppsala.
- Andersen, R. i tryk: *Pilgrimsmærker. Helgenkult, Magisk tænkning og religiøs identitet*. Middelalderarkæologisk Forum, Aarhus.
- Ansorge, J. 2008: Pilgerzeichen sowie religiöse und profane Zeichen aus der Grabung für das Ozeaneum in Stralsund. I: H. Kühne, J. Hrdina & T.T. Müller (red.): *Das Zeichen am Hüttenberg im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen*. Europäische Wallfahrtsstudien, Band 4, s. 83-114.
- Ansorge, J. 2009: Mittelalterliche Pilgerzeichen aus der Hansestadt Wismar. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch 56, 2008*, s. 213-257.
- Ansorge, J. 2019: Pilgerzeichen der Antoniterpräzeptorie Tempzin in Mecklenburg. I: *Mecklenburgische Jahrbücher*, 134 (2019), s. 283-287.
- Ansorge, J. 2020: Barfuss und in Wolle. Von Lübeck nach Osten: Pilgerzeichen aus Mecklenburg und Pommern/Barefoot and in wool. From Lübeck and eastwards: Pilgrim badges from Mecklenburg and Pomerania. I: F. Sternfeld & A. Dubisch (red.): *Tragezeichen. Social Media des Mittelalters/Badges. Social Media of the Middle Ages*, s. 364-421, 542-568.
- van Beuningen, H.J.E. & A.M. Koldewey 1993: *Heilig en Profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*. Rotterdam Papers VIII. A contribution to medieval archaeology. SPA Uitgevers, Zwolle.
- van Beuningen, H.J.E., A.M. Koldewey & D. Kicken 2001: *Heilig en Profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse Insignes uit openbare en particuliere collecties*. Rotterdam Papers 12. A contribution to medieval archaeology. SPA Uitgevers, Zwolle.
- van Beuningen, H.J.E., A.M. Koldewey, D. Kicken, H. van Asperen, H.W.J. Piron, S.E. van 't Hof & W. Gertsen 2012: *Heilig en Profaan 3. 1300 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*. Rotterdam Papers 13. A contribution to medieval archaeology. SPA Uitgevers, Zwolle.
- van Beuningen, H.J.E., H. van Asperen, A.M. Koldewey & H.W.J. Piron 2018: *Heilig en Profaan 4. 800 laatmiddeleeuwse insignes uit*

- openbare en particuliere collecties*. Rotterdam Papers 14. A contribution to medieval archaeology. SPA Uitgevers, Zwolle.
- Bodilsen, A. 2000: Testrup kirke og hospital. *KUML 2000*, s. 199-237.
- Brumme, C. 2017: Antoniuszeichen oder Antoniterzeichen? Zur Funktion der spätmittelalterlichen Zeichen der Antoniter. I: A. Mischlewski (red.): *Antoniter-forum*. Heft 23/24/25. 2015/2016/2017, s. 57-72.
- Carlsen, P. S. 2010: *Mariager Kloster. Birgittinerordenen og bygningshistorien*. Birgittaforeningen, Mariager.
- Christensen, H. 1977: *Ni tværsnit af Nibes historie*. Nibe Kommune, Nibe.
- Daxelmüller, C. og M.-L. Thomsen 1978: Mittelalterliches Wallfahrtswesen in Dänemark. *Jahrbuch für Volkskunde*, 1978, vol: N. F., s. 155-204.
- Fischer, C. 2004: *Tidlige danske vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Frandsen, B. 2007: *Til glæde og salighed. Guds Legemslav i Aalborgs senmiddelalder*. Aalborg Historiske Museum, Aalborg.
- Jensen, C.V. 2013: Et 'sandt fund' fra middelalderen. *Årbog 2012*, Nordjyllands Historiske Museum, s. 7-12.
- Jensen, K.V. 2006: *Politikens bog om korstogene*. Politiken, København.
- Johansen, E., B.M. Knudsen & J. Kock 1992: *Aalborgs Historie. Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534*. Aalborg Kommune, Aalborg.
- KLNM = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, udg. 1956-1978.
- Knytlinga Saga*, på dansk ved C.C. Rafn 1829, tilgået: [https://heimskringla.no/wiki/Knytlinga_Saga_\(C.C.Rafn\)](https://heimskringla.no/wiki/Knytlinga_Saga_(C.C.Rafn))
- Kock, J. 1996: Helligåndshus og -kloster i Aalborg. 100 års byggeaktivitet. *Hikuin 23*, s. 149-182.
- Kornerup, B. & V. Lorenzen 1931: *Aalborg Stiftshospitals Historie*. GAD, København.
- Kühne, H. 2013: Pilgerzeichen westfälischer Transitwallfahrten im Mittelalter. I: K. Herbers & H. Kühne (red.): *Pilgerzeichen – „Pilgerstraßen“*. Jakobus-Studien 20. Gunter Narr Verlag, Tübingen, s. 69-105.
- Köster, K. 1983: *Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostrassen. Saint-Leonard. Rocamadour. Saint-Gilles. Santiago de Compostela*. Schleswiger Funde und Gesamtüberlieferung. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 2. Wachholtz, Kiel.

- Kålund, K. 1913: En islandsk vejviser for pilgrimme fra 12. århundrede. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1913, III Række, 3. bind*, s. 51-105.
- Liebrott, N.-K. 1971: Afstøbninger af pilgrimstegn på danske middelalderlige kirkeklokker. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1971*, s. 195-240.
- Liebrott, N.-K. 1973: Døbefonten i Varde Jacobi kirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1973*, s. 31-44.
- Liebrott, N.-K. 1982: *Hellige mænd og kvinder*. Wormianum, København.
- Madsen, H.J. 1970: Pilgrimstegnet. *Skalk 1970:5*, s. 10.
- Majewski, M. 2010: Pilgerzeichen auf Glocken in hinterpommerschen Kirchen. I: H. Kühne, L. Lambacher & J. Hrdina (red.): *Wallfahrer aus dem Osten. Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine*. Europäische Wallfahrtsstudien, Band 10. Peter Lang, Berlin, s. 51-68.
- Merrifield, R. 1987: *The Archaeology of Ritual and Magic*. Nieuw Amsterdam Books, Amsterdam.
- Møller, S.B. 2021: Crown and Church in early Aalborg and Odense. I: M. Runge, M.R. Beck, M.M. Bjerregaard & T.B. Sarauw (red.): *From Central Space to Urban Place. Urbanisation processes in Viking Age and Medieval Odense and Aalborg, Denmark*. Syddansk Universitetsforlag, Odense, s. 254-267.
- Olrik, H. 1893-1894: *Danske Helgeners Levned*. Rosenkilde og Bagger, København.
- Paner, H. 2016: *Gdańsk na pielgrzymkowych szlakach średniowiecznej Europy*. Muzeum Archeologiczne, Gdańsk.
- Rasmussen, A.M. 2021: *Medieval Badges. Their Wearers and their Worlds*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Samariter, R. 2010: Neue Pilgerzeichen und religiöse Zeichen aus Stralsund. I: H. Kühne, L. Lambacher & J. Hrdina (red.): *Wallfahrer aus dem Osten. Mittelalterliche Pilgerzeichen zwischen Ostsee, Donau und Seine*. Europäische Wallfahrtsstudien, Band 10. Peter Lang, Berlin, s. 145-178.
- Schmidt, A.F. 1924: Helligkilder i Himmerland og Kjær herred. *Fra Himmerland og Kjær herred XIII, 1924*, s. 1-24.
- Spencer, B. 1998: *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Medieval Finds from Excavations in London 7* (New edition 2010). Museum of London, London.
- Sturlasson, S.: *Heimskringla. Inges Saga*. Oversat af J. Lauridsen 2014. Tilgæet: https://heimskringla.no/wiki/Inges_saga.

- Sturlasson, S.: *Heimskringla. Magnus Erlingsons Saga*. Tilgået: https://heimskringla.no/wiki/Magnus_Erlingsons_saga
- Søvsø, M. (in prep.): *The Sacred Profan – Medieval Badges and Other Objects Associated With Pilgrimage from Present-day Denmark*.
- Søvsø, M. & M. Knudsen 2021: Objects of Personal Devotion: Outer Markers and Inner Meanings. I: S. Croix & M.V. Heilskov (red.): *Materiality and Religious Practice in Medieval Denmark*. Acta Scandinavia. Cambridge Studies in the Early Scandinavian World. Vol. 12, s. 181-215.

Andre kilder

- <http://ddb.byhistorie.dk/medieval/> (Dansk Center for Byhistorie. Et samarbejde mellem Den Gamle By og Aarhus Universitet).
- <https://kunera.nl/> (Database drevet af Radboud Universiteit i Nijmegen).
- <https://www.pilgerzeichen.de/> (Database drevet af Verbundzentrale des GBV i Göttingen).

Katalog

Pilgrimsmærker fra Aalborg

For 50 af Aalborgs 67 pilgrimsmærker har det været muligt at bestemme proveniensen med nogen sikkerhed. Antal fund fra hver kendt lokalitet er angivet med tal.

- 1**
ID-nr.: NM2 D322/1994 (ÅHM 2864K8).
Fundsted: Algade 11.
Motiv: Skt. Peter og Skt. Paulus, fragment.
Dimension: H: 2,9 cm.
Proveniensi: Rom, Italien.
Datering: 1200-tallet.

- 2**
ID-nr.: ÅHM 7237X831.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Skt. Peter og Skt. Paulus, fragment.
Dimension: H: 1,5 cm.
Proveniensi: Rom, Italien.
Datering: 1200-tallet.

- 3**
ID-nr.: ÅHM 6295X53.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Nøgle, fragment.
Dimension: L: 1,9 cm.
Proveniensi: Rom, Italien.
Datering: 1400-tallet.

- 4**
ID-nr.: ÅHM 6206X3.
Fundsted: Vesterbro 68.
Motiv: Vera Icon/Agnus Dei (tosidet).
Indskrift: Side 1: *+angenus+dm+tollis+pec*
Side 2: *+angenus+dei+qui+tollis*
Dimension: D: 2,5 cm.
Proveniensi: Rom, Italien?
Datering: 1400-1525.

- 5**
ID-nr.: ÅHM 0213X852
Fundsted: Store Nygade.
Motiv: Muslingskal, fragment.
Dimension: L: 4,9 cm.
Proveniensi: Santiago de Compostela, Spanien.
Datering: 1100-1500.

6
ID-nr.: NM2 D322/1994 (ÅHM 2864K8).
Fundsted: Algade 11.
Motiv: Jomfru Maria, fragment.
Indskrift: +SIGI... ..E MARIE:DE ROCA
MADOR
Dimension: H: 6,4 cm.
Proveniensi: Rocamadour, Frankrig.
Datering: 1200-tallet.

7
ID-nr.: ÅHM 6713X156.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Theobaldus, fragment.
Indskrift: ...obaldus
Dimension: H: 2,5 cm.
Proveniensi: Thann, Frankrig.
Datering: 1400-1525.

8
ID-nr.: ÅHM 6713X247.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Theobaldus, fragment.
Dimension: H: 2,5 cm.
Proveniensi: Thann, Frankrig.
Datering: 1400-1525.

9
ID-nr.: ÅHM 6295X87.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Engel, fragment.
Dimension: L: 1,9 cm.
Proveniensi: Thann, Frankrig.
Datering: 1375-1425.

10

ID-nr.: ÅHM 7237X78.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Theobaldus, fragment.
Dimension: H: 6,4 cm.
Proveniensi: Thann, Frankrig.
Datering: 1400-1525.

11

ID-nr.: ÅHM 6907X732.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Skt. Ursula, Helligtrekonger og Guds ansigt?
Dimension: H: 3,7 cm.
Proveniensi: Køln, Tyskland.
Datering: 1250-1300.

12

ID-nr.: ÅHM 6907X734.
Fundsted: Algade v. nr. 44.
Motiv: Skt. Ursula og skib med jomfruer.
Dimension: H: 3,7 cm.
Proveniensi: Køln, Tyskland.
Datering: 1350-1400.

13

ID-nr.: ÅHM 5475X123.
Fundsted: Boulevarden.
Motiv: Engel, fragment.
Dimension: L: 2,2 cm.
Proveniensi: Aachen, Tyskland?
Datering: 1300-tallet.

14

ID-nr.: ÅHM 6713X21.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Ramme med indskrift. Fragment.
Indskrift: Side 1: *o mater*
Side 2: *mtō mei*
Dimension: L: 4,7 cm.
Proveniens: Aachen, Tyskland.
Datering: 1475-1525.

15

ID-nr.: ÅHM 6713X226.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Jomfru Marias kjortel. Fragment.
Dimension: H: 1,8 cm.
Proveniens: Aachen, Tyskland.
Datering: 1300-1525.

16

ID-nr.: ÅHM 7237X89.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Maria med barn, kjortel, spejlramme, Skt. Katharina, Karl den Store.
Dimension: H: 11,5 cm.
Proveniens: Aachen, Tyskland.
Datering: 1400-1425.

17

ID-nr.: NM2 D295/1998 (ÅHM 6309K66:2).
Fundsted: Algade 11/Rantzausgade.
Motiv: Oblat med piskning af Kristus, fragment.
Dimension: D: 1,6 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

18

ID-nr.: ÅHM 6309K66:1.
Fundsted: Algade 11/Rantzausgade.
Motiv: Tre oblater m. Kristi lidelsehistorie.
Dimension: H: 3,1 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

19

ID-nr.: ÅHM 7237X13.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Tre oblater m. Kristi lidelsehistorie.
Dimension: H: 3,4 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

20

ID-nr.: ÅHM 7237X64.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Tre oblater m. Kristi lidelsehistorie.
Dimension: H: 3 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

21

ID-nr.: ÅHM 7237X211.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Oblat m. piskning af Kristus, fragment.
Dimension: D: 1,6 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

22

ID-nr.: ÅHM 7237X212.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: To oblater m. piskning og genopstandelse af Kristus, fragment.
Dimension: L: 3,2 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

23

ID-nr.: ÅHM 7237X685.
Fundsted: Braskensgade.
Motiv: Tre oblater m. Kristi lidelsehistorie.
Dimension: H: 2,7 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

24

ID-nr.: ÅHM 7237X828.
Fundsted: Østerågade.
Motiv: Tre oblater m. Kristi lidelses-
historie.
Dimension: L: 2,3 cm.
Proveniens: Wilsnack, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

25

ID-nr.: ÅHM 6309K66:2.
Fundsted: Algade 11/Rantzausgade.
Motiv: Johannes Døberen.
Dimension: H: 4,2 cm.
Proveniens: Werben, Tyskland.
Datering: 1400-tallet.

26

ID-nr.: ÅHM 6295X52.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Spejl, fragment.
Dimension: D: 2,4 cm.
Proveniens: 's-Hertogenbosch?
Datering: 1400-1525.

27

ID-nr.: ÅHM 0213X854.
Fundsted: Store Nygade.
Motiv: Den Hellige Birgitta.
Indskrift: *+santta berida in vattst mt ave ... aria*
Dimension: H: 6 cm.
Proveniens: Vadstena, Sverige.
Datering: 1400-1450.

28

ID-nr.: NM2 D323/1994 (ÅHM 2864K8).
Fundsted: Algade 11.
Motiv: Den Hellige Birgitta, fragment.
Indskrift: *+san... ...maria*
Dimension: H: 2,4 cm.
Proveniens: Vadstena, Sverige.
Datering: 1400-1450.

29

ID-nr.: ÅHM 5698X1045.
Fundsted: Algade 9.
Motiv: Den Hellige Birgitta, fragment.
Indskrift: ...
Dimension: B: 3 cm.
Proveniens: Vadstena, Sverige.
Datering: 1400-1450.

30

ID-nr.: ÅHM 6713X1363.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Den Hellige Birgitta, fragment.
Indskrift: ...in vatst mt...
Dimension: B: 3 cm.
Proveniens: Vadstena, Sverige.
Datering: 1400-1450.

31

ID-nr.: ÅHM 7237X356.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Den Hellige Birgitta, fragment.
Dimension: H: 2,7 cm.
Proveniens: Maribo.
Datering: 1418-1495.

32

ID-nr.: ÅHM 6713X244.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Den Hellige Birgitta.
Dimension: H: 5,7 cm.
Proveniens: Mariager?
Datering: 1446-1536.

33

ID-nr.: ÅHM 6713X1053.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Den Hellige Birgitta, fragment.
Dimension: H: 5 cm.
Proveniens: Mariager?
Datering: 1446-1536.

34
ID-nr.: ÅHM 7237X80.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Skt. Anna el. Den Hellige Birgitta?
Dimension: H: 3,4 cm.
Proveniensi: ?
Datering: 1400-1525.

35
ID-nr.: ÅHM 6713X190.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Olav den Hellige.
Dimension: H: 6,1 cm.
Proveniensi: Sankt Olof, Sverige el. Trondheim,
Norge.
Datering: 1400-tallet.

36
ID-nr.: ÅHM 7237X62.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Jomfru Maria med barn, fragment.
Dimension: B: 1,8 cm.
Proveniensi: Karup.
Datering: 1450-1500.

37
ID-nr.: ÅHM 7237X321.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Jomfru Maria med barn.
Dimension: H: 4,5 cm.
Proveniensi: Karup.
Datering: 1475-1500.

38

ID-nr.: ÅHM 7237X214.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Kronet Jomfru Maria med barn?
Indskrift: ...op
Dimension: H: 4,7 cm.
Proveniensi: Karup?
Datering: 1300-1525.

39

ID-nr.: ÅHM 7237X207.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Jomfru Maria med barn?
Dimension: H: 4,3 cm.
Proveniensi: ?
Datering: 1400-1525.

40

ID-nr.: ÅHM 5698X575.
Fundsted: Algade 9.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 4,1 cm.
Proveniensi: Kliplev?
Datering: 1450-1475.

41

ID-nr.: ÅHM 6713X246.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 2,2 cm.
Proveniensi: Kliplev?
Datering: 1450-1475.

42

ID-nr.: ÅHM 6713X1247.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 4,2 cm.
Proveniensi: Kliplev?
Datering: 1450-1475.

43

ID-nr.: ÅHM 7237X213.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 3 cm.
Proveniensi: Kliplev?
Datering: 1475-1500.

44

ID-nr.: ÅHM 6713X322.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 2,6 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1475-1500.

45

ID-nr.: ÅHM 7237X355.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 1,4 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1475-1500.

46

ID-nr.: ÅHM 6713X1135.
Fundsted: Vingårdsgade.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 3,7 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1250-1536.

47

ID-nr.: ÅHM 6713X47.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 3,6 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1450-1525.

48

ID-nr.: ÅHM 7237X235.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 3,5 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1300-1525.

49

ID-nr.: ÅHM 7237X239.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 2,4 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1300-1525.

50

ID-nr.: ÅHM 7237X46.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper.
Dimension: H: 4,7 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1300-1525.

51

ID-nr.: ÅHM 7237X46.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks, Skt. Hjælper, fragment.
Dimension: H: 4,5 cm.
Proveniens: Kliplev?
Datering: 1300-1525.

52

ID-nr.: ÅHM 0213X855.
Fundsted: Store Nygade.
Motiv: Krucifiks, fragment.
Dimension: H: 4,5 cm.
Proveniens: Jylland?
Datering: 1300-1525.

53

ID-nr.: ÅHM 7237X29.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Krucifiks.
Dimension: H: 5,5 cm.
Proveniens: Jylland?
Datering: 1300-1525.

54

ID-nr.: ÅHM 6713X43.
Fundsted: Vingårdsgade, fragment.
Motiv: Krucifiks.
Dimension: H: 3,8 cm.
Proveniens: Nordtyskland/Danmark?
Datering: 1350-1450.

55

ID-nr.: ÅHM 6907X72.
Fundsted: Algade.
Motiv: Krucifiks, fragment.
Dimension: H: 3,6 cm.
Proveniens: Nordtyskland/Danmark?
Datering: 1350-1450.

56

ID-nr.: ÅHM 6295X55.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Tau-kors i cirkulær ramme.
Dimension: D: 1,8 cm.
Proveniens: Nordtyskland/Danmark?
Datering: 1400-1525.

57

ID-nr.: ÅHM 7237X254.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Tau-kors i cirkulær ramme.
Dimension: D: 2,2 cm.
Proveniens: Nordtyskland/Danmark?
Datering: 1400-1525.

58

ID-nr.: ÅHM 7237X220.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Bisp i monstrosformet ramme.
Indskrift: ...
Dimension: H: 4,7 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1300-1525.

59

ID-nr.: ÅHM 5973X36.
Fundsted: Gabelsgade 5.
Motiv: Bisp i arkitektonisk ramme, fragment.
Indskrift: *IHS*
Dimension: H: 3 cm.
Proveniens: Danmark?
Datering: 1300-1536.

60

ID-nr.: ÅHM 6907X500.
Fundsted: Algade.
Motiv: Krucifiks i hjerteformet bladramme, fragment.
Dimension: H: 7,5 cm.
Proveniens: Pommern/Nordtyskland?
Datering: 1330-1450.

61

ID-nr.: ÅHM 2571X286.
Fundsted: Rantzausgade.
Motiv: Kristi kors og lidelsesredskaber, fragment.
Dimension: L: 3,4 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1400-1525.

62

ID-nr.: ÅHM 6907X1.
Fundsted: Algade.
Motiv: Jomfru Maria med liljekrone, ombøjet.
Dimension: H: 6 cm.
Proveniens: Tyskland/Holland?
Datering: 1300-1350.

63

ID-nr.: ÅHM 6974X60.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Jomfru Maria med barn, fragment.
Dimension: H: 3,5 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1450-1500.

64

ID-nr.: ÅHM 7237X236.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Skt. Jørgen og drage i cirkulær ramme.
Dimension: H: 4,5 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1300-1536.

65

ID-nr.: ÅHM 7237X852.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Ramme med indskrift, fragment.
Indskrift: ...DIS
Dimension: L: 2,5 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1350-1525.

66

ID-nr.: ÅHM 6713X1294.
Fundsted: Budolfi Plads.
Motiv: Ramme med indskrift, fragment.
Indskrift: ...
Dimension: L: 3,5 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1400-1525.

67

ID-nr.: ÅHM 7237X358.
Fundsted: Nytorv.
Motiv: Ramme med indskrift, fragment.
Dimension: H: 4,2 cm.
Proveniens: ?
Datering: 1300-1525.